

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ
LXV/2

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК
ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

М A T I C A S E R B I C A
C L A S S I S L I T T E R A R U M
A R C H I V U M P H I L O L O G I C U M E T L I N G U I S T I C U M

Покренут 1957. године

До XXVI књиге (1983) излазио под називом *Зборник за филологију и лингвистику*

Главни уредници:

Др Миливој Павловић (1957–1960), др Рудолф Коларић (1961–1962),
академик Павле Ивић (1963–2000), академик Александар Младеновић (2001–2009),
академик Јасмина Грковић-Мејџор (2010–)

LXV/2

Уредништво:

Др МИЛИВОЈ АЛАНОВИЋ, Др НАДА АРСЕНИЈЕВИЋ, Др ЖАРКО БОШЊАКОВИЋ,
Др ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР, Др ДРАГА ЗЕЦ, Др МАРИНА КУРЕШЕВИЋ, Др ГЕРХАРД НЕВЕКЛОВСКИ,
Др МОТОКИ НОМАЧИ, Др СЛОБОДАН ПАВЛОВИЋ, Др ДРАГОЉУБ ПЕТРОВИЋ, Др МАТО ПИЖУРИЦА,
Др ВЛАДИСЛАВА РУЖИЋ, Др СВЕТЛАНА М. ТОЛСТОЈ, Др ЗУЗАНА ТОПОЛИЊСКА, Др БЈОРН ХАНСЕН

Collegium redactorum:

Dr MILIVOJ ALANOVIĆ, Dr NADA ARSENIJEVIĆ, Dr ŽARKO BOŠNJAKOVIĆ, Dr JASMINA GRKOVIĆ-MAJOR,
Dr BJÖRN HANSEN, Dr MARINA KUREŠEVIĆ, Dr GERHARD NEWEKLOWSKY, Dr MOTOKI NOMACHI,
Dr SLOBODAN PAVLOVIĆ, Dr DRAGOLJUB PETROVIĆ, Dr MATO PIŽURICA, Dr VLADISLAVA RUŽIĆ,
Dr SVETLANA M. TOLSTOJ, Dr ZUZANNA TOPOLIŃSKA, Dr DRAGA ZEC

Главни и одговорни уредник:

Академик ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР

ISSN-0352-5724 | UDK 80/81(082)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

LXV/2

НОВИ САД
2022

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Ор с ат Л и г о р и о: Далматоромански реликти у <i>Etimološkom rječniku hrvatskoga jezika</i> (из балканског латинитета XV)	7
М и о м и р А б о в и ћ: Поријекло и смисао топонима <i>Койџор</i>	19
А н ђ е л а В а с и л њ е в и ћ: О прилозима <i>узпрег</i> и <i>усџуџи</i> у савременом српском језику	35
Ј е л е н а А ј џ а н о в и ћ: Значење <i>закључивања</i> у светлу аналитичке и синтетичке глаголске формализације – семантичка, синтаксичка и прагматичка анализа	53
Н а т а љ а М и л и ћ е в и ћ, Т а н ј а М и л и ћ е в: Agreement and Attraction Errors in Relative Clauses in Serbian	69
М а р и н а Ј у р и ш и ћ: О предлогу <i>џоза</i> у српским народним говорима	87
Т а т ј а н а Р а у н о в и ћ: Temporal Properties of Speech and the Perception of Reading (Dis)fluency: Serbian EFL vs. L1 Serbian and L1 English	99
Ј е л е н а Ј о с и ј е в и ћ: Експресивни имплицитни суперлативи у српском и енглеском језику	123
А л е к с а н д а р Џ и в а н о в и ћ: Voice Onset Time and Closure Duration in Word-Initial /s/ + Stop Clusters in Clear and Conversational Speech in English: The Effect of Gender	141

ХРОНИКА

С р е т о Т а н а с и ћ: In memoriam: Одлазак академика Ивана Клајна (31. I 1937 – 31. III 2021)	151
М а р т а Б ј е л е т и ћ: In memoriam: Jerzy Bartmiński (19. IX 1939 – 7. II 2022)	157

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

И в а н а Б е з р у к о в а: Јасмина Грковић-Мејџор, Исидора Бјелаковић, Марина Куршевић (ур.). <i>Историјска лексикографија српског језика</i>	161
А л е к с а н д а р М и л а н о в и ћ: Значајна монографија о развоју астрономске терминологије	167
А л е к с а н д р а Ц о л и ћ Ј о в а н о в и ћ: Зорица Никитовић (ур.). <i>Српско џисано наслеђе и историја средњовјековне Босне, Хума и Травунице</i>	171
М а ј а М а р к о в и ћ: Дејан Средојевић. <i>Дикција – о џласу, џласовима, акценџиу и џрозодији у српском језику</i>	179
Рецензенти	185
Упутство за припрему рукописа за штампу	187
Contents	193

Орсат Лигорио

ДАЛМАТОРОМАНСКИ РЕЛИКТИ
У *ETIMOLOŠKOM RJEČNIKU HRVATSKOGA JEZIKA*
(ИЗ БАЛКАНСКОГ ЛАТИНИТЕТА XV)*

Разматра се обрада далматороманских реликата у нетом довршеном *Etimološkom rječniku hrvatskoga jezika* (2016–21) као и етимологија одабраних случајева.

Кључне ријечи: етимологија, грчки, латински, далматоромански, српскохрватски.

The paper discusses the treatment of Dalmatian Romance loanwords in the recently completed *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika* (2016–21), as well as the etymology of selected cases.

Key words: etymology, Greek, Latin, Dalmatian Romance, Serbo-Croatian.

1. Увод. У *Etimološkom rječniku hrvatskoga jezika*, чија је друга и коначна свеска управо изашла на свијет, као далматоромански реликти (било поријеклом или посредством) изријеком су окарактерисане одреднице *ба̀ле*, *бе́ковина*, *бр̄љд*, *бр̄меч*, *бр̄нисџира*, *д̄уџин*, *жа̀л*, *жа̀бун*, *з̄д̄јела*, *ја̀сџоџи*, *ку̀ња*, *ло̀враџа*, *лу̀бин*, *о̀квир*, *о̀шиџи*, *и́лџма*, *ра̀жа*, *рѝкула*, *ро̀да*, *са̀лџа*, *сѝџџва*, *су̀миор*, *џу̀њ*, *хо̀боџница* и *чѐмирес* те облици *б̄јечева* *с.в.* *ча̀раџа*, *ко̀на̀л* и сл. *с.в.* *ка̀на̀л*, *ка̀ириџа* и сл. *с.в.* *ка̀ишегра*, *ко̀лудриџа* и сл. *с.в.* *ка̀луџер*, *ко̀њесџира* и сл. *с.в.* *ка̀нисџар*, *крѝџа* и сл. *с.в.* *џѝреџња*, *о̀фѐрао* *с.в.* *фѐра̀л*, *ру̀са* *с.в.* *ру̀жа*, *ру̀сма̀рин* *с.в.* *ру̀жма̀рин*, *скрѝња* *с.в.* *џкрѝња* и *у̀кџаџа* *с.в.* *у̀џаџа*. У овом се раду разматра обрада тих одредница и облика у ЕРНЈ-у као и етимологија одабраних случајева међу њима.

2. Далматоромански реликти у *ETIMOLOŠKOM RJEČNIKU HRVATSKOGA JEZIKA*

Сх. пл. *ба̀ле* те дијал. *ба̀ле* (Брач), *ба̀ле* (Сењ) и *ба̀ле* (Гола) позајмљено је према ЕРНЈ I 40 „*možda ... iz dalmatskoga, u vezi s rum. bale 'slina' (usp. i sln. bala), od općeromanskog baba 'pjena' (tal. bava). Budući da rum. -l- nije pravilan odraz labijala v/b, pretpostavka o posuđivanju iz dalm[atskoga] je nesigurna.*” Посљедња реченица збуњује; ваљда се мисли: „*Budući da dalm. -l- nije pravilan odraz labijala v/b, pretpostavka o posuđivanju iz dalm[atskoga] je nesigurna.*” У том случају, та би реченица била тачна; сх. *бале* не може бити позајмљено од далматороманског исхода ром. *baba* јер далматоромански не познаје промјену *b > l*. Попут далматороманског, ни румунски не познаје промјену *b > l*. Но, идеја је да је слијед *aba* у ром. *baba* правилно дао рум. *a*; уп. нпр. лат. *caballus* ‘коњ’ > рум. *cal* ‘коњ’. Према томе, ром. *baba* правилно би дало рум. **ba* одакле

* Овај рад финансирао је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према уговору бр. 451-03-68/2022-14 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

је *bale* онда одређени плурал, тј. **babae-illae*. Од ове ријечи зајмљено је према Скоку сх. *бале*; исто ERHSJ I 124; EPCJ II 113–14. (У румунском је од одређеног пл. *bale* касније регресивном деривацијом образован неодређени сг. *bală* па тако *bale* данас функционише као неодређени плурал ове ријечи. Одређени је *balele*, тј. **babae-illae-illae*.)

Сх. *бѣковина* ‘*Salix vitellina*’ изведено је према ERHJ I 50 „od *beka*, što je, poput sln. *béka* posuđeno iz dalm[ataskoga] (usp. tal. *vinco* ‘vrba’) < vlat. **vincus* ‘savitljiv’ (možda od korijena koji je u kl. lat. *vinciō* ‘vezati’). Zamjena *e* za *ε* < *in* pokazuje da je riječ o staroj posuđenici, prije nestanka nazalnih samoglasnika (11.–12. st.)”. Исто Скок 1934: 433; ERHSJ I 133–34, али другачије EPCJ III 67; ондје се сх. *бека* ‘врба’ доводи у везу са сл. **бечийи* (*се*) и **бочийи* (*се*) што у свјетлу паралела попут слн. *beka* ‘врба’ и слч. *beka* ‘врбова младица’ није непривлачан предлог. Штавише, то би значило да сх. *бековина* не мора нужно да буде позајмљеница из далматороманског него би могла бити и словенска ријеч.

Сх. *бј[ѣ]чва*¹ позајмљено је према ERHJ I 121 „iz dalm. **vittea* < lat. *vitta* ‘vrpca’”. Исто ERHSJ I 146, EPCJ III 200–201. Но, лат. **vittea* не припада само далматској романштини него и балканском латинитету; уп. нпр. буг. *бѣчва* ‘чарапа’ и мак. пл. *бечви* ‘чарапе’. У српскохрватски је *бјѣчва* стога могло бити заимано не само из далматске романштине него и из балканског латинитета. Више о „псеудо-јату” у сх. *бјѣчва* в. у Лигорио 2015: 55.

Сх. дијал. *брѣѣг* позајмљено је према ERHJ I 84 „preko dalmat[skoga] iz lat. *virgultum* ‘grm, grmlje’, s prijelazom **v > b* [(]као у *Bol* od lat. *vallum*)”. Без примједбе на етимологију; исто у ERHSJ I 209. Но, одакле је акценат *брѣѣг*? (Очекивало би се *брѣѣг*.) ERHJ цитира само матичну одредницу у ERHSJ-у, али у Скоковом рјечнику потврде за овакав акценат нема.

Сх. *брѣмеч* ‘*Eryginium campestre*’ позајмљено је према ERHJ I 87 „iz nekog romanskog izvora (možda dalmatskog). Riječ bi mogla biti izvedenica od lat. *verbēna* ‘grančica’. Neposvjedočeni oblik **verbēntiu-* pravilno bi se odrazio kao **brbeč*, što je dismilacijom moglo dati *brmeč*”. Исто ERHSJ I 140. Но, у ERHJ-у недостаје референца на ту одредницу у Скоковом рјечнику. Симплекс *verbēna* позајмљен је као сх. дијал. *бермѣн* (Белеј) ‘*Eryginium campestre*’; в. ЈЕ I 53.

Сх. *брнисѣра* те дијал. *брниѣсѣра* (Брач) позајмљено је према ERHJ I 87 „preko dalmat[skoga] iz lat. *genesta, genista* (nepoznatog porijekla). Početno *b-* u hrvatskom nije objašnjeno, a nalazi se i u obliku posvjedočenom na Sardiniji, *binistra* (logudorski)”. Исто ERHSJ I 107; ЈЕ III 78. Но, битно је нагласити да постоји паралела у крчкој далматороманштини, вељ. *ginastra*; в. BARTOLI 1906: II 186. Та паралела показује да необјашњено *b-* у сх. *брнисѣра* није првобитно те да, слѣдствено, не може бити у непосредној вези са *b* у лог. *binistra*. Што се илустровања дијалекатске варијације тиче, добро би било да је поред брачког *брниѣсѣра* наведена и варијанта *брњесѣра* која се налази код Шулека;

¹ Акценат треба да је *бјѣчва*, не *бјѣчва* како нетачно у ERHJ-у стоји; в. RIAJU I 376.

в. RJAZU I 664. Та варијанта показује да је *u* у брачком *бр̀нїсї̀ра* заправо јат. Више о „псеудо-јату” у овој ријечи в. у Лигорио 2015: 54.

Сх. *г̀у̀й̀ѝн* те дијал. *г̀у̀й̀ѝн* (Брач, Питве, Завала), *г̀у̀й̀ѝн* (Вргада, Сењ), *г̀ѐл̀й̀ѝн* (Орлец) и *г̀а̀л̀й̀ѝн* (Сусак) позајмљено је према ERHJ I 207 „vjerovatno preko dalmat[skoga], iz grč. δελφίς, <G δελφῖνος>. U grč[kom] je ova imenica izvedena od istog korijena kao i δελφύς ‘maternica’ <*g^welb^hu- (skr. *gárbha-*, njem. *Kalb* ‘tele’); dupin je sisavac, kao ‘riba s maternicom’”. Нема потребе за релативизацијом далматског посредства; в. ERHSJ I 459; JE I 136–37. Детаљно у HOLZER 2011: 103. Што се грчке ријечи тиче, њен акценат треба да буде δελφίς, не δελφῖς (како нетачно стоји и у ERHSJ-у).

Сх. *ж̀а̀л* те дијал. *ж̀а̀л* (Брач) позајмљено је према ERHJ II 613 „iz nerovsjedоченoga dalmatoromanskoga odraza grč. αἰγιαλός ‘žal, morska obala’, usp. i alb. *zall* ‘pijesak’ iz istog izvora, te *igalo* (Karadžić, Dubrovnik), oblik u kojem nije došlo do palatalizacije grč. -g-”. Без примједбе на етимологију; исто у ERHSJ I 709–10. Но, облик *žalo* који се налази у сегменту TVORBA треба премјестити међу ДИЈАЛЕКТЕ I POTVRDE јер он није изведеница од *ж̀а̀л* него је, попут облика *igalo*, зајмљен као такав од αἰγιαλός. В. више у LIGORIO 2014 s.v. *AEGIALU.

Сх. *ж̀б̀у̀н* је према ERHJ II 615 „nejasne etimologije. Postoji i varijanta *džbun* (Dubrovčani). Možda je ova riječ posuđena iz dalmat. *čezbone ili sttal. *cespone* (usp. tal. *cespo* ‘grm, žbun’) < lat. *caespes* ‘busen’; за озвучивање у средини ријечи usp. дијал. *žbugara* ‘mala jamica, rupa’ (Boka) од **exbucaria*; за одраз суфикса usp. *račun* < vlat. **ratione-*”. Исто MATASOVIĆ – MATASOVIĆ 2018: 410–11. Но, далматоромански праоблик није могао да гласи **čezbone* јер се *c* пред *e* у далматороманском језику не палатализује; уп. лат. *centrum* ‘середина’ > сх. *к̀ѐнї̀ра* ‘стожер, чеп на поклопцу’ (Дубровник), лат. *cēpulla* ‘лучић’ > сх. *к̀а̀й̀у̀ла* ‘љубичасти лук’ (Дубровник) и лат. *cīmicet* ‘стјеница’ > сх. *к̀ѝмак* ‘стјеница’ (Дубровник) те лат. *acētum* ‘сирће’ > вељ. *akájt id.*, лат. *cēnāre* ‘вечерати’ > вељ. *kenúr id.* и лат. *cīmicet* ‘стјеница’ > вељ. *čínko id.* итд. В. и BARTOLI 1906: II 376–378; Скок 1926 те LIGORIO 2014: §25–30. Ја из тог разлога не вјерујем да би сх. *ж̀б̀у̀н*, дијал. *ѝбу̀н* могло бити далматоромански реликат.

Сх. *з̀г̀ј̀ѐла* те дијал. *з̀г̀ј̀ла* (Брач, Вргада) и *з̀г̀ѐла* (Сењ) постало је према ERHJ II 599 „od **skъdēla*, što je posuđeno iz dalmatoromanskog odraza lat. *scutella* ‘zdjelica’”. Без примједбе на етимологију; исто у ERHSJ III 645–46. Више о „псеудо-јату” у сх. *з̀г̀ј̀ѐла* в. у Лигорио 2015: 55.

Сх. *ј̀а̀сї̀ої* те дијал. *ј̀а̀сї̀ої* (Сењ), *ј̀а̀сї̀ої* (Брач, Питве, Завала) и *ј̀а̀сї̀рої* (Вргада) позајмљено је према ERHJ I 398 „iz dalmatskog (usp. tal. *astaco*) < lat. *astacus*, što je iz grčkog ἄστακος, vjerojatno supstratnog podrijetla’”. Без примједбе на етимологију; исто у Скок 1934: 205–06, ERHSJ I 760, JE II 33–34.² Но, што се литературе тиче, у ERHJ-у недостаје референца на матичну одредницу

² Не може бити, што тврди Росси 1990: 65–66, да је сх. *ј̀а̀сї̀ої* директна позајмљеница из грчког; то се види по акценту сх. ријечи, који не одговара оном у грч. ἄστακος него управо оном у лат. *astacus*.

у Скоковом рјечнику; в. ERHSJ I 760. Мјесто тога, као основна референца наводи се одредница из Снојевог рјечника (иако је *jasīoi* у словеначком управо српскохрватска позајмљеница). Иста примједба у VULETIĆ – SKRAČIĆ 2018: 76.

Сх. дијал. *каџрџа* ‘столица’ (Питве, Завала, Вргада, Омишаль) и *канџрџа id.* (Сењ) су према ERNJ I 433 „starije posudenice iz dalmatoromanskoga”, односно „iz lat. *cathedra* ‘učiteljski stolac, učiteljski ili biskupski položaj’, starije ‘stolac’, što je iz грч. καθέδρα ‘stolac, sjedalo’” дочим су сх. дијал. *каџрџа* ‘столица’ (Брач) и *канџрџа id.* (Лика) поријеклом такође далматоромански реликти, али су обликовани „pod utjecajem različitih romanskih dijalekata”. Без примједбе на етимологију; исто ERHSJ II 63–64 и JE II 44. Додати и паралелу из крчке далматороманштине, вељ. *katrǎjda* ‘столица’; в. BARTOLI 1906: II 194.

Сх. дијал. *колџдрица* ‘калуђерица’ (Брач, Сењ) и *колџдрица id.* (Студенац) позајмљено је према ERNJ I 419 „preko dalmatskoga” од грч. καθόγερος ‘калуђер’, као и сви дијалекатски облици сх. *калуђер* „sa -dr- i vokalizmom o”. Без примједбе на етимологију; исто ERHSJ II 129. Но, ваља нагласити, као што код Скока и стоји, да сх. *колџдрица* није позајмљено од грч. καθόγερος ‘калуђер’ него од грч. καλογρία ‘калуђерица’, што је неопходно за *k-gr > *k-dr.

Сх. дијал. *конџл* ‘канал’ (Шмрика и Краљевица) и *колџн id.* (Сењ) позајмљено је према ERNJ I 421 „iz dalmatoromanskoga” одраза лат. *canālis* ‘жлијеб, цијев’, као и сви дијалекатски облици сх. *канџл* „s o u prvom slogu”. Без примједбе на етимологију; исто ERHSJ II 30. Детаљно у HOLZER 2011: 113. Додати и паралелу из крчке далматороманштине, вељ. *kanúl* ‘канал’; в. BARTOLI 1906: II 194.

Сх. дијал. *коњесџра* ‘кошарица’ (Бернардин), *конисџра id.* (15 в.) и *коњесџра id.* (Лика, Истра) позајмљено је према ERNJ I 422 „iz dalmatoromanskoga” одраза лат. *canistrum* ‘кошарица’, као и остали дијалекатски облици сх. *канисџар* „s o u prvom slogu”. Но, сх. *конисџра* и сл. зајмљено је уствари од облика плурала, лат. *canistra*, који је улијед метаплазма из неутрума плурала далматороманских o-основа прешао у фемининум сингулара словенских a-основа; в. ERHSJ II 144. Лат. *canistra* не припада само далматској романштини него и балканском латинитету; уп. арум. *cânestra* ‘кошарица’ и алб. *kanistrë id.* У српскохрватски је *коњесџра* и сл. стога могло бити заимано не само и из далматске романштине него и из балканског латинитета. Више о „псеудојату” у сх. *коњесџра* и сл. в. у Лигорио 2015: 54.

Сх. дијал. *криџа* ‘трешња’ (Микаља) и *криџа id.* (Смоквица) позајмљени су према ERHSJ II 479–80 „izravno iz vlat. *ceresia* ili iz dalmatoromanskoga”. Нема потребе за релативизацијом далматороманског поријекла; в. Скок 1926: 388 и ERHSJ II 198. Детаљно у HOLZER 2011: 117. Но, у литератури недостаје референца на матичну одредницу у Скоковом рјечнику. Такође, недостаје и паралела из крчке далматороманштине, вељ. *kris* ‘трешња’; в. BARTOLI 1906: II 198.

Сх. *куња* позајмљено је према ERHJ I 524 „iz nekog romanskog govora (možda dalmatskog); izvorno od lat. *concha* ‘ školja’, što je iz grč. κόγχη ‘ školjka’”. Нема потребе за релативизацијом далматороманског поријекла; уп. ЈЕ II 116–17 те в. VULETIĆ 2006; 2007: 139–40. У ERHJ-у недостају за ову одредницу дијалекатске потврде; ако би се додавале, важнија међу њима била би *кѹка*, која је веома стара. Детаљно о сх. *кѹка* в. у HOLZER 2011: 119.

Сх. *ловраїи* позајмљено је према ERHJ I 566 „možda preko dalmatskog, iz lat. *aurāta*, što je izvedeno iz *aurum* ‘zlato’. [...] Početno *l-* u hrvatskom postalo je od romanskog člana”. Нема потребе за релативизацијом далматороманског поријекла; в. Skok 1930: 498; ERHSJ II 581; ЈЕ II 221. Детаљно у HOLZER 2011: 137. Што се тиче акцента у наслову одреднице, он треба да гласи *ловраїи*, не *ловраїи*; уп. дијал. *овраїи* (Дубровник, Рачишће, Брач) и *ловраїи* (Хрватско приморје, Ријека, Малинска, Сењ) на цитираном мјесту у ERHSJ-у. Према Скоковој грађи, постоји и дијал. *ловраїи* (што би ретракцијом акцента правилно дало *ловраїи*), али само *ловраїи* није забиљежено дочим се *ловраїи* као такво налази у RJAZU VI 172. О разлици између *ловраїи* и *ловраїи* више у LIGORIO 2014: §74–76.

Сх. *лубин* те дијал. *лубин* (Брач, Вргада) и *лубин* / *јубин* (Питве Завала) позајмљено је према ERHJ I 567 „iz nekog romanskog jezika (možda dalmatskoga, uspr. fr. *loubine*, *lubine*, prov. *loubine*, *louvine*) < lat. *lupinus*, što je izvedeno od lat. *lupus* ‘vuk’, preneseno i ‘proždrljiva riba’”. Нема потребе за релативизацијом далматороманског поријекла; в. Skok 1934: 202; ERHSJ II 323. Напосе се поставља питање откуд *б* у *лубин* пошто у далматороманском лат. интервокалско *р* иначе остаје без промјене; уп. нпр. лат. *сѣрulla* ‘лучић’ > сх. *каїула* ‘љубичасти лук’ и сл. Само у бокељској далматороманштини лат. интервокалско *р* по правилу постаје *б*; уп. нпр. лат. *lupellus* ‘вук’ > сх. *лубијѝо*, *-ѝла* и сл. Скок на наведеном мјесту предлаже да „*p* > *b* u [potvrđama na] srednjem i južnom Jadranu rotječe iz bokeljsko-romanskoga”, али тај Скоков предлог ћутке прелази преко чињенице да се лат. безвучни плозиви под још непознатим условима мјестимично али консистентно озвучују и ван бокељске далматороманштине, на читавој далматороманској ареи. Тако је нпр. у случају *с* у лат. *astacus* > сх. *јѝсѝоѝ* (читав Јадран), па, ако је већ тако, онда исто по мом мишљењу може бити по сриједи и у случају *р* у лат. *lupinus* > сх. *лубин*. Из тог разлога ја не вјерујем да је *лубин* на средњем и јужном Јадрану позајмљеница из бокељске далматороманштине; исто у LIGORIO 2014 s.v. LUPINU.

Сх. *оквиѝр* изведено је према ERHJ II 63 „od glagola *okviriti* koji je pak prefiksom **ob*, v. *o*¹, izveden od *kvjjer*, *kvir* ‘pergament, životinjska ko[ž]a priređena za pisanje’ (17 st.). Та је ријеч из далматороманског одраза лат. ријечи *corium* ‘кожа’”. Без примједбе на етимологију; исто у ERHSJ II 253. Но, не вјерујем да се само по себи разумије како лат. *corium* даје сх. *квијѝр* јер је слијед промјена компликован. По мом се схватању тај слијед одвија на следећи начин. Лат. *corium* у првом кораку правилно даје ром. **кѝрѝу*; уп. нпр. ит. *суѝо* ‘кожа’ и шп. *суѝо id.* У другом кораку од ром. **кѝрѝу* правилно настаје дром. **кѝрѝу* које дјејством прве далматороманске дифтонгације у трећем кораку

правилно даје дром. **kuerju*; в. Лигорио 2018: 37, 47. У четвртном кораку дром. **kuerju* правилно постаје **kuērju* дужењем наглашеног вокала у отвореном слогу; в. HOLZER 2011: 27. У петом кораку, дром. **kuērju* заима се као сл. **kvēr-* које услијед промјене сл. **ē* > **ě* у шестом кораку правилно даје **kvěr-*; в. Лигорио 2015: 55–63. Од сл. **kvēr-* најзад, у седмом кораку, правилно постаје сх. *квѝјер* и ик. *квѝр*.

Сх. дијал. *офѝрао* ‘ферал’ (Дубровник) позајмљено је према ERHJ I 242 „od krivo rastavljenog dalmatskog [člana] **lu feral* < **l’uferal*”. Исто ERHSJ II 598. Но, постоји и другачије објашњење; в. LIGORIO 2014 s.v. *ILLU* **PHARALE*. Према том објашњењу, сх. дијал. *офѝрао* није од клат. *pharus* него од лат. *ceroferārius* ‘свијећњак’ одакле је као далматоромански реликат и сх. дијал. *кереферѝл* (Корчула); в. ЈЕ II 81. Механизам објашњења је исти; радило би се о кривом растављању, само што би у овом случају то било *cer-oferārius* мјесто *cero-ferārius*. За тобожње *cer-oferārius* могао би бити одговоран лат. глагол *offerō* ‘принијети’ који се и сам налази међу далматороманским реликтима (у облику партиципа *oblatum*, одакле сх. *обланта*); в. ERHSJ II 537. Ово објашњење је по мом мишљењу боље од оног другог утолико што не множи без потребе број далматороманских праоблика него обје потврде, дубровачко *офѝрао* и корчуланско *кереферѝл*, своди на један те исти далматоромански праоблик.

Сх. *ошѝѝ*, дијал. *ошѝѝ* (Вргада), *оксѝѝ* (дела Бела) и *охсѝѝ* (Микаља) позајмљено је према ERHJ II 87 „iz dalmatoromanskog izvora (usp. tal. *assito* ‘pregrada’). Riječ je izvedenica od lat. *assis*, *axis* ‘daska (podnica)’”. Без примједбе на етимологију; исто у ERHSJ II 552.

Сх. *ѝлѝма* те дијал. *ѝлѝма* (Брач, Вргада) позајмљено је према ERHJ II 138 „preko dalmat[skoga] iz grč. πλῆμ(μ)η ‘plima’”. Без примједбе на етимологију; исто у Скок 1934: 488; ERHSJ II 683–84; ЈЕ II 113.

Сх. *рѝжа* те дијал. *рѝжа* (Брач) позајмљено је према ERHJ II 286 „iz dalmatskog odraza lat. *raia* (usp. i mlet. *rasa*, tal. *razza*)”. Без примједбе на етимологију; исто у Скок 1934: 488; ERHSJ III 97; ЈЕ III 115. Детаљно у HOLZER 2011: 144. За потребе илустровања дијалекатске варијације, боље би било да је мјесто брачког *рѝжа* наведена варијанта *рѝѝа* која се налази у Дубровнику, Долима, Прожури, Коритима и Суђурђу; в. VINJA 1986: II 216.

Сх. *рѝкула* ‘*Eruca sativa*’ позајмљено је према ERHSJ II 301–02 „iz neposvjedočenog dalmat. odraza lat. deminutiva *ērūcula* od lat. *ērūca* ‘rikula’”. Без примједбе на етимологију; в. ERHSJ III 142–43. На наведеном мјесту у ERHJ-у такође се каже да је „[č]ak. oblik *rīga* (npr. Senj) posuđen [...] iz sjevernotalijanskih dijalekata ili dalmat[skoga]”. Уз ово имам двије примједбе. Прво, у Вињином рјечнику читамо да „аксенат *rīga* за Hrvatsko primorje nije točan, jer s tim naglaskom [ova riječ] znači ‘redak, crta’”; в. ЈЕ III 125. Ако је тако, тај акценат треба исправити тако да гласи *рѝѝа*. И друго, ја не вјерујем да се у случају чак. *рѝѝа* ради о сјеверноиталијанској позајмљеници. Озвучење интервокалског

пловива у дром. одразу лат. *ērūca* > чак. *p[ǔ]īa* је по мом схватању као и оно у далматороманском одразу лат. *astacus* > сх. *ǰāscūōī* или пак оно у далматороманском одразу лат. *lupīnus* > сх. *лубѣн* итд. Из тог разлога ја сматрам да чак. *pīīa* јесте далматоромански реликат; исто у LIGORIO 2014 s.v. *ērūca*.

Сх. *рѡга* те дијал. *рѡга* (Сењ) је према ERHJ II 304 „najvjerojatnije posuđeno iz grč. (ἐ)ρωδιός ‘čaplja, Ardea cinerea’ (zасijelo uz dalmatoromanskog posredovanje). Postoji i mišljenje da je hrv. *roda* zajedno s grč. (ἐ)ρωδιός i lat. *ardea* ‘čaplja’ posuđeno iz nekog neindoeuropskog supstrata, ali neobično je što u drugim slav. jezicima nema podudarnosti imenici roda. Grč. (ἐ)ρωδιός i lat. *ardea* doista mogu biti supstratne riječi, možda srodne i sa steng. *earte* ‘vrst patke’”. Што се крајњег поријекла тиче, ја сам пред десетак година изнио тезу да је сх. *рѡга* супстратска позајмљеница која, када се пореди са грч. ἐρωδιός и лат. *ardea* (што су, како мислим, такође супстратске позајмљенице), указује на праоблик са мобилном *a*-протезом, **rōd-* / **a-rd-*, која се налази у још неким супстратским орнитонимима; уп. нпр. **mes-* / **a-msl-*, одакле лат. *merula* ‘кос’ и ствњ. *amsla id.* При том мишљењу остајем и данас; више в. у Лигорио 2012. (У супстратским позајмљеницама које показују *a*-протезу коријен је обично у пунини када је без протезе а у празнини када је са протезом; в. SCHRIJVER 1997. Ја сам у свом раду из 2012 пропустио да поменем стенг. *earte* које сада доноси ERHJ, али би тај облик, као и *ardea*, био од потоње супстратске варијанте, тј. **a-rd-*, гдје је коријен у празнини пошто је са протезом.)

Сх. дијал. *рѡсмарин* (Дубровник, Брач) позајмљено је према ERHJ II 314 „zасijelo [...] preko dalmatoromanskoga” одраза лат. *rōs marīnus* ‘морска роса’. Без примједбе на етимологију; исто ERHSJ III 175.

Сх. *сѡлѣа* те дијал. *сѡѣа* (Вргада) и *сѡлѣа* (Сењ) позајмљено је према ERHJ II 320 „iz dalmat. **salpa* < lat. *salpa*, što je iz grč. σάλπη (nepoznatog podrijetla)”. Без примједбе на етимологију; исто у Скок 1930: 526; ERHSJ III 195–96; ЈЕ III 142–43. За потребе илустровања дијалекатске варијације, добро би било да је поред вргадинског *сѡѣа* и сењског *сѡлѣа* наведена и варијанта *сѡѣа* која покрива практички читав терен од Пељешца до Боке; в. VINJA 1986: II 279.

Сх. *скрѣња* позајмљено је према ERHJ II 431 „iz dalmatrom[anskoga] odraza lat. *scrīnium* ili iz tal. *scrigno*”. Али, не може бити од ит. *scrigno*. (Одакле би било *-a*?) Радије од далматороманског одраза лат. *scrīnium* под претпоставком да је та ријеч зајмљена у облику плурала, *scrinia*; уп. нпр. *canistrum*, пл. *canistra* ‘кошарица’ одакле сх. *коњесѣра id.* и сл. Исто и у ERHSJ III 269–70, али ERHJ ту Скокову одредницу не наводи. Лат. *scrinia* не припада само далматској романштини него и балканском латинтиету; уп. нпр. алб. *skrinjë* ‘шкриња’. У српскохрватски је *скрѣња* стога могло бити заимано не само из далматске романштине него и из балканског латинтета; исто и на наведеном мјесту у ERHSJ-у.

Сх. *сѡѡжва* позајмљено је према ERHJ II 378 „iz dalmat. odraza lat. *spongia* ‘spužva’, što je posuđeno iz grč. σπογγία, izvedenice od σπόγγος ‘gljiva’”. Без примједбе на етимологију; исто у ERHSJ III 314; ЈЕ III 178

Сх. *сѹмїор* те дијал. *сѹмїор* (Вргада) позајмљено је према ERHJ II 405 „iz dalmat[skog] odraza lat. *sulpur, sulphur* (s disimilacijom **l...r* > *m...r*)”. Но, лат. *sulp(h)ur* не налази се само у далматској романштини него и балканском латинитету; уп. нпр. сх. *сѹмїур* (Косово) и буг. *сѹмїор*. У српскохрватски је *сѹмїор* и сл. стога могло бити заимано не само из далматске романштине него и из балканског латинитета; исто у ERHSJ III 361.

Сх. *їѹњ* те дијал. *їѹњ* (Брач, Вргада) и *їѹн* (Сењ) позајмљено је према ERHJ II 492 „(vjerovatno preko dalmatorom[anskoga]) iz lat. *thynnus, thunnus*, što je pak posuđeno iz grč. θύννος”. Нема потребе за релативизацијом далматороманског поријекла; уп. ERHSJ II 523 са JE III 286 те в. MULJAČIĆ 2000: 237–241 и LIGORIO 2014: §49, 184.

Сх. *укѡаїа* ‘Oblada melanura’ и дијал. *укјаїа id.* позајмљено је према ERHJ II 525 „iz dalmat. **ukjata* < lat. **oculāta*, od *oculus* ‘oko’ (ova riba ima velike i okrugle oči)”. Уз ово имам двије примједбе. Прво, лат. *oculātus* је добро посвједочена ријеч; в. нпр. TLL IX ii 440. Према томе, треба *oculāta*, не **oculāta*. Исто је и у ERHSJ III 540. И друго, далматоромански праоблик нипошто није могао да гласи **ukjata* јер секундарном лат. *cl* у далматороманским реликтима одговара сх. *кл*, *їл* и *кљ* (одакле онда и сх. *кј*); в. LIGORIO 2013. Далматоромански праоблик је мјесто тога вјероватно гласио **oklata* > **okl'ata*, а одавде је онда позајмљено сх. *укѡаїа* са варијантом *укјаїа* (у којој је промјена *кљ* > *кј* домаћа појава, не далматороманска).

Сх. *хобойница* изводи се према ERHJ I 330–31 „od psl. **xobotь* ‘геп’ (rus. *хобой*, češ. *chobod* ‘okrajak, rilo’). Dublje je podrijetlo psl. **xobotь* nejasno, no moguća je veza s lit. *kabėti* ‘visjeti’. Prema drugom mišljenju, riječ *hobotnica* je posuđena, uz dalmatoromansko posredovanje, iz grč. ὀκτώπους ‘hobotnica’. Izvorni bi hrv. oblik bio **htobod* (preko dalmatoromanskog **ktofodo*), a potvrde da je riječ posuđena bile bi hrv. *hobodnica* (Novalja), *kobotnica* (Susak), *hubodnica* (Iž), itd.”. Што се потоњег мишљења тиче, в. више у Лигорио 2014 (при чему још увијек стојим).

Сх. *чѹмїрес* позајмљено је према ERHJ I 125 „iz dalmatskog odraza lat. riječi *cypressus*, što je iz grč. κυπάρισσος”. Исто Скок 1930: 505; ERHSJ I 56, али другачије LIGORIO 2018: 485–86. У том раду ја полазим од опаске да се сх. *чѹмїрес* налази на простору читавог Јадрана, а да се палатализација *c* пред *i* у далматороманском налази само на сјеверном и средњем Јадрану; уп. нпр. лат. *cimicet* ‘стјеница’ > вељ. *čínko id.* и сх. дијал. *кїмак id.* (Дубровник). В. и ERHSJ II 80–81. Сљедствено закључујем да сх. *чѹмїрес* не може бити далматоромански реликат на читавом Јадрану него само на његовом сјеверном и средњем дијелу, а да на јужном Јадрану мора да буде нешто друго, и то, како мислим, италијанска позајмљеница, од *cipresso* (што је и само од лат. *cypressus*). У наведеном раду такође износим тезу да је у српскохрватски напосе заимано грч. κυπάρισσος, напосе лат. *cypressus* а напосе ит. *cipresso*; како мислим, од грч. κυπάρισσος је сх. *ћейариз* и слично, од лат. *cypressus* сх.

куџрес и слично те сх. цџџрес и слично,³ а од ит. *cipresso* сх. чџмџрес и слично. ЕРНЈ међу дијалекатским и историјским потврдама доноси чџмџрџш (Питве, Завала), цџмџрџс (Кукљџца), чџџрес (Марулић) и чџџрес (16 в.); ако је моја теза тачна, хварско чџмџрџш, Марулићево чџџрес и шеснаестовјековно чџџрес припада типу чџмџрес те стога потиче од ит. *cipresso*, а кукљџчко цџмџрџс припада типу цџџрес те стога потиче од лат. *cypressus* (> *cipressus*).

3. Закључак. У наслову неких далматороманских одредница у ЕРНЈ-у стоји облик чији је акценат било упитан или нетачан; то је случај са сх. брџџд (мјесто брџџд?) и лџврџџа (мјесто лџврџџа).

Упитан и/или погрешан акценат јавља се и у облицима који се налазе у етимологији неких одредница; то је случај са сх. бџџва (мјесто бџџва) у одредници чџраџа, чак. рџџа (мјесто рџџа?) у одредници рџкула те грч. δελџџ (мјесто δελџџ) у одредници гџџџ.

У дијалекатским потврдама неких далматороманских одредница у ЕРНЈ-у грађа је одабрана тако да недовољно добро илуструје дијалекатску варијацију; то је случај са сх. брџнисџра (гдје се поред брџнесџра и сл. даје само брџнисџра), рџџа (гдје се поред рџџа и сл. даје само рџџа) и сџџа (гдје се поред сџџа и сл. даје само сџџа и сџџа).

И без какве дијалекатске потврде су сх. бџковина, брџџд, брџмеч и кџџка.

У етимологији неких далматороманских одредница у ЕРНЈ-у се без правог разлога релативизује далматороманско поријекло и/или посредство; то је случај са сх. гџџџ („вјероватно преко dalmat[skoga]”), кџџка („из nekog romanskog govora (možda dalmatskog)”), лџврџџа („možda преко dalmatskog”), лџџџ („из nekog romanskog jezika (možda dalmatskoga)”), џџџ („вјероватно преко dalmatorom[anskoga]”) те са сх. криџџа и сл. *s.v.* џџџџџ („изravno из v[ulgarno]lat[inskoga ...] ili из dalmatoromanskoga”), рџџа *s.v.* рџкула („из sjevernotalijanskih dijalekata ili dalmat[skoga]”) и скриџџа *s.v.* џкриџџа („из dalmatorom[anskoga ...] ili tal[ijanskoga]”).

С друге стране далматороманско поријекло и/или посредство у неким одредницама није довољно проблематизовано; то је случај са сх. бџџа (што је без сумње позајмљено из румунског), бџковина (што би могло бити и наслијеђено из словенског), жџџџ (што је вјероватно позајмљено из староиталијанског), колџџриџџа (што јесте позајмљено из далматске романштине, али не од одраза оне грчке ријечи која је у тој одредници наведена), офџџџао (што јесте позајмљено из далматске романштине, али вјероватно не од одраза оне латинске латинске ријечи која је у тој одредници наведена), сџџџџџ (што је вјероватно заимано и из далматске романштине и из балканског латинитета) и чџмџрес (што је вјероватно позајмљено из италијанског) те бџџва *s.v.* чџраџа (што је вјероватно заимано и из далматске романштине и из балканског латинитета), коџнесџџра и сл. *s.v.* кџнисџџар (што је вјероватно заимано и из далматске романштине и из балканског латинитета) и скриџџа *s.v.* џкриџџа

³ Лат. *cypressus* које даје сх. куџрес је оно у ком је у одмијењено са *i* (*cypressus* > *cipressus*) дочим је лат. *cypressus* које даје сх. цџџрес оно у којем је у одмијењено са *i* (*cypressus* > *cipressus*); уп. лат. *thynnus* > *thunnus* ‘туњ’ одакле сх. џџџ id. за разлику од лат. *cyma* > *cima* ‘врх; вршица’ одакле сх. џџџа id.

(што је вјероватно заимано и из далматске романштине и из балканског латинитета).

Реконструисани далматоромански облици дају се у ERHJ-у по изузетку; то је случај само у одредницама *жбун* (гдје се реконструише **čezbone*) и *салиа* (гдје се реконструише **salpa*) те у облику *укљаиа* s.v. *ушайа* (гдје се реконструише **ukjata*). Од тога су погрешни облици **čezbone* и **ukjata*, који уствари треба да гласе **kespone* (или евенутално **kezbone*) и **oklata*.

Крчкатороманске паралеле за далматороманске реликте не наводе се ни у једној одредници иако би за неке од њих дале пронаћи; то је случај са сх. *брнисџра* (што се пореди са вел. *ginastra*) те са сх. *каџриџа* и сл. s.v. *каџегра* (што се пореди са вел. *katrájda*), *конџл* и сл. s.v. *канџл* (што се пореди са вел. *kaníl*) и *криша* и сл. s.v. *џрџиња* (што се пореди са вел. *kris*).

Као основна литература за далматороманске реликте у ERHJ-у служи ERHSJ. Тако је у свуда осим у одредницама *брмеч* и *јасџоџ* те у облицима *криша* и сл. s.v. *џрџиња* и *скрџиња* s.v. *шкрџиња* у којим матична одредница у ERHSJ-у грешком није цитирана.

Као допунска литература за далматороманске реликте обично служи ЈЕ и HOLZER 2011, али се одреднице из тих наслова не наводе консистентно. Референца на ЈЕ недостаје у одредницама *брмеч*, *брнисџра*, *гџџин*, *џлџма*, *рџжа*, *рикула*, *џџџ* и *хобџиџица* те у облицима *каџриџа* и сл. s.v. *каџегра*, а на HOLZER 2011 у одредницама *гџџин*, *лџврџиа* *рџжа* те у облицима *конџл* и сл. s.v. *канџл* и *криша* и сл. s.v. *џрџиња*.

Уопштено говорећи далматоромански реликти у ERHJ-у су по мом мишљењу обрађени на задовољајућ начин. Наведене замјерке често нису од пресудног значаја и лако ће се исправити у другом издању. Ваља имати на уму што се посла на српскохрватској етимологији тиче да су далматоромански реликти у правилу веома замршене одреднице, а да је стручњакâ у области далматороманистике безмало занемарив број. ERHJ се зато у највећем броју случајева ослонио на ERHSJ, што је без сумње била добра одлука, а од друге свеске је к том почео да рачуна на консултације са врсним далматороманистом Н. Вулетићем (ERHJ II vii), што је такође била добра одлука. Надам се да ће ERHJ и у будуће наставити да сарађује са искусним далматороманистима; у слѣдећим издањима то ће придонијети квалитету обраде далматороманских реликата којим је превасходно потребно усклађивање са релевантном литературом штампаном након ERHSJ-а (Муљачић, Роки, Виња, Холцер, Вулетић итд.).

Најзад, морам напоменути и то да се у *Etimološkom rječniku hrvatskoga jezika* налазе и они далматоромански реликти који нису изријеком окарактерисани као такви али се као такви (било посредством или поријеклом) иначе схватају; то је случај са сх. *жџка*, *јџрбол*, *лџиња*, *мџдрањ*, *сџдро*, *сџиа*, *џџџал*, *шкрџџиња* те са *џсџџџерна* s.v. *џсџџџерна*, *јџриња* s.v. *арџна*, *мџрач* s.v. *мџри*, *мџча* s.v. *мџрија*, *џрџџија* s.v. *џрџџџ*, *џлџжа* s.v. *џлџжа*, *скџла* s.v. *шкрџла* итд. О тим ријечима биће више приче у слѣдећем раду. Такође, у слѣдећем раду биће ријечи и о оним далматороманским реликтима чије је далматороманско постање и/или поријекло у ERHJ-у доведено у питање или изријеком одбачено; то је пак случај са сх. *блџџџи*, *бџчаџ*, *гџџџџ*, *крџлиџџ*, *кџмџрча*, *крџџџн*, *лџм*, *џрџи*, *џџџија* те са обликом *гџџ* s.v. *гџн* итд.

СКРАЋЕНИЦЕ

- > даје
- < постаје од
- * (реконструисан облик)
- ? (упитно)
- алб. – албански
- арум. – арумунски
- буг. – бугарски
- вељ. – вељотски
- грч. – грчки
- дијал. – дијалекатски
- дром. – далматоромански
- ик. – икавски
- ит. – италијански
- кслат. – каснолатински
- лат. – латински
- лог. – логудорски
- мак. – македонски
- ром. – романски
- рум. – румунски
- сл. – словенски
- слн. – словеначки
- слч. – словачки
- ствњ. – старовисокоњемачки
- сх. – српскохрватски
- чак. – чакавски
- шп. – шпански

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- ЕРСЈ: Александар Лома (ур.). *Етимолошки рјечник српског језика*, I–III. Београд: САНУ – Институт за српски језик САНУ, 2003–2008.
- Лигорио, Орсат. С.-х. *рода*, лат. *ardea*. *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику* LV/2 (2012): 21–28.
- Лигорио, Орсат. С.-х. *хобойница*. *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику* LVII/2 (2014): 7–11.
- Лигорио, Орсат. Такозвани псеудо-јат у далматској романштини и балканском латинитету. (Из балканског латинитета VIII). *Јужнословенски филолоџ* LXX/3–4 (2015): 43–72.
- Лигорио, Орсат. Дифтонгација у далматороманским реликтима латинског суфикса -ĒLLU, -ĒLLA. (Из балканског латинитета XIII). *Јужнословенски филолоџ* LXXIV/1 (2018): 31–59.

*

- BARTOLI, Matteo Giulio. *Das Dalmatische : Altromanische Sprachreste von Veglia bis Ragusa und ihre Stellung in der Apennino-Balkanischen Romania*, I–II. Wien: A. Hölder, 1905–1906.
- ERHJ: Ranko Matasović, Tijmen Pronk, Dubravka Ivšić, Dunja Brozović Rončević (ur.). *Etimološki rječnik hrvatskog jezika*, I–II. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2016–2021.
- ERHSJ: Petar Skok. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb: JAZU, 1971–1974.
- HOLZER, Georg. *Glasovni razvoj hrvatskog jezika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2011. (Ispravljeno i dopunjeno izdanje njemačkog izvornika.)

- JE: Vojmir Vinja. *Jadranske etimologije : Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku*, I–III. Zagreb: HAZU – Školska knjiga, 1998–2004.
- LIGORIO, Orsat. Uno sguardo ai relitti dalmato-romanzi in -CULU e TULU. José Enrique Gargallo Gil, Nikola Vuletić (ur.). *Mare Loquens*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2013, 317–321.
- LIGORIO, Orsat. *Problem leksičke stratifikacije u adrijatistici*. Doktorska disertacija. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2014.
- LIGORIO, Orsat. Greek Y in Dalmatian Romance. Chr. Tzitzilis, G. Papanastassiou (eds.). *Greek Etymology*. Thessaloniki: Institute of Modern Greek Studies – Aristotle University of Thessaloniki, 2017, 472–495.
- MATASOVIĆ, Maja, Ranko MATASOVIĆ. Romanizmi s početnim ž- u hrvatskome jeziku. Nina Lanović (ur.). *Poglavlja iz romanske filologije*. Zagreb: FF Press, 2018, 407–414.
- MULJAČIĆ, Žarko. *Das Dalmatische : Studien zu einer untergegangenen Sprache*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau, 2000.
- RJAZU: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII. Zagreb: JAZU, 1880–1976.
- ROCCHI, Luciano. *Latinismi e romanismi antichi nelle lingue slave meridionali*. Udine: Campanotto, 1990.
- SCHRIJVER, Peter. Animal, Vegetable and Mineral : Some Western European Substratum Words. Alexander Lubotsky (ed.). *Sound Law and Analogy*. Amsterdam – Atlanta: Rodopi, 1997, 293–319.
- SKOK, Petar. Zur Chronologie der Palatalisierung von *c, g, gu, gū* vor *e, i, y, j* im Balkalatein. *Zeitschrift für romanische Philologie* 46 (1926): 385–410.
- SKOK, Petar. Zum Balkalatein III. *Zeitschrift für romanische Philologie* 50 (1930): 385–532.
- SKOK, Petar. Zum Balkalatein IV. *Zeitschrift für romanische Philologie* 54 (1934): 175–214, 424–499.
- TLL: *Thesaurus linguae Latinae*. <<https://publikationen.badw.de/de/thesaurus/lemmata>>.
- VINJA, Vojmir. *Jadarnska fauna : Etimologija i struktura naziva*, I–II. Split: JAZU – Logos, 1986.
- VULETIĆ, Nikola. Etimološke crtice o našem malakonimu *kúnjka* i varijantama. *Čakavska rič* XXXIV/1–2 (2006): 185–190.
- VULETIĆ, Nikola. Dopune *Jadranskim etimologijama* Vojmira Vinje : Prvi prilog. *Croatica et Slavica Jadertina* II (2006): 135–144.
- VULETIĆ, Nikola, Vladimir SKRAČIĆ. *Leksik morske faune u sjevernoj Dalmaciji. Prvi dio: rječnik pučkog nazivlja*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2018.

Orsat Ligorio

DALMATIAN ROMANCE LOANWORDS
IN THE *ETIMOLOŠKI RJEČNIK HRVATSKOGA JEZIKA*
(ON BALKAN LATIN XV)

S u m m a r y

The paper discusses the treatment of Dalmatian Romance loanwords in the recently completed *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika* (2016–21). Specifically, the discussed lemmata are Serbo-Croatian *bāle, bēkovina, bṛgūd, bṛmeč, bṛnistra, čēmpres, dūpīn, hōbotnica, jāstog, kūnjka, lòvrāta, lūbīn, òkvīr, òšit, pīma, rāža, rikula, rōda, sālpa, spūžva, sūmpor, tūnj, zdjèla, žāl*, and *žbūn*, as well as *bjēčva* s.v. *čārapa, kanāl* etc. s.v. *kānāl, katṛīda* etc. s.v. *kātedra, kōludrica* etc. s.v. *kāludēr, konjestra* etc. s.v. *kānistar, krīša* etc. s.v. *trēšnja, ofērao* s.v. *fērāl, rūsā* s.v. *rūža, rūsmarin* s.v. *rūžmarin, skrīnja* s.v. *škrīnja*, and *ūkljata* s.v. *ūšata*. The conclusion is that the treatment of Dalmatian Romance loanwords in the *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika* generally meets expectations, although there is still considerable potential for improvement.

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за класичне науке
Чика Љубина 18–20, 11000 Београд, Србија
orsat.ligorio@gmail.com

(Примљено: 1. септембра 2021;
прихваћено: 10. новембра 2022)

Миомир Абовић

ПОРИЈЕКЛО И СМИСАО ТОПОНИМА *КОТОР*

У раду се анализира питање поријекла и смисла топонима *Коѿор*. У језикословној литератури било је неколико покушаја да се нађе одговор на питање од чега у језичној историји води поријекло гласовни лик *Коѿор* и што је смисао тог гласовног лика. У овом раду даје се детаљан приказ хипотеза о поријеклу и смислу топонима *Коѿор*, а затим се – на основу критичког сагледавања тих хипотеза и на основу података из једнојезичних и етимолошких рјечника српског и хрватског језика – износи и наша хипотеза о поријеклу и смислу топонима *Коѿор*.

Кључне ријечи: *Коѿор*, етимологија, семантика, Константин Порфиригенит, суфикс.

This paper analyzes the question of the origin and sense of the toponym *Kotor*. In the linguistic literature there have been several attempts at finding an answer to the question as from what in linguistic history the phonetic shape of *Kotor* is derived, and what is its meaning. In this paper, there is a detailed overview of the hypotheses and meaning of the toponym *Kotor*, and then (on the basis of a critical analysis of those hypotheses and on the basis of data from the monolingual and etymological dictionaries of Serbian and Croatian) our hypothesis on the origin and meaning of the toponym *Kotor* is presented.

Key words: *Kotor*, etymology, semantics, Constantine Porphyrogenitus, suffix.

Мистерија поријекла и смисла топонима *Коѿор* и даље опстајава у језикословној науци. Иако је било неколико озбиљних покушаја да се дâ одговор на питање од чега води поријекло топоним *Коѿор* и што је смисао тог гласовног склопа, не може се рећи да је до данас то питање задовољавајуће и коначно ријешено. Наши претходници у рјешавању тог проблема – као и још неки језикословци који се нису директно бавили етимологијом топонима *Коѿор* – понудили су неколико хипотеза и навели доста употребљивих и корисних језикословних података у правцу објашњења етимологије поменутог топонима, али ипак није им пошло за руком да „ухвате” поријекло и смисао топонима *Котор* у њиховој цјеловитости. Управо то ће бити наш задатак у овом раду.

Кад је у питању релевантна литература о топониму *Коѿор*, почећемо са оним што о поријеклу и смислу овог топонима каже Петар Скок. У свом *Етимолоѿијском рјечнику хрвајскоѿа или срѿскоѿа језика* он о *Котору* пише: „S tal. *Cáttaro* se akcentom ne slaže. Prema tal. akcentu trebalo bi da stoji *Kōtor*, što nije potvrđeno. Znači da su dočetak umiješao sufiks -or. Predslav. je toponim prvobitno proparoksitona, što se vidi i iz Konstantinove grafije Δεκάτερα, gdje je *a* u penultimi oslabljeno u *e*. *Kátera* je zacijelo dalmatsko-romanski oblik na -*a* kao Πίταυρα < *Epidaurus Cavtat*” (Скок 1972: 171). Из Скоковог унеколико збрканог (покушаја) тумачења може се закључити да он сматра како је топоним *Коѿор* примарно далматско-романски, тј. предсловенски облик: *Kátera*. Извести из гласовног лика *Kátera* данашње *Коѿор* није, међутим, могуће: *Kátera* би у

пра(јужно)словенском дало лик **Kotero*. Са друге стране, вриједи нотирати Скоково запажање о суфиксу *-or* у топониму *Коѿор*. Топонимом *Коѿор* бавила се и угледна бокелска романистица Грацијела Чулић: „Име града Kотора је несумњиво у средишту топономастичке констелације Воке Которске. О њему је доста писано, али осим лингвистичких модификација и чињенице да његови топонимски облици представљају неке предроманске или романске супstrate, о његовој семантици остају само хипотезе. Импресионистички принцип у објашњавању етимологија назива уопште у ономastici врло често доводи до кривих закључака и квазинаучних дефиниција. Свака унапријед постављена претпоставка или став не води правом рјешењу ономастичких, а посебно етимолошких енигми. Понекад, као у случају старе Decatere, Decaderona или Catarum-a, можемо одредити убикацију, етимологију, али не и семантику. Археологија, епиграфија, нумизматика и друге топономastici комплементарне дисциплине једноставније рјешавају своју проблематику него етимологија. Оно што се засигурно може рећи за топоним *Kotor*, који морамо споменути као полазну основу за задовољавање топономастичких норми, јесте да је име града античког поријекла и да, у вези с тим, његова семантика упућује на топографски положај терена на коме је поникао, на стрме stijene крашких облика. Могла би се прихватити идеја да је асоцијацијска представа условила и neutralizovala основно лексичко значење” (Ћулић 2009: 51). Ауторица затим наводи цитат из Скока који смо горе поменули и прокоментарисали, те закључује: „Preferirajući dalmato-romanski značaj за објашњење средњовјековних прибалних топонима, Skok nije isključio ни асоцијативну мотивацију изазвану конфигурацијом тла на коме је топоним поникао, као ни фонетско-морфолошке промјене романског говора у вremenским и sociokulturnим токoвима” (стр. 52). Г. Чулић се, дакле, у начелу слаже са Скоком да је *Коѿор* фонолошки посљедак неког предроманског или романског супстрата, тј. да је име града античког поријекла. Међутим – што и видимо из њеног излагања – и поред нагађања да би топоним *Коѿор* могао имати везе са конфигурацијом тла, поменуто бокелска романистица није оптимист у погледу рјешења смисла истог.

Ако нам Скок и Чулићка, бавећи се директно поријеклом и смислом топонима *Коѿор* (кажемо директно будући да се Скок у свом *Етимолошјском рјечнику хрвајскоѿа или српскоѿа језика* топонимом *Коѿор* бавио и индиректно, у оквиру једне друге лексикографске јединице; о томе детаљније касније у раду) и нису понудили готово никакав поуздани темељ од којег би се могло кренути у даља истраживања, онда је то несумњиво учинио хрватски језикословац, познати индоевропеист Антун Мајер. Слободно можемо рећи да његов рад *Catarensia* (МАЈЕР 1954) – тачније прве три странице тог рада – представља најзначајнији искорак у рјешавању проблема поријекла и смисла топонима *Коѿор*. О поријеклу и смислу топонима *Коѿор* Мајер каже сљедеће: „Име Kotor није нам предано из Старог вјјека, него га први пут susrećemo код т.зв. Ravenata или ravenskog географа или kozmogрафа, који је писао око г. 680. н. е. на темелју itinerара, изостављајући из њих ознаке удаљености међу појединим мјестима. На обалној цести Далмације (...) између Budve (*Butua*) и мјеста *Buccinium* и *Rucinium*, за којима се крије *Risinium*, данашњи Risan, билјежи Ravenat у 16. поглављу IV. Књиге *Decadaron* (...), а у 14. поглављу V. књиге, гдје се понављају ови наводи, пише Decadaron (...) Из ових се наводи даде utvrditi облик *Cadaron* по грчку, а *Cadarum* или *Catarum* по латинску, док је почетни slog *De-* neshvaćeni

latinski prijedlog *de* »od« (t.j. od ovoga mjesta do onoga); i inače su u itinerarima prijedlozi *de* i *a*, *ab* istoga značenja a (*a* i *ad* »do«) više puta srasli s mjesnim imenima, osobito manje poznatima, pa nije čudo, da se to dogodilo i u Ravenatovu djelu (...). U Srednjem se vijeku grad naziva *Catarum*, *Catharum* ili sa vulgarnolatinskim slabljenjem penultime *a* u *e* u proparoksitonima *Catera*, *-um*. Oblik *Kotor* susrećemo u pismu prvi put u Životu Stefana Nemanje (...) Ali su Slaveni mnogo prije preuzeli ime *Catarum*, naime najkasnije u 8. vijeku, kad je svako *a*, pa i u tuđim riječima prešlo u *o* (...) Glasovno se dakle oblik *Kotor* može izvesti iz *Catarum*, ali nikako obratno” (стр. 95–96). Мајер уступава на предсловенском поријеклу топонима *Коѿор* и каже да „(...) име *Kotor* нема ни slavenske етимологије, т.ј. не може се protumačiti из slavenskih jezika. Zato moramo zaključiti, da је predslavensko” (стр. 96). Да би се могло помишљати на словенску етимологију Котора говори чињеница да у Босни постоје три Котора, и то између Врбање и доњег тока Босне. Али ово понављање истог имена на истој, не само данашњој него и илирској језичној територији, тврди Мајер, може нас упутити и на то да је та ријеч била уобичајена у илирском језику. Тако „један bosanski *Kotor* navodi Konstantin Porfirogenit, adm. imp. 32, εἰς τὸ χωρίον Βόσωνα τὸ (sc. κάστρον) Κάτερα” (стр. 96). Мајер даље наводи да се име *Коѿор* среће и другдје на територији која је некада била илирска, па тако постоји један *Коѿор* у Хрватској у Модрушкој жупанији, који се помиње већ год. 1323. По њему, међутим, много је битније што се ово име понавља у илирској Дарданији, која се својевремено простирала између горњег Вардара, Бијелог Дрима и Мораве до Ниша. Прокопије, саопштава нам Мајер, биљежи два или три каштела номинованих као *Коѿор*: Κάτταρος aed. IV 4 (120,7), Κατταφέτερος 120,10 (што је издавач Наугу, домаће Мајер, с правом поправио у Κάτταρος ἔτερος, т.ј. „други Котор”) и Κατταρκός 120,8. Из околности да су ти Прокопијеви каштели – које је цар Јустинијан наредио да се саграде и/или поправе на сјеверној граници Царства како би се зауставиле најезде страних народа – били на брдима, можемо, сматра Мајер, докучити значење тог илирског имена, односно ријечи (стр. 96–97). „Ја сам зато име *Catarum*”, наводи Мајер, „обзиром на то да је Котор у Boki, особито врх брда над самим градом, sv. Ivan, у старим временима био naravna utvrda, uporedio sa staroirskom riječi *cathir* »град« i kimrijskom *cader* »kula« od indoevropskog korijena *kat-* »plesti, pleter«, jer su primitivni narodi utvrde pravili od pletera. U irskome se iz *t* pravilno razvio spirant *th* (izgovoren kao engleski *th*), a kolebanje između *t* i *d* u našim potvrdama *Catarum* i *Cadarum*, koje je i inače zapaženo, ima se pripisati posebnom izgovoru predindoevropskog, odnosno predilirskog sloja stanovništva u našim krajevima. S ovog gledišta, т.ј. ако *Kotor* < *Catarum* значи калу, utvrdu на брду, можемо разумјети, зашто Konstantin Porfirogenet више пута спомиње τὰ κάτω Δεκάτερα »donji Котор«, т.ј. настанјени град, док nigdje не говори о τὰ ἄνω Δεκάτερα »gornji Котор«. Оčито је ријечју (Δε)κάτερα већ označen i visinski položaj (...) Zaključak, da име *Kotor* pripada predslavenskom sloju имена, potvrđen je okolnošću, da kod Ravenata nema slavenskih имена, pogotovu не на teritoriju današnje Jugoslavije. Njegovo djelo prikazuje stanje prije razorenja raznih dalmatinskih gradova, jer bilježi još Salonu i Naronu” (стр. 97).

На уводни дио Мајеровог рада *Catarensia* готово пола вијека касније надовезао се други један хрватски језикословац: Слободан Чаче (ЋАСЕ 1998).

Чаче најприје приказује све називе за *Koï̃or* и наводи старије потврде у изворима: „*Decadaron* Rav.VI 16 (208,7); Guido 114 (541,24), *Decadaron* V, 14 (379,15). Ἰοάννου ἐπισκόπου Δεκατέρων (Anastazije Bibliotekar prevodi: *Ioanne episcopo Decateron*) god. 787.; τὰ Δεκάτερα: Konst. Porph. them, II 61, 15, adm. imp. 29, 30 (sredina 10. st.); Δεκάτερα: Theophan contin. V 53, p. 289, Bonn.; Niketas Akominatos 5,4, p. 206, Bonn.; (46.) *Et dedimus Petrum Dracculum quem compa(ra)ui a Catarinis pro III. Solidis*. Sumpetarski kartular; *in culfo de Cattaro, Decaterum* Dukljanin, pogl. 31 i 36 (ed. Šišić, 329, 333)” (стр. 26). И наставља: „Slavenski lik *Kotorь* (od 13. stoljeća); današnji standardni lik *Kōtor*; na srednjodalmatinskim otocima (čakavski): *Kot̃or*, gen. *Kot̃ora*. Talijanski *Cáttaro*. Grad *Kotor* je prvi put potvrđen u Anonima Ravenjanina. Po svemu je podatak preuzet iz nekog kasnog vrela, odnosno kasnije revizije cestovne karte ili itinerarija” (стр. 26). Чаче каже да је занимљиво како исти извор не спомиње град *Акрувиј*, старо илирско средиште и општину, потврђену још у 2. вијеку у оквиру илирског краљевства, град који је постао сједиште заједнице римских грађана, вјероватно већ у 1. вијеку прије нове ере (Плиније), а име се јавља и у натпису. *Акрувиј* је, наводи Чаче, по свему судећи замро, а замијенио га је нови град *Koï̃or*, који ће надживјети слом провинције Далмације и одиграти важну улогу у средњем вијеку (стр. 26). Затим Чаче набраја топониме у гласовном смислу блиске топониму *Koï̃or*: *Koï̃орац* код Сарајева; *Koï̃ор-Варош* у Врбањи (град за који каже да се први пут помиње у исправи Стјепана Котроманића издатог око 1326. године, а затим 1412. године у Хрвојевој исправи. Слиједе топоними *Koï̃орача* (село у Србији, Подрињски округ (19. вијек), *K̃oï̃ора* „село на Козари”, *Koï̃ор* „село код Мркоњића”, *Koï̃орух* „село у жупанији пожешкој”, *Koï̃оруба* „мјесто на ушћу Муре у Драву (помиње се тек од XVII вијека” (29). У овој тачки свог разматрања Чаче долази до суштине експликације поријекла и смисла топонима *Koï̃or*: „Polazeći od toga da se najstariji potvrđeni lik imena Kotorа može analizirati kao **De-catarum*, Mayer je predložio indoeuropsku etimologiju polazeći od korijena **qat-*, preko proširenog oblika **got-or-*. Povezao je naš toponim sa staroirskim *cathir*, odnosno velškim *cader* ‘Burg’, ističući da je tvrđava Kotorа prirodno branjen položaj. Smatra se inače da je do značenjskog pomicanja od izvornog ‘plesti, oplitati’ prema pojmu ‘utvrđeno mjesto’ došlo preko značenja ‘pletена ограда, plot’ odnosno ‘ограђено мјесто’ (...) Prema poredbenoj грађи коју donosi Pokorny, može se међутим доћи до нешто потпунијег увида у проблеме повезане с нашим топонимима. Видљиво је naиме да је од истог IE. **kat-* (а не **qat-* = **k’at-*) изведен низ slavenskih leksema, (...) а наћи ćemo за njih потврде и у Akademijinu rječniku. Pored ostalog, potvrđen je израз *kotorа* у значењу ‘ограђено мјесто за сток’, што може објаснити učestalost дијела ојконима. Posebnu пак важност је имао израз *kotar* (...), који је у hrvatskoj srednjovjekovnoj pravnoj terminologiji bio ekvivalent latinskom *districtus*. Postojanje glasovno bliskih riječi moglo је dovesti до osobitih vidova prihvaćanja mjesnih imena aloglotskog podrijetla, pa i до različitih pojava njihove “re-etimologizacije” prilikom uključivanja u корпус jezika” (стр. 29–30). У наставку свог излагања о поријеклу и смислу топонима *Koï̃or* Чаче устврђује како би „(...) и 6. stoljeću (...) bio u porabi leksem s osnovom која bi mogla zvučати као **kattaro-* (стр. 31). „Takav leksem међутим”, продужава Чаче, „не pripada ни latinskom jeziku који је tada prevladavao у provinciji Dardaniji, као ни grčkom, čiji се utjecaj osjećao

i ranije, a u ranobizantsko doba stalno jačao. Opravdano je dakle pomišljati na neki od jezika koji su se tada govorili u ovim krajevima (стр. 31). Чаче сматра да је та ријеч „(...) podrijetlom iz leksika domorodačkog jezika na jugoistoku Ilirika, onoga za kojeg se pretpostavlja da bi se jedini mogao zvati ilirskim” (стр. 32). Али он сам – чак и начином на који организује исказ и у неким лексичким терминима – изражава сумњу у своју претпоставку. „*Jezične prilike*”, каже у том правцу Чаче, „*u odmaklim godinama kasne antike slabo poznajemo* (наглашавање М.А.). Kolikogod bila izrazita dominacija latinskog, odnosno grčkoga, nedvojbeno je da valja računati s otocima koji su obilježeni porabom govora nastalih od predrimskih jezika. Vitalnost tračkog u istočnijim područjima, kao i održanje jezgre iz koje se razvio albanski jezik pokazuju da je mjestimično očuvanje domaćih govora – načelno govoreći – povijesna činjenica. *Drugo je pitanje koliko je realno očekivati da će se neki takav govor održati u Boki. Čini mi se, također, da s tim ne bi trebalo računati niti u sarajevskoj kotlini koja je bila urbanizirana i, dakako, romanizirana* (наглашавање М.А.). *Igrajući se s vjerojatnostima* (наглашавање М.А.) čini mi se izvjesnijim pretpostaviti da su jadranski Kotor i Kotorac-Katera u Bosni osobiti toponimijski prežici. Radilo bi se o starim gradinskim položajima za koje se u mjesnoj uporabi utvrdilo ime koje je zapravo apelativ posuđen iz domorodačkog jezika. Tako bi **Cattaro*- imalo, po prilici, funkciju brojnih naših oronima niza *Gradina*” (стр. 31).

Наглашени сегменти из задњег цитата рјечито говоре о Чачевој скепси према властитој хипотези да је лексем са основом **kattaro*- илирског поријекла, и, све и да јесте, о малом степену вјероватноће да би се неки такав говор могао одржати у Боки. У овом контексту ваља подсјетити и на знаковите ријечи проф. Радослава Катичића о илирском језику: „Whatever the value of these glosses and of the etymological equations they invite (илирских глоса раније наведених у Катичићевом тексту; додаток је мој, М.А.), it is clear that on their basis no comprehensive study of Illyrian historical phonology is possible. The only possibility, if any, to arrive at such a goal is to include into etymological research the names that are directly or indirectly attested in the ancient Illyricum. This material is comparatively rich but the meanings of the forms even in the most favorable cases remain conjectural and normally one has to resort to more or less arbitrary guesses. The probabilistic foundations of any etymological combination are under such circumstances much weaker, the probability of chance similarities much higher” (КАТИЋИЋ 1976: 171—172). Стога, када је у питању везивање неког лексичког коријена за илирски језик, треба, у методолошком смислу, бити веома опрезан. Са друге стране, у Мајер-Чачевој хипотези, да је тако назовемо, несумњиво има много тога плаузибилног и прихватљивог. Најприје, када је у питању формални аспект: гласовни лик *Catarum* апсолутно је могао, након постпрасловенске промјене *a > o* током раног 9. вијека (HOLZER 2011: 58), и након такође постпрасловенске промјене *u > њ* (HOLZER 2011: 59), дати гласовни лик *Kotorъ*. А онда и када је у питању садржајни аспект: наиме, сасвим је вјероватно да је до „značenjskog pomicanja od izvornog ‘plesti, oplitati’ prema pojmu ‘utvrđeno mjesto’ došlo preko značenja ‘pletена ограда, plot’ odnosno ‘ограђено мјесто’” (ЋАЋЕ 1998: 29). Начелно, међутим – како смо већ и нагласили – треба бити суздржан кад је ријеч о приписивању основе **kattaro*- илирском или неком другом палеобалканском језику, будући да о тим језицима, стицајем околности, знамо

премало да бисмо могли изводити неке далекосежније и прецизније закључке. Веома је занимљива Чачеова констатација, малоприје цитирана, да би „(...) постојање *glasovno bliskih riječi* moglo (...) dovesti do osobitih vidova prihvatanja mjesnih imena aloglotskog podrijetla, pa i do različitih pojava njihove “re-etimologizacije” prilikom uključivanja u korpus jezika”. Управо наведена тврдња – на што год тачно да је аутор исте мислио – дискретно сугерише могућност да процес рјешавања поријекла и смисла топонима *Koï̯or* усмјеримо и у једном другом (сасвим новом) правцу: у правцу постављања и пропитивања хипотезе да је лексем *koï̯or*(ъ), са денотацијом блиској денотацији лексема *Catarum*/**kattaro*-, могао настати (и) у резултату комбиновања морфолошких јединица словенске провенијенције.

О топониму са основом *Koï̯or*- у Босни и Херцеговини својевремено је писао и српски историчар старије генерације Владислав Скарић (1926). Он о томе каже слjedeће: „За имена *Koï̯or*, *Koï̯орац*, *Koï̯оришије* и *Koï̯орско*, од којих су прва два неколико пута везана за тврђаве, постоји сумња да нијесу словенска, него туђинска. Иако ово важи готово као утврђен факат, ипак насупрот томе морам нешто рећи. Горе наведених имена се налази толико много на нашој територији, да настаје сумња, јесу ли се ова, евентуално туђа, имена могла сачувати у толиком броју, док су иначе друга туђа имена остала у врло малом броју. Зашто баш да се одрже ова имена, када су стотине хиљада других потпуно ишчезла?” (стр. 38). Скарић даље наводи да је име *Koï̯or*, ако би баш и било туђе, примљено од наших предака заједно са потпуним његовим значењем. Иначе би било тешко разумјети, наставаља он ток свог размишљања, како су постали његови деривати. И у случају да је име туђе, наши су стари са ријечју, устврђује Скарић, примили и њено потпуно значење, те се њиме служили као апелативом. Овакав је случај могао бити и када је ријеч о бокелском Котору. Он се, наводи Скарић, раније, прије доласка наших предака на Балканско полуострво, звао *Acrvium*, па се тек доцније јавља под новим именом *Decadaron* i *Decatera* (стр. 39). *Koï̯or*, *Koï̯орац* и сличне називе он сматра врло старим нашим, изворним или позајмљеним, именима. Затим набраја називе насеља у Босни и Херцеговини са основом *Koï̯or*-: „Два су села у Босни, која се зову именом *Koï̯or*. Једно је дио средње варошице Котор-Вароши. Овако састављено, име је скорашњег датума. Од два засебна села, Котора и Вароши, постала је наређењем аустријске управе јединствена варошица. Изнад Котора су рушевине старога града. Један дио села зове се *Koï̯оришије*. Други *Koï̯or* је у границама среза Мркоњић-Града (Варцар-Вакуфа) у општини Билајцу (...) Има један Котор и на херцеговачкој територији, но није село, него је вис (1028) изнад десне обале Неретве у срезу коњичком, доста близу границе среза фочанског. Именом *Koï̯арац* названа су такођер два насеља. Једно је (Горњи и Доњи Котарац) у Сарајевском Пољу. На брду Грацу (655.) изнад Горњег Которца налазе се бедеми једне прехисторијске тврђаве и остаци једног римског утврђења знатне величине. Мисли се – да ли оправдано? – да је ово Порфирогенитова *Catera*. Други је *Koï̯орац* (гамошњи га свијет зове *Koï̯арац*) у фојничком срезу у општини Муслемину. Знатно сјеверније одавде, у брдима између Жепча и Зенице, зове се један вис *Koï̯орац* (1155.) (...) У границама Старе Херцеговине, а данас изван ње, има једно насеље *Koï̯орац* близу села Бољанића. (...) Једно насеље у општини

Снагову (зворнички срез) зове се *Коѿорић* (...) Именом *Коѿорско* зове се једно село крај ријеке Босне испод варошице Добоја. Један поток у сливу ријеке Спрече, односно у сливу Оскове-Таревчице, зове се *Коѿорница*. Налази се јужно од села Невренче (тузлански срез)” (стр. 39).

О поријеклу и смислу топонима *Коѿор* у два своја рада пише и знаменити српски етимолог, класични филолог и индоевропеист Александар Лома. Он о топониму *Кáτєρα* каже сљедеће: „Wohl zur südsl. Bezeichnung für „Flechtzaun, Hürde“ (auch für eine Art primitiver Festung?), die in den Formen **koterъ* (nur in einer westbulg. Mundart bezeugt. BER 2, 674), **kotarъ*/**kotara* (weiterverbreitet, vgl. ESSJa 11, 198 f.), **kotorъ*/**kotora* vorkommt; die letztere ist als toponomastischer Stamm in Bosnien vielerorts zu finden, was den Historikern Schwierigkeit bei der Identifizierung der bei Porphyrogenetos erwähnten Burg bereitet, vgl. zuletzt Ćirković 1998, 28, der jedoch das von Skarić 1927, 39 angeführte Material nicht berücksichtigt, das nicht nur das Bestehen eines *Kotarac* im Feld von Sarajevo bestätigt, sondern auch einen Bergnamen *Kotorac* bei Zenica ans Licht bringt, im Gebiet, wo nach Ćirković *Кáτєρα* aus historischgeographischen Gründen zu suchen sei. Am ehesten ist *Kotor* zu lesen und die abweichende Wiedergabe durch eine Anlehnung an (τὰ) *Δεκάτєρα* = it. *Cattaro*, slav. *Kotor* zu erklären. Das Grundwort leitet man aus ursl. **koť* her, das iranischen Ursprungs, aus altiran. *kata-* (so im Avesta; idg. *knto-*) sein wird; ob das *r-* Suffixs auf Kosten einer slav. Weiterbildung geht, oder eine- unbelegte!- voroslavische Vermittlungsform widerspiegelt, bleibt offen; das letztere erscheint wahrscheinlicher, angesichts der Schwankungen des vorangehenden Vokals” (LоМА 1999/2000: 111). У свом, пак, раду Лома 2013 наводи да Франц Миклошич, под одредницом *kotorъ* IV 45, која је за Миклошича „етимолошки проблематична”, укључује у свој нацрт старосрпске топономастичке грађе и старосрпско *kotorъ* из Даничићевог *Рјечника из књижевних сѿарина срѿских*, гдје се 1: 482 s.v. *коѿоръ* све потврде осим једне (Пуцић 1: 176) односе на приморски град у заливу који се по њему зове Бока Которска, ит. *Bocche di Cattaro*, али уз ограду: „Catharus, Fremd”. Проф. Лома у наведеном раду даље сматра да је „индикативно то што Миклошич не помиње раније несловенске записе овог имена са почетним *De-*: *Decadaron* (гласовни лик поменут раније у раду; додаток је мој, М.А.) код анонимног Равенског географа, τὰ *Δεκάτєρα* код Порфириногенига, већ као да претпоставља грчки предлог *каѿарос* ‘чист’. Како су у Бококоторски залив стари Грци дошли пре Римљана, таква интерпретација са историјске тачке гледишта није невероватна, тим пре што наведени придев у грчком може означавати изворе са чистом, слатком водом, каквима се управо одликује оно што карактерише место на којем је настао Котор. У том случају би у слогу *De-* најранијих записа топонима требало видети прирастао романски предлог” (стр. 219).

Да укратко резимирамо до сада речено: Слободан Чаче је, позивајући се на Антуна Мајера, указао, када је у питању поријекло и смисао топонима *Коѿор*, на коријен **kat-* ‘flechten, Flechtwerk’ и на хипотезу да је – преко значења ‘плетена ограда, плот’, односно ‘ограђено мјесто’ – могло доћи до семантичког помака од изворног ‘плести, оплитати’ према појму ‘утврђено мјесто’, а онда, „slijedeći uvjerljivu Mayerovu etimologiju”, да би се могло помишљати и на темељно значење ‘ограђено/обзидано мјесто’ > ‘утврда’. Премда сматра да је коријен **kat-* поријеклом из илирског језика, и Чаче тврди да је од тог

коријена „izveden niz slavenskih leksema, od kojih su neke potvrđene još u staro-crkvenoslavenskim tekstovima” (помиње и лексеме *коѿора*, *коѿар*). Чињеница да су те словенске лексеме потврђене већ у староцрквенословенским текстовима указује на могућност да је коријен **kat-/*kot-* у том синхронијском пресеку већ био аперципиран као (пра)словенски коријен. Веома је интересно – и за нас у овом раду прихватљиво – запажање Владислава Скарића да се „може (...) мислити, да је име *Коѿор*, ако би баш и било туђе, примљено од наших предака заједно са потпуним његовим значењем. Иначе би се тешко могло разумјети, како су постали његови деривати. Дакле, и у случају да је име туђе, наши су стари са ријечи примили и њено потпуно значење, и њиме се служили као апелативом. Овакав је случај н. пр. могао бити код бокешког Котора” (1926: 39). Скарић, дакле, претпоставља (и/или наслућује) нешто слично као и Чаче: да су наши словенски преци у свом лексичком арсеналу имали лексем(е) изведен(е) од коријена **kat-* које су, могуће, семантички биле блиске предјужнословенским топонимима деривираним од коријена **kat-*, што су их затекли у својој новој домовини. Са друге стране, не можемо се сложити са хипотезом Франца Миклошича (коју у свом раду наводи проф. Лома и који је дискретно подржава) да је *Коѿор* настало од грчког *καθαρός* ‘чист’, на темељу тога што би *καθαρός* денотирало изворе чисте воде који постоје на подручју Котора. Премда је та хипотеза као мисаони конструкт сасвим легитимна, сматрамо да се не може прихватити макар из разлога што би у случају настанка топонима на овај начин уз атрибут *καθαρός* морала доћи и именица *вода*.

Скок 1972, ERNJ 2016, ЭССЯ 1984 и EDSIL 2008 доносе додатне податке који сугеришу да коријен **kot-* и његово основно значење можемо везати за прасловенски језик или за неке његове дијалекте. Скок наговјештава да је коријен **kot-* (и) словенски коријен, и да би његова семантичка еволуција могла ићи у правцу ‘плетена ограда, плот’ > ‘ограђено мјесто, заграђен простор’. Раније у раду видјели смо да у тумачењу поријекла и смисла топонима *Коѿор* Скок није дао никакво јасно рјешење. У експликацији етимологије неких других лексема он нам је, међутим, пружио веома корисне податке за рјешавање поријекла и смисла топонима *Коѿор*, те указао на путеве којима у том правцу треба ићи. Тако нпр. у тумачењу етимологије лексема *кѿи* Скок каже слjedeће: „sinonim *kotac*. Odatle sa deminutivnim sufiksom -ѿс (...) 1. ‘staja za svinje’, (...) 2. ‘drvena pregrada za ovce ili koze’. Ne osjeća se više kao deminutiv od *kot*, jer je primitivum teritorijalno ograničen. *Imenica kotac balkanska je riječ slavenskog podrijetla* (наглашавање М.А.): rum. *coteț*, alb. *kotéc = kutéc*, ngr. *котѣтѿ*. Рijeч *kotac* има још специјалних значења. У Сријему као у рус. ‘у барана мјесто гдје се риба хвата’, у Посавини као млинарски термин ‘мјесто у ванјском млинском kotaчу гдје се крижи састају’, у јужној Далмацији (?) ‘мјесто у нјиви између двије греде’, док је у stcslav. *коѿьсь* значао ‘cella’. Са pejorativnim složenim sufiksom -banja (upor. мушкoбанја) < -oba + -ња: *kotobanja* f (Србија, Сријем) pored *kotoban* ‘кош за kokoши, да прonesу јаја’. Sličan slavizam pojavljuje se u rumunskom *coțofană* od *коѿьсь*. Са sufiksima -ora/-ara налази се у свим јужнославенским, од sjevernih slavina samo у slovačkom: bug. *kótora* pored *kótara* ‘staja’, *kòtar* m (Vuk): 1. ‘plot oko stoga sijena za obranu od stada’, 2. ‘(hrv.-kajk.) mjesto ograđeno pod zemljom’; (...) 3. ‘mjera za ukljeve (...)’ s izvedenicama на -ica *kòtarica* ‘nešto

opleteno od pruća', na -ina *kotàrina* (Lika) 'ograđeno mjesto u kojem je zdjeveno sijeno' (...), na -ka *kòtārka* f 'ambar', na -nica *kòtārnica* 'porez spahijama od sijena'. Ovamo idu toponimi *Kotor-Varoš*, pomenut već kod Porfirogeneta Κάτερρα. Žatim *kòtār* m (1423) u vrlo starom značenju 'territorium, međa, kraj, srez' kao administrativni termin. Upor. lat. *finēs*. To posljednje značenje nastalo je možda unakrštaivanjem praslav. izvedenice sa *hatar* (...) Osnovno je *kot* od ie. korijena **get-*, prijetoj **got-/*qat-*, koji znači 'pletetni rad, za stanovanje'. Paralele su u Avesti *kata-* 'komora, klijet', nperz. *kad* 'kuća', got. *hePjō* 'komora', njem. *Hütte*, stengl. *cote*, sanskrt. particip *cātant* 'sakrivajući'" (1972: 168). ЭССЯ наводи четири одреднице коријена-лексема **kot-*. За нас је занимљива одредница *kotъ III* у оквиру које се наводе следећи лексикографски подаци: „(...) сербохрв. диал. *коѿ* м. Р. 'закут для домашних животних, для молодняка', ст. чеш. *kot, kót* м.р. 'будка, лавка (рыночная)'" (ЭССЯ: 211). Затим, када је етимологија овог лексема у питању, читамо следеће: „(...) Родство с ир., авест. *kata-* 'помещение, кладовая', констатацией которого довольствовались другие авторы (...) отпадает, поскольку для ир. формы средствами внутренней реконструкции – производность от глагола *kan-* 'копать' – восстанавливается праформа **kṇ-ta*. В то же время трудно отрицать близость слов и значений ир. *kata* 'подземное помещение' – слав. **kotъ, *kotъсь* 'закут, хлев': древним хлевом для мелких животных у славян был, видимо, тоже род землянки, подобно тому, как преимущественно земляночным было и древнее жилище самих славян. Здесь уже содержится суть диахронического тождества двух слав. слов – более древнего **kotъ, *kotъсь* и более позднего **hata*. Наиболее вероятно, что **kotъ III* было ир. заимствованием древней поры" (стр. 212). Пажње је вриједно и следеће запажање из ЭССЯ везано за одредницу **kotar/*kotara*, изведеницу из **kot*: „(...) Производное с суф. *-arъ/-ara* от **kotъ* (...) Следует обратить внимание на преимущественно ю.- слав. распространение, а также на характерную суффиксальную модель. В семантическом отношении почти исключительно скотоводческое слово, поэтому словц. диал. примеры можно отнести за счет проникновения балканской пастушеской лексики на Карпаты. Любопытно, что топоним *Kotor* упомянут уже Константином Багрянородным (X в.): *кἀτερρα*" (стр. 199). У ЭССЯ, дакле, износи се претпоставка да је *коѿ*, *коѿѿць* у значењу 'преграда, стаја' позајмљеница најстаријег доба из иранског: '(подземна) просторија' (на темелу чињенице да је стаја за ситне домаће животиње код Словена такође била и нека врста земунице). Ако ту претпоставку прихватимо као плаузибилну, можемо закључити да се у периоду досељавања Словена на Балканско полуострво тај лексем већ може сматрати чисто словенским лексемом. Од значаја је у том правцу и констатација да је **kotar/*kotara* „преимущественно ю.- слав. распространение”, те да је у питању специфични творбени модел. У ERHJ под одредницом *kòtac*, налазимо следеће објашњење: „Postalo od psl. **kotъсь* (csl. *koťъсь* 'kavez', sln. *kòtec* 'ograđen prostor u kutu svinjca', rus. dij. *коѿѿѿцѿ* 'pregrada za lov ribe', stpolj. *kocięc* 'ograđeni prostor za domaće životinje'), što je izvedeno od **kotъ* 'svinjac, staja' (hrv. star. *kòt* (19. st. Karadžić, Osijek), stčes. *kot* 'tezga, pregrada (tržnica)'). Могуће је да је првотно значење било 'opletena ograda ili pregrada', na što upućuje i poslovice „Pleti kotac ka(k)o ti i otac” (19. st.)” (ERHJ 2016: 488). Коначно, у EDSIL се за **kotъ II* i **kotъсь* наводи следеће: „*kotъ II* м. о 'booth, sty' W OCz. *kot* 'booth, stall (market)';

kót ‘booth, stall (market)’; S SCr. *kôt* (dial.) ‘sty for domestic animals, young animals’ Cogn. OE *heador* n. ‘incarceration, jail’. Furthermore, the etymon has been connected with LAV. *kata*- m. ‘storage room, cellar’. The ESSJa points out that in the culture of the early Slavs sties for domestic animals may have been dug out; **kotъсь* ‘cage’ E Ry. *kotéc* (dial.) ‘(fish-)trap made from brushwood’ W Cz. *kotec* ‘sty’; OCz. *kotec* ‘booth, stall (market)’; OPl. *kociec* ‘enclosure for domestic animals’ S SCr. *kôtac* ‘cattle-shed, weir’; Sln. *kôtac* ‘compartment of a stable, pig-sty, bird-cage’” (EDSIL 2008: 241).

Даље значајне доказе да је **kot-* (и) словенски коријен налазимо у раду Јасне Влајић-Поповић (2007). Она наводи следеће чињенице: „(...) Изгледа да ипак постоји једно значење (коријена **kot-*; додатак је мој, М.А.) (...) које се (фактички индиректно) може идентификовати у свим словенским језицима- свакако са -о- вокализмом, а код неких и са -а- вокализмом; то је значење ‘мотка, колац, брвно’. За ову прилику можемо га нумерисати као **kotъ V*, мада оно заправо лежи у основи семантике псл. **kotъ III* (које је пак специфично по томе што му се значења идентификују преко семантичког дијапазона псл. **kotъсь*) (...) Намеће (се) питање зашто би се термин тако разнородних значења као што је **kotъ III* (тј. **kotъсь*), који и формално и семантички *може* наћи своје место у идиоглотском систему (прасловенском, односно свих словенских језика данас) (...) зашто би се, дакле, такав термин тумачио као позајмљеница? Овакав поступак представља пример излишног тражења решења на страни иако оно постоји у домаћем систему” (стр. 73). Влајић-Поповић пита се који би били разлози да се псл. **kotъ III* односно **kotъ V* третирају као поствербал од **kotiti* ‘бацати, ваљати и сл.’ и одговара: „Пошто формалних препрека нема – јер тај маскулиnum има одговарајући облик типичан за поствербале (...) а осим тога и женски парњаk **kota* као и пандан са -а- вокализмом – тежиште аргументације налази се у домену семантике. Ту постоје два момента: законитост прелаза ‘мотка’ → ‘ограда’ и, као његов предуслов, постојање паралела за развој ‘бацати, ваљати’ → ‘мотка’ (стр. 73). Ауторица затим детаљније образлаже своју хипотезу: „Предуслов оваквом извођењу пружа пракса да се репертоар значења реликтне именице **kotъ III* реконструише и инвентарише на основу богате семантике њене деминутивне именице **kotъсь* ‘стаја; преграда у штали (за младунце); заграда у реци за лов рибе; кућица за птице (...) плот око сена; корпа, кошара; врша итд.’, која је за то погодна пошто има практично свесловенски ареал (...) У слику о поствербалу уклапа се чињеница да псл. **kotъ III* заправо има моциони парњаk ***kota* f (...), који се дâ реконструисати према срп. дијал. *коџа* ‘котарица’ Шумадија (РСА) и рус. дијал. *коџа* ‘врша’ (СРНГ 15: 101). Ова последња значења вероватно су примарна за још један фемининум, псл. *koty*, -ъve (стр. 74). Јасна Влајић-Поповић додаје да је, као највреднији наше пажње, ту још један пандан поствербалном облику **kotъ V* – прост поствербал са коренским вокализмом -а- који се супонира на основу срп. дијал. *каџ* ‘мотка, грана у оградџи, врљика’ (Млава, Поцерина), ‘клин’ (Левач), а од кога су настали и неки деривати, нпр. с.-х. *каџар*, *каџарка*, *каџарина* итд. „Полазећи од тога да је помак значења ‘мотка’ → ‘грађевина од мотки (ограда, заграда у реци, стреха, стаја итд.)’ регуларан, као пандан овде предложеном низу који чине срп. *каџ* ‘врљика’, рус. *коџ* ‘справа за извлачење предмета са дна реке’: рус. *коџ*

‘заграда у реци’/койы пл. (или чак у једном истом говору срп. дијал. *койац* ‘велики колац’: *койац* ‘тор; плот’) може се узети нпр. рус. *жерд* ‘мотка, прут’/с.-х. дијал. *ірад* ‘део жрвња на ветрењачи’: *ірад* ‘ограда’/срп. дијал. *ірадина* ‘плот’, ‘заграда у реци за лов рибе’ (стр. 75). Поменућа ауторица затим пропитује могућност извођења номиналног значења ‘мотка, облица, врљика’ из вербалног значења ‘ваљати, бацати и сл.’. За тај семантички аспект паралеле пружају нпр. срп. *месити*, *меїем* ‘бацати, вејати итд.’ (< **mesti*, **meto* ‘iacere’): срп. *мдїйка* ‘палица’, ‘прут’ (< јсл. *motьka* < *јсл. **motь* ‘id.’) или рус. *валити* ‘рушити, бацати’/вазяті ‘ваљати, котрљати’: рус. *вал* ‘полуга, вретено; вратило’, такође рус. *завал* ‘мотка за затварање врата’, вероватно и срп. *врљати*/врљити ‘бацати, бацити’, *врљика* ‘облица’, *їаврљ* ‘окресак, комад штапа’. Тако се намеће закључак да је псл. **kotь* тј. срп. *кой* као данас практично реликтна именица могло бити поствербал глагола **kotiti*, првобитно као *nomen acti* у значењу ‘бацање, обарање итд.’, а затим *nomen instrumenti* ‘оно што се баца, обара, ваља (забада)’” (Влајић-Поповић 2007: 75).

У рјечничкој грађи можемо наћи и додатне доказе који потврђују реалност апелативне варијанте *койор* на јужнословенском тлу. Тако према РСА: 333 овај лексем посвједочен је у Ресави (поуздано) и у Далмацији (по свему судећи код Павлиновића, који користи и варијанту *койар*). Са друге стране, треба имати извјесну резерву коју Будмани изражава у РЈА 5: 401 према облику *койорје* у Стулићевом рјечнику (примјер ексерпиран наводно из бревијара). Апелатив *койор*, *койора* налазимо и у бугарском језику (БЕР: 678–679). Питање, пак, творбе и варирања самогласника у суфиксу различито се поставља у зависности од тога да ли је **kot-* исконско словенска основа или рани иранизам (око чега се, како смо навели раније у раду, колебао и Трубачов у ЭССЯ: 199).

На основу свега реченог, са великим степеном вјероватноће можемо констатовати да коријен **kot-* припада словенском лексикону, словенској лексичкој маси. Сада нам се, међутим, ваља позабавити творбеним аспектом, који је, по нашем мишљењу, додатни доказ у прилог тези да је *койор* лексем словенског постања. Лексем *койор* настао је, по нама, додавањем форманта *-ор* (форманта за који, подсјетимо се, и Скок тврди да је суфикс) на творбену основу *кой-*. Не може, наравно, бити ни говора о томе да се ради о суфиксу *-ор* који налазимо у савременом српском језику, суфиксу који је „(...) у првом реду латински агентивни суфикс, чији су аломорфи *-їор*, *-аїор* и *-їїор*” (Клајн 2003: 247). У питању је прасловенски суфикс *-ор*, при чијем је издвајању у својству морфолошке јединице те врсте полазна тачка био реконструисани прасловенски лексикон. Овај методолошки поступак „(...) enables us to distinguish between those patterns of word-formation that can be attributed to Proto-Slavic, from those that became productive in individual Slavic languages, often by parallel development. Thus it can be shown that some nominal suffixes, which are quite common in some languages, cannot be posited for Proto-Slavic, because they are not found in the reconstructed etyma. Moreover, this approach makes it possible to distinguish between the inherited meanings associated with particular suffixes from those meanings that developed in the separate histories of individual Slavic languages” (MATASOVIĆ 2014: 16–17). У складу са поменутиМ Матасовићевим поставкама, можемо констатовати да суфикс **-orь* < **-ara-*

(и *-arъ < (*-āra) спада у скупину суфикса који се могу везати за период трајања прасловенског језика и да рефлектује творбени модел који је постојао у прасловенском језику. Матасовић о суфиксу -orъ каже сљедеће: „This is a rare suffix, found in only a handful of items, parallel to *-erъ, *-era” (2014: 154). Затим наводи примјере лексема творених овим суфиксом: „PSl. *gōvor* ‘talk’ (OCS *govorъ*, Ryss. *gōvor*, Croat. *gōvōr*, ESSJa VII: 76–7). The root is **gowH-* > Gr. *gōos* ‘weeping’, Skr. *jōgove* ‘call, invoke’, OHG *gi-kewen* ‘call’, IEW 403.; PSl. **stoborъ* ‘pole, pillar’ (ORyss. coll. *stoborije* ‘a row of pillars’, Croat. arch. *stōbōr* ‘courtyard’, Vasmer III: 16), identical to Lith. *stã baras* ‘dry wooden pole’ (a loanword from Slavic?). From the same root as Goth. *stafs* ‘stick’; Croat. dial. *smogor* ‘splinter’, Pol. dial. *smogorz* ‘turf’ may go back to **smogorjъ*, with the suffix *-orjъ added to the root **smag-*, in ablaut with **smęg-* found in ORyss. *osmegnuti* ‘blacken’, cf also ORyss. *smaga* ‘fire’, Lith. *smōgos* ‘thirst, dryness’ (Kurkina 1992: 73). In Croat. dial. (Kajk.) *smōgur* ‘pine tree’ we may have the suffix *-urъ. The lengthened grade *-arъ (-arъ) < *-□r(j)a- is found in PSl. **komarъ*, **komarъ* (CSl. *komarъ*, *komarъ*, Slov. *komár*, Gen.sg. *komárja*, Ryss. *komár*, Cz. *komár*, ESSJa X: 169), from the root **kem-/kom-* (OPr. *camus* ‘bumble bee’, Lith. *kamānė* ‘wild bee’, Germ. *Hummel* ‘bumble bee’, IEW 556). It also appears to be attested in PSl. **košarъ*, **košara* ‘sheep-fold, basket’ (Russ. dial. *košara*, Cz. *košár* ‘enclosyre’, Croat. *kōšara* ‘basket’, ESSJa XI: 183–186), which is clearly derived from **košъ* ‘basket’ (OCS *košъ*, Croat. *kōš*, Pol. *kosz* etc.)” (стр. 154–155).

Андре Вајан наводи већи број лексема деривираних суфиксом -orъ: „Suffixe -orŭ. — En dehors de *vŭtorŭ* « deuxième », de *kotoryi* « lequel » et des nombres collectifs de la série de *četvoro*, on a l’adjectif: slavon. *matorŭ* et v. sl. mater- dans *materištvo* « vieillesse »; r. *materój* « grand, gros » et ukr. *máteryj* « avancé en âge », s.-cr. *mātor* « vieux » et bulg. *mátor*, slov. *matôr* (v. tch. *matornyj*): l’aspect est d’un dérivé thématique de l’athématique mater- « mère », comme *nestera* « nièce »; l’évolution du sens est semblable à celle de lat. *māteriēs* « matériau, matière », sur *māter* désignant la « branche mère » et le tronc de l’arbre. On doit avoir un adjectif **bręgorŭ* dans le moyen-bulgare *bręgoryę* « oiseaux de rivage », bulg. mod. *bregár* et s.-cr. *bregŭnica* « hirondelle de rivage ». Les substantifs en -orŭ sont en vieux slave et dans les langues anciennes: v. sl. *avorŭ* dans l’adjectif *avorovŭ* « de platane » (§ 962), s.-cr. *javor* « érable », r. *javor* « platane, érable des montagnes », etc.: emprunt au germanique, v. h. a. *āhorn*, avec un remaniement en slave par étymologie populaire sur le thème av- de *aviti* « manifester »; v. sl. *govorŭ* « bruit, rumeur », verbe *govoriti* [sic], r. *gōvor* « le parler » et de même dans les autres langues (§ 818), sauf pol. *gwar* (§ 1128), sur thème **gu-*, *gov-*; slavon *kosorŭ* « faux », s.-cr. *kōsor*, etc. (§ 1119): sur *kosa* « faux », mais r. *kosýr* « couperet » (§ 1131) peut être sur *kosój* « (couteau) courbe »; v. sl. *mrakorŭ* « brouillard », ou -ora, dans un exemple d’Athanasie, III, chap. 42, *vŭ mrakorě sŭšte* σκοτοδιωίντες, élargissement de *mrukŭ*, cf. s.-cr. *tmōra* (§ 1125); slavon *stoborŭ* « colonne », *stoborije* (XIe s.) « colonnade » (§ 925), s.-cr. dial. *stōbor* (*stōbor*) « enclos entouré de pieux », bulg. *stobór* « palissade, grille », et slov. *stebér* « colonne » (§ 1115), et s.-cr. *stābar* « tronc, arbre » variante de *stāblo*, qui souligne un parallélisme avec v. sl. *stīblo* « tige » (§ 1052); en baltique lit. *stābaras* « branche d’arbre sèche », sur *stābas* « poteau, colonne », *slėbėli-s* « être raide », lette *stėbs* « mât »; en germanique v. isl. *stafr* « bâton, poteau », v. h. a. *stabēn* « être

raide »; slavon et v. r. *toporŭ* « hache », r. *topór*, gén. *toporá*, pol. *topór*, slov. *tôpor*, etc.: emprunt à un iranien **tapara-*, comme l'arménien *tapar*. Un autre emprunt est: v. sl. *mramorŭ* (J. Ex.) « marbre », r. *mrámor* et v. r. *moromorŭ*, etc., au grec μάραμος. Pour le slavon *lěvorŭ* « plante vénéneuse », c'est sûrement le grec ἑλλέφορος non traduit et altéré.

Dans les langues slaves. — Peuvent être anciens aussi : slov. *búhor* « bulle d'eau », sur bux- « s'enfler » (§ 759), qui se retrouve dans tch. *bouchoř*, dial. *bouchor*, comme variante de v. tch. *puchr* « fruit gâté » (§ 1115); tch. *hrachor* « gesse », s.-cr. *gráhor* « vesce, gesse », slov. *gráhor* (et *-ora*), élargissement de s.-cr. *gráh*, etc. « pois »; bl.-r. *mótor* « corde » et r. *motýr'* « tringle » (§ 1131), sur r. *motát'* « pelotonner »; et ukr. *motóryj* « habile » pour r. *motórnyj*, tch. *nemotornýj* « maladroit »; tch. *sochor* « levier » comme r. dial. *sohír'* « étai du coutre de l'araire », élargissement de v. sl. *soha* « araire ».

Isolément dans chaque langue slave, on a: pol. *słepor* « pilon », élargissement de *stępa*, all. *Stampfe* (§ 764) ; — *komor* « moustique » pour *komarŭ* (§ 1128); — *znachor* « devin, guérisseur », du russe *znáhár'*, v. r. *znanorŭ* (§ 1126); tch. *bachor* « panse », voir *bachoř*; slov. *bódor* « piqûre »; *smogór* « loupe des arbres » et « bouton de chaleur », sur une variante *smog-* du thème *smag-* (§ 787); *studòr* (gén. *-óra*) « sol peu profond »; *žlámbor* « creux dans un arbre, maladie du bois »; et *blágor* « vœu de bonheur », qui est la locution *blágor* — *blago že* (§ 16) « bonheur à » substantivée; la distinction est précaire en slovène entre le type sur *-or*, gén. *-ora* et le type mouillé *-or*, gén. *-orja* (§ 1126), et l'on a: *mrámor* « courtillière » et « scrofule », gén. *-ra*, et var. *brámor*, gén. *-rja*; *sivôr* « homme aux cheveux gris », et fém. *sivôra*, et *suhôr* « homme maigre », gén. *-rja*; s.-cr. *lâhor*, *lâhōr* « brise », et verbe *lahóriti*, sûrement sur le thème *lah-* de *lahk-*, d'où *lâk*, slov. *lâhk-*, v. sl. *līgŭkŭ* « léger » (§ 986); *mŕmōr* « murmure », verbe *mŕmoriti*; *plijěvor* « ce qu'on sarcle, mauvaise herbe », sur *plijěvĕ-*; *pŭhor* « cendre légère » (*pŭhati* « souffler »); *šŭškor* « feuillage sec » (*šŭškati* « bruire »); *žâmor* « murmure, bruissement », verbe *žâmoriti*; *žŭbor* « susurrement » et *žŭber*, verbe *žŭboriti* et *žŭberiti*, sur un thème expressif à variante *žup-* dans v. sl. (J. Ex.) *župelĭčĭ*, *župelica* « scarabée »; — *plŭjenor* « plongeon », oiseau, *tŭmor* « rocher », inexpliqués; *trâtor* « amarante », sans doute emprunt à ital. *tartaro* « tartre » et « lie-de-vin », désignant la couleur rouge pourpre de la fleur. En serbo-croate, *-orŭ*, *-or*, et *-orĭ*, *-orj-* (§ 1126), sont complètement confondus" (VAILLANT 1974: 647–649).

Премда деривација именица прасловенским суфиксом *-orŭ* није стриктно предмет овог рада, сматрамо да се поменути лексемима изведеним суфиксом *-or* може придружити и лексем *loŭor* у свом примарном значењу 'уређено мјесто у природи на којему привремено бораве истраживачи, планинари, војници и др.' (VRHSJ 2015: 672). Држимо да је тумачење како је *loŭor* „(...) posuđeno iz aust.-bav. dijalekta (usp. njem. *Lager*) < stvnj. *Legar*, što je izvedeno od pgerm. **legja* 'ležati' < **leg^h*" (ERHJ 2016: 562) неадекватно и да се *loŭor* без проблема може извести словенским лексичко-граматичким средствима: додавањем прасловенског суфикса *-orŭ* на творбену основу коју чини словенски лексем-коријен *loĭ-* 'лежај, легало'. Буквални смисао лексема *loŭor* био би, дакле, 'мјесто, простор за лежање', од чега је само један семантички корак до денотата 'уређено мјесто у природи на којем привремено борави одређена група људи'.

Сматрамо да је по истом творбеном моделу као и лексеми *ѿвор*, *сѿбор*, *мракор*, *шушкор*, *блаѿор*, *лоѿор* итд. – додавањем суфикса *-ор* на творбену основу различитог типа – настао и лексем *коѿор*. Конкретно: на коријен *коѿ-* – за који у историјскојезичној фази кад настаје топоним *Коѿор* морамо претпоставити денотат што га Ј. Влајић-Поповић номинује као **kotъ V*: ‘колац, мотка, брвно’ (2007: 73) и који је поствербал од глагола **kotiti* ‘бацати, ваљати’ – додаје се суфикс *-ор*. Тај дериват – дакле *коѿор* – првобитно имао би значење које апроксимативно можемо одредити као ‘простор заграђен моткама/колцима/брвнима’. Коријен *коѿ-*, са неким другим суфиксима, дао је у историји штокавштине, како смо видјели, низ лексема чији су денотати различите врсте ограђених простора: ћелија/мала соба, стаја (за свиње), дрвена преграда за козе или овце, преграда у штали за младунце, заграда у ријеци за лов рибе, територија, срез (котар) итд. Све указује на то да је метонимијски трансфер ‘колац, мотка’ → ‘ограда’ → ‘простор унутар ограде’ био одлучујући за формирање првобитног смисла топонима *коѿор*, који бисмо, како смо већ нагласили, могли формулисати одредницом ‘простор омеђен оградом од мотки/колаца’.

У овој тачки коначно можемо формулисати нашу хипотезу о постанку топонима *Коѿор*. Сматрамо да су Словени, дошавши на простор данашњег Котора, ту затекли град који се звао *Cattarum*: топоним модус чијег је постанак, по нашем мишљењу, тачно описао Антун Мајер (при чему, понављамо, треба бити опрезан и суздржан са приписивањем коријена **kattaro-* неком палеобалканском језику). То романско *Cattarum*, како смо показали раније у раду, регуларним фонолошким развитком могло је дати словенско *Коѿор*. Процес тог фонолошког развоја од *tà Dekátera* до *Kòѿor* до у најситније детаље описује проф. Георг Холцер: „*Lat. Cattarum* (Pop Dukljanin, v. Mošin Dukljanin 76 odnosno 80: *in culfo de Cattaro, Decatarum*) > III u rom. **Kattaru* (usp. tal. *Cattaro*) > slav. **Kataru* > II **Katgru* > **Kotgru* > **Kotgrъ* > **Kotgrъ* > **Kotgr* > hrv. *Ko.tor*, gen. *Ko.tora*; čak. *Kotōr*, gen. *Kotōra*” (HOLZER 2011: 115). Ово преузимање романског назива за град, уз словенску фонолошку модификацију романских вокала, могло је бити – и највјероватније је и било – додатно подржано постојањем у језику Словена лексема *коѿор*, који је (такође) денотирао неку врсту заграђеног простора. Тако је топоним *Коѿор*, по нашем мишљењу, настао као резултанта два конвергентна процеса који су употпунили један други у учвршћењу овог назива за град – фонолошки исход словенске трансформације романског назива за град поклопио се са словенским лексемом истог фонетског састава и денотата који најупштеније можемо фиксирати као ‘нека врста ограђеног простора’: денотата који је семантички био близак представи утврде, што је тадашњи Котор свакако морао бити.

Хипотезу да је топоним *Коѿор* могао настати на начин који смо описали потврђује и један историјски податак који је изнио Слободан Чаче (а ми смо га већ поменули раније у раду). Чаче, наиме, наводи да се словенски лик *Коѿор* јавља од XIII вијека. То значи да је тај гласовни лик морао постојати макар један вијек – а сасвим сигурно и више вијекова – прије него што се први пут појавио у писаним изворима, а то је вријеме кад су Словени већ увелико били присутни и живјели на територији данашњих Котора и Боке Которске. То је истовремено и период у којем из историјских извора нестаје град Акрувиј,

који је од времена антике постојао на подручју данашњег Котора. И овај историјски податак (нам) на неки начин свједочи да су Словени прије XIII вијека – највјероватније непосредно по доласку на простор Боке Которске – преузели романски назив за Котор и адаптирали га свом фонолошком систему. Тај процес, са друге стране, био је подржан егзистирањем у језику словенских досељеника лексема *koī̄or* истог гласовног састава и значења које се такође односило на неку врсту заграђеног простора.

Ако је наше тумачење поријекла и смисла топонима *Koī̄or* тачно, онда оно говори о једном више него занимљивом и плодносном сусрету двије културе и два различита језика, који, у далекој прошлости, коријене у заједничком (индоевропском) прајезику. У називу *Koī̄or* стопиле су се, заправо, двије варијанте метонимијске екстензије индоевропског коријена **kat-*: палеобалканско-романска (назовимо је тако са извјесном резервом), која је еволуирала до денотата 'утврда', и словенска, коју – у вријеме кад су Словени стигли на простор Боке Которске – (најмање непрецизно) можемо фиксирати уопштеним денотатом 'заграђени простор за одређену намјену, нека врста заграђеног простора'. Другим ријечима, можемо резимирати овако: Котор је, на неки начин, топоним-гачка сусрета два правца семантичке трансформације коријена **kat-*: једног (палеобалканско-романског) – семантичке еволуције коријена **kat-* која је темељно обликовала смисао овог топонима – и другог (словенског), чији је резултат фунгирао као својеврсна семантичка потпора оном првопоменутом, тј. као комплементарна саставница уобличења данашњег назива за централни бокељски град.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БЕР: *Български етимологичен речник*, 2. Софија: Издаелство на БАН, 1979.
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков* (ред. О. Н. Трубачев) 11. Москва: Издательство „Наука”, 1984.
- Клајн, Иван. *Творба речи у савременом српском језику*, 2. *Суфиксација и конверзија*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ – Матица српска, 2003.
- Лома, Александар. Старосрпска топономастичка грађа у Миклошичеву нацрту словенске ономастике. Јасмина Грковић-Мејџор, Александар Лома (ур.). *Miklosichiana bicentenallia. Зборник у част 120. годишњице рођења Франца Миклошича*. Београд: САНУ, 2013, 187–225.
- РСА: *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*, 10. Београд: Институт за српско-хрватски језик, 1978.
- Скарић, Владислав. О географској номенклаури Босне и Херцеговине. *Гласник Српској географској друштва* 12 (1926): 30–53.
- Влашић-Поповић, Јасна. Псл. **kotiti/*katati* и **kotъ/*katъ* – трагови *-a-* вокализма на словенском југу. Александар Лома (ур.). *Словенска етимологија данас*. Београд: САНУ – Институт за српски језик САНУ, 2007, 67–83.

*

ЋАЌЕ, Slobodan. Promjene u naseobinskom sustavu kasnorimske Dalmacije. *Folia onomastica Croatica* 7 (1998): 23–40.

ЋУЛИЋ, Gracijela. *Ime – znak života*. Kotor: Pomorski muzej Crne Gore, 2009.

EDSIL: Rick Derksen. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden – Boston: Brill, 2008.

- HOLZER, Georg. *Glavovni razvoj hrvatskoga jezika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2011.
- КАТИЋИЋ, Radoslav. *Ancient Languages of the Balkans, vol. I*. Hague – Paris: Mouton, 1976.
- ЛОМА, Aleksandar. Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogenetos. *Зборник радова Византиолошког института* XXXVIII (1999/2000): 87–161
- МАТАСОВИЋ, Ranko. *Slavic Nominal Word-Formation*. Heidelberg: Universitatverlag Winter, 2014.
- ERHJ: Ranko Matasović, Tijmen Pronk, Dubravka Ivi, Dunja Brozović Rončević. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2016.
- MAYER, Antun. *Catarensia*. Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 1 (1954), 5–109. <<https://hrcak.srce.hr/83730>> 03.02.2022.
- RJA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 20, 3. petoga dijela. Zagreb: JAZU, 1900.
- SKOK, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II. Zagreb: JAZU, 1972.
- VAILLANT, Andr. *Grammaire compare des langues slaves, Tome IV: La formation des noms*. Paris: Editions Klincksieck, 1974.
- VRHSJ: Joji, Ljiljana, Anuka Naki (ur.). *Veliki rjenik hrvatskoga standardnog jezika*. Zagreb:kol-ska knjiga, 2015.

Miomir Abovi

ORIGIN AND SENSE OF TOPONYM KOTOR

S u m m a r y

The proposed paper is an attempt to solve the mystery of the origin and sense of the toponym *Kotor*. The first linguist to make a significant step in this direction was the Croatian Indo-Europeanist Antun Mayer in his work *Catarensia* from 1954. His theory presented in this paper was supplemented, less than half a century later, by another Croatian linguist: Slobodan ae. The essence of the Mayer-ae hypothesis (as we have nominated it here) is that: a) in the formal sense *Kotor* originates from the Romance *Catarum*; b) there is, in lexeme *Catarum*, an Indo-European root **kat-*, for which Mayer and ae assume a semantic shift from the original ‘knit’ over the meaning ‘fence’ to the denotation ‘fortified place’. The above mentioned Mayer-ae hypothesis – with the exception of ae’s explicit attribution of the root **kat-* to the Illyrian language – is in principle plausible and acceptable. On the other hand, the semantic development of the root **kat-* in Serbian could have functioned as a kind of support for what was stated in the Mayer-ae hypothesis about the origin and sense of the toponym *Kotor*.

ЈУ Градска библиотека Тиват
Луке Томановића 4, 85320 Тиват, Црна Гора
abovimiomir055@gmail.com

(Примљено: 20. јуна 2022;
прихваћено: 10. новембра 2022)

Анђела Васиљевић

О ПРИЛОЗИМА *УЗГРЕД* И *УСПУТ* У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

У раду се посредством теорије граматикализације испитују семантичко-прагматичка и дистрибутивна својства прилога *узгред* и *успут*. Најпре се даје осврт на претходне описе и класификације, а потом се путем квалитативне и квантитативне анализе грађе ексцерпираних из *Корпуса савременог српског језика* утврђују темељне значењске вредности и функције ових јединица. Посебна пажња посвећује се идентификовању услова под којима се понашају као конектори/дискурсни маркери. Додатни циљеви истраживања укључују испитивање степена граматикализованости ових прилога и одређивање параметара који подстичу појаву нових прагматичких вредности на надреченичном нивоу.

Кључне речи: *узгред*, *успут*, прилог, конектор/дискурсни маркер, граматикализација.

This paper deals with the semantic, pragmatic and distribution properties of the adverbs *uzgred* and *uspud* 'by the way, incidentally' within the framework of the grammaticalization theory. First, we provide an insight into their previous descriptions and classifications. By means of qualitative and quantitative analysis of the examples from the *Corpus of Contemporary Serbian Language*, we then determine their main semantic values and functions in an effort to identify the conditions in which they act as connectives/discourse markers. The central part of the paper compares their grammaticalization degrees, while also pointing out some of the parameters that incite the rise of new pragmatic values on a transphrastic level.

Key words: *uzgred*, *uspud*, adverb, connective/discourse marker, grammaticalization.

1. Увод. О различитим одликама прилога *узгред* и *успут* фрагментарно је писано у више наврата, и то из угла етимологије (Скок I: 615), акцентологије (Симић 2007: 31, 36), синтаксе и семантике (Ристић 1990: 96–100; ŠARIĆ 2012: 181; 2014: 119–120; ЧУТУРА 2020: 79), творбе речи (ВАВИЋ 2002³: 458, 564; КЛАЈН 2002: 138, 227), те прагматике и лингвистике текста (PIPER 2001²: 203–204; STERANOV 2010: 385; ЧУДОМИРОВИЋ 2017: 177, 184–185; BIRZER 2018: 216, 253; HRŽICA et al. 2021: 51). Преглед литературе показује да се ове лексеме и њихови синоними помињу првенствено у склопу (пот)класификација прилога и прилошких израза (уп. нпр. БЕЛИЋ 1969⁴: 250; VARIĆ et al. 1997²: 275; MRAZOVIC – VUKADINOVIC 2009²: 457–460; ПИПЕР – КЛАЈН 2017²: 204; КЛИКОВАЦ 2018⁴: 92; ЧУТУРА 2020: 72–79), а у новије време примећује се и све чешће укључивање у описе и поделе текстуалних конектора и/или дискурсних маркера. Имајући у виду да се у речницима српско(хрватско)г језика (уп. нпр. РСМ VI; RJAZU XX; ANIĆ 2003⁴; PCJ 2011²; ŠARIĆ – WITTSCHEN 2008; ЋОСИЋ 2017)

* Усмено саопштење под истим насловом било је пријављено за научни скуп *Philologia Serbica* 29. 3. 2022. на Филолошком факултету Универзитета у Бањој Луци, на коме аутор није излагао. Аутор изражава захвалност анонимним рецензентима на упућеним примедбама и сугестијама. Све евентуалне грешке, разуме се, искључиво су његова одговорност.

одређују као синоними и, по правилу, дефинишу циркуларно, у раду испитујемо да ли постоје битније разлике у погледу њихових семантичко-прагматичких обележја, реченичне дистрибуције, те степена граматикализованости у савременом српском језику.

1.1. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР. Истраживање има своје упориште у теорији граматикализације (исп. нпр. HEINE – KUTEVA 2002; HOPPER – TRAUGOTT 2003²; TRAUGOTT 2003; 2010; DEGAND – EVERS-VERMEUL 2015). Премда је сâм термин у литератури присутан више од два века, значајније учвршћивање постулата ове теорије у различитим гранама науке о језику запажа се првенствено од осамдесетих и деведесетих година (HASPELMATH 1999: 1047). Учртавајући главне токове у савременим приступима заснованим на тековинама теорије граматикализације, Е. К. Траугот примећује да се, без обзира на њихова међусобна разилажења, могу јасно издвојити два главна правца кретања, којима умногоме одговара дихотомија *редукција : екстензија* (2010: 97). У средишту првог, нешто старијег приступа, чију примену налазимо нпр. у студијама К. Лемана (1982; 1985), нагласак је на питањима фонетске, морфолошке, те семантичке редукције јединица које пролазе кроз дуге и сложене процесе граматикализације, услед чега долази до постепеног смањивања њихове синтаксичке аутономије, одн. сразмерног повећања зависности у односу на остале чланове синтагматског низа (LENMANN 1985: 307–308). Други приступ, у литератури познат и као граматикализација у ширем смислу или прагматикализација, окупља пак ставове аутора који у овом процесу такође проналазе узроке генезе нових значењских и употребних вредности лексичких јединица, повећања њиховог надреченичног досега, те стицања статуса екстрапредикативних елемената који излазе из домена граматичке анализе залазећи у област истраживања прагматике (TRAUGOTT 1995: 5; 2010: 98–101). Поред тога, поједини приступи проучавању граматикализације указују на садејство механизма редукције и екстензије, истичући да они нису сами по себи супротстављени, већ најчешће комплементарни и/или сукцесивни. Такав је, на пример, теоријски оквир који заступају Б. Хајне и Т. Кутева (2002: 1–5). Према овим ауторима, граматикализација је сложен резултат појединачног или здруженог деловања следећих механизма:

1) *десемантизације* тј. *семантичкој изблеђивања* (енг. „semantic bleaching”) – слабљења или потпуног губљења темелних семантичких компоненти аутосемантичне јединице;

2) *екстензије* (енг. „extension”) – стицања нових вредности и ширења сфере употребе на нове контексте;

3) *декатегоријализације* (енг. „decategorialization”) – категоријалне промене и губљења изворних морфосинтаксичких обележја;

4) *ерозије* (енг. „erosion”) – фонетског упрошћавања (скраћивања и сажимања).

Под окриљем теорије граматикализације у ширем смислу често се тумачи и развој нових значењских и употребних вредности прилошких речи (уп. TRAUGOTT 1995). Услед специфичних дистрибутивних обележја, ову категорију одликује изражена мобилност, чак и у језицима с релативно стабилним редом речи (SARDA – CHAROLLES 2012: 7). Њихово учвршћивање у

иницијалном положају често је праћено прозодијским и интерпункцијским издвајањем, те добијањем статуса екстрапредикативне јединице. Губитак примарних синтаксичких функција прилошке речи и изрази неретко надомешћују преузимањем нових улога на плану сегментације текста/дискурса (2012: 9). Многи аутори сагласни су да је један од кључних показатеља степена њихове граматикализованости учесталост иницијалне издвојене употребе, при чему се понашају као прагматички модификатори садржаја читавог исказа, а не само једног реченичног конституента (COMBETTES – KUYUMCUYAN 2007: 78; LEWIS 2018: 137–138; ÁLVAREZ-PRENDES 2021: 365). Од седамдесетих година прошлога века, уметнутим прилозима додељује се и статус конекторâ, односно дискурсних маркера (исп. нпр. SILIĆ 1984: 109–132; VELČIĆ 1987: 26–27; GLOVAŠKI-BERNARDI 2004²: 55–63; COMBETTES – KUYUMCUYAN 2007: 78–79; GLUŠAČ 2012: 291–292; TRAUGOTT 2020: 122). У једном од пионирских радова посвећених овој тематици у домаћој лингвистици, М. Ивић запажа да су тзв. реченични прилози „у функционалном погледу блиски конјункцијама”, те да се њихове супрасинтаксичке употребне вредности свега деценију раније нису ни разматрале (1978: 4–6). С тим у вези, Е. К. Траугот (1995: 1–2) посебно указује на чињеницу да велики број (енглеских) дискурсних маркера настаје путем sukcesивне граматикализације унутарреченичних (енг. *Clause-internal Adverbial*) и (над)реченичних прилога (енг. *Sentence Adverbial*). Ова ауторка сматра да за генезу нових семантичко-прагматичких вредности и функција није неопходно да буду истовремено испуњене све поменуте етапе граматикализације (десемантизација, екстензија, декатегоријализација, фонолошка редукција), те да су синтаксичка издвојеност (аутономија) и изражен надреченични досег суштинска обележја по којима ове јединице одступају од прототипичних случајева граматикализације схваћене у ужем смислу (1995: 14).

Будући да отвара простор за развој нових прагматичких функција, почетни и синтаксички издвојени положај адвербијалних речи у литератури се назива и „стратешким” (уп. SARDA – CHAROLLES 2012: 8; LEWIS 2018: 135–139). Како у њему лакше успостављају обличке и смисаоне везе с елементима из леве периферије, издвојени прилози могу имати важан утицај на кохезију и кохеренцију, тј. структурну и логичку повезаност суседних исказа или већих сегмената текста/дискурса. Тако лексема *усћуи* у примеру *Усћуи сам йозвао Марка* врши службу адвербијалне одредбе, док се у исказу *Усћуи, да ли си йозвао Марка?* јавља у прагматичкој функцији маркера за сигнализирање промене предмета разговора, најчешће уводећи кратку дигресију или додатну, споредну информацију. Пошто идентичне улоге на нивоу реченице и везаног текста може остварити и *узпрег* (уп. РИСТИЋ 1990: 97–100; PIPER 2001²: 203; СТЕПАНОВ 2010: 385; ЧУДОМИРОВИЋ 2017: 184–185; ВИРЗЕР 2018: 226), у наставку рада покушавамо да испитамо под којим условима ове јединице мењају категоријални статус и дистрибутивна својства, стичући и нове семантичко-прагматичке вредности.

1.2. ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ. Увид у литературу показује да се *узпрег* и *усћуи* доследно одређују као синонимни начински прилози¹, при чему се често

¹ Поред сличности на семантичко-прагматичком плану, подударност се запажа и у њиховој морфолошкој структури. Оба прилога настала су улуксемљењем предлога *уз* и одговарајућег

наводе и нека од њихових ужих семантичких обележја – спацијалност, темпоралност (симултаност), пропратна околност, те адитивност и дигресивност. С. Ристић уз¹*прег* и ус¹*уи* убрја у начинске прилоге „са значењем свих других спољашњих околности које доприносе утиску о начину вршења радње, трајања процеса” (1990: 97–98). Од важности за наш рад јесте и напомена да значење пропратне околности код ових јединица интерферира с темпоралним, јер се маргинална радња коју модификују одвија напоредо с главном (1990: 99–100). У општим класификацијама прилошких речи и израза, П. Мразовић и З. Вукадиновић (2009²: 460–461), те П. Пипер и И. Клајн (2017²: 204) ус¹*уи* сврставају у групу сложеница насталих улуксемљењем предлога и именице у одговарајућем падежу (уп. нпр. *гођодине, низбрго, увече*). Такође, П. Мразовић и З. Вукадиновић скрећу пажњу на његову полисемију, укључујући га у ситуативно-локалне (месне) и модално-модификативне (начинске) прилоге (2009²: 457–458). Слично, Љ. Шарич ус¹*уи* анализира као граматикализовану варијанту акузативне предлошко-падежне конструкције чије се исходишно просторно значење ‘поред пута’ на концептуалном плану трансформише у апстрактнија значења с архисемом ‘додатно, маргинално, споредно’, објашњавајући на тај начин појаву адитивне интерпретације функционално сродне изразу *јорег ѿоѿа* (ŠARIĆ 2012: 181; 2014: 120). У студији заснованој на семантичком критеријуму поделе, И. Чутура помиње ус¹*уи* говорећи о подсистему просторних прилошких израза са ужим обележјем перлативности. Анализа ове ауторке показује да се прилошки изрази с компонентом *јуи* често срећу у пренесеном значењу, те да њихово изворно просторно значење служи као полазна тачка за развој начинског значења заснованог на метафори путовања (2020: 72–79).

На функционално-прагматичке одлике лексеме уз¹*прег* на нивоу надреченичног јединства међу првима код нас пажњу скреће П. Пипер. Анализирајући различите аспекте унутрашње конфигурације текста као апстрактног простора, аутор уочава да прилог уз¹*прег*, израз уз¹*прег* (*буди*) речено и партикула *иначе* у својству дискурсних маркера најављују увођење дигресије или мање значајне, допунске информације (2001²: 194; 203–204). Слично, уз¹*прег* у улози текстуалног конектора/дискурсног маркера² идентификују и С. Степанов (2010: 385), Ј. Чудомировић (2017: 184–185), те Г. Хржица и сараднице (2021: 51). Ј. Чудомировић уз¹*прег* (*буди* речено) убрја у групу текстуалних конектора „којима се сигнализира промена предмета дискурса” (уп. *а, елем, иначе, неѿо, е саg(a), шѿо се ѿиче, кага је реч о*), а чији се прагматички допринос испољава приликом сегментације текста и маркирања смисаоних

падежног облика именице *јуи* односно *прег* ‘ход, ходање’ (уп. *пресѿи* < псл. **gręsti* ‘ићи, корачати’) (уп. РСАНУ III: 607, 614–615; Скок I: 615; DERKSEN 2008: 188).

² У литератури постоје веома различити ставови у погледу теоријског, термилошког и категоријалног одређења појмова *конекѿор* и/или *дискурсни маркер*. Будући да се специфичне разлике из објективних разлога не могу сагледати у оквирима овога рада, надаље ћемо их посматрати као приближне синониме, уз напомену да у великој мери деле судбину *шекѿи* и *дискурса* као сличних, али не потпуно истих појмова. За детаљнија разматрања в. VELČIĆ 1987: 19–22; PIPER 2001²: 194–206; SILIĆ – PRANJKOVIĆ 2005: 361–363; BADURINA 2008: 94–107; STEPANOV 2010: 365–370; Благојевић – Вукић 2012: 477–479; MARCETEAU CABALLERO 2016: 84–86; LEWIS 2018: 135–136; Васиљевић 2020: 166–169.

односа између његових појединачних тематских целина (2017: 175). Од значаја за наш рад је и ауторово разграничење између прилога *узгред* у синтаксичкој функцији прилошке одредбе и конектора *узгред* као синтаксички, прозодијски, интерпункцијски и смисаоно издвојене прагматичке јединице која за себе не може везати енклитику: уп. „**Узгред је Марџинових овде њришсао [...]*” (2017: 185).

Поред поменутих истраживања, о дискурзивним одликама датих прилога пише и С. Бирцер (2018) у склопу дијахронијске анализе маркера заснованих на глаголима говорења³. Проучавајући својства структурног модела прилог (ADV) + *говорећи/речено* (*verba dicendi*) на материјалу хрватског језика, ова ауторка такође примећује да изрази *усјуић речено* и *узгред речено* најављују додатну информацију „сличну дигресији” (BIRZER 2018: 216). Потврду о дигресивној природи прилога *узгред* налазимо и у *Srpskom rečniku novijih anglicizama*, у коме се англицизам *бајгвеј* ‘by the way’, типичан маркер за увођење дигресије у енглеском језику (TRAUGOTT 2020: 123–128), дефинише помоћу домаћих лексема *узгред* (*буђи речено*) и *иначе* (PRČIĆ et al. 2021: 73). Налик овом англицизму, из француског у српски језик ушао је и синоним *анџасан* (фр. [soit dit] *en passant*), којим се такође наговештава почетак дигресије или додатне, узгредне информације. Међутим, за разлику од позајмљенице *бајгвеј*, својствене језику младих и комуникацији посредством интернета, поменути галицизам припада групи тзв. „престижних позајмљеница” (нпр. *ајројо* ‘à propos’, *анженерал* ‘en général’), које одликује стилска обележеност и мања учесталост у језику (РОРОВИЋ 2005: 91).

Коначно, у *Српском речнику синонима* (Ћосић 2017: 592) као приближни еквиваленти речи *узгред* и *усјуић* предлажу се изрази *осим њоја*, *ђоред њоја*, *сем њоја* и *ђоврх свеја*, који се у новијој литератури укључују у групу конектора/маркера адитивности као јединица за обележавање значења „придруживања, додавања једног елемента другом или појединачног целини” (Вукић 2020: 139). Иако се у претходном периоду запажа пораст занимања за прагматичке одлике речи и израза са значењем адитивности (нпр. *осим њоја*, *ђоред њоја*, *ђри њоје*, *уз њо*), у домаћој лингвистици још увек нема усаглашености око њиховог именовања, што је једним делом последица непостојања систематског описа и инвентара ових јединица у српском језику (уп. SILIĆ – PRANJKOVIĆ 2005: 362; КЛИКОВАЦ 2008: 177–178; ВУКИЋ 2020: 139–141; ЧУТУРА 2020: 271–274). Слични проблеми срећу се и у другим научним срединама. На пример, К. Фуентес и Е. Марсето Кабаљеро запажају да се у шпанској лингвистици изрази *por cierto* и *a propósito* ‘узгред (буђи речено)’ групишу у хетерогене класе као што су *маркери дигресије*, *маркери њемајске ѡрогресије*, *маркери ѡромене ѡемајске оријентације дискурса*, *ђаренђејшчки конекђори*, те *адђиђивни конекђори*, закључујући да их је због изражене полифункционалности тешко приписати само једној од њих (FUENTES 2015:

³ О пропозиционалним конструкцијама с глаголима говорења у функцији „метатекстуалних оператора” и „дискурзивних конектора” (нпр. *кађимо*, *ређимо*, *хођу да кађем*) пише С. Ристић истичући њихов значај на плану структурне целовитости текста/дискурса, наглашавања смисаоних односа између појединачних сегмената, те успешног извршења говорних чинова (2009: 109–129).

156–157; MARCETEAU CABALLERO 2016: 87–88). Исти проблеми забележени су, између осталог, у енглеском (TRAUGOTT 2020: 122), румунском (IONESCU – POPESCU 2018: 4–5), те француском, у коме се одговарајући маркери за увођење дигресије *à ce propos*, *à propos* и *au fait* називају и „паразитским речима”, које су са становишта теорије релевантности често нужне. Наиме, као носиоци процедуралног значења, ови изрази покрећу и олакшавају инференцијалне процесе, погодујући општој конексији текста/дискурса, те бољем разумевању смисаоних односа између појединачних исказа или већих целина (BEAULIEU-MASSON 2002: 45–46; 67–68).

2. СЕМАНТИЧКО-ПРАГМАТИЧКА И ДИСТРИБУТИВНА АНАЛИЗА

2.1. СПРОВОЂЕЊЕ ИСТРАЖИВАЊА. У овом одељку представљају се резултати анализе примера ексцерпираних из *Корџуса савременој српској језика* (КССЈ), спроведене с циљем утврђивања семантичких, синтаксичких и прагматичких обележја прилога *узјрег* и *усјуиј*. Полазна тачка истраживања јесу следеће хипотезе (према Ивић 1978: 4–16; VELČIĆ 1987: 51; PIPER 2001²: 198–204; SILIĆ – PRANJKOVIĆ 2005: 362–363; NIGOEVIĆ 2011: 131–138; TRAUGOTT 2020: 123–126):

а) ако се налазе у унутарреченичној, неиздвојеној позицији, *узјрег* и *усјуиј* задржавају основну категоријалну припадност и одговарајуће синтаксичке службе;

б) ако се јављају у екстрапредикативној позицији (типично иницијалној), као интонационо и интерпункцијски издвојене јединице, може се претпоставити да је реч о граматикализованим облицима који врше функцију прагматичког модификатора исказа. Имајући у виду да губе темељна категоријална обележја и део значењских вредности, истовремено проширујући домен употребе на нове контексте, претпоставља се да ове лексеме у процесу граматикализације⁴ стичу статус прагматичких/дискурских маркера (уп. FRASER 2006а: 189–191). Под окриљем теорије релевантности (SPERBER – WILSON 1995²; ВЛАКЕМОРЕ 2002: 157–170; Мишковић–Луковић 2018²: 63–66), прилози у улози прагматичких маркера тумаче се и као носиоци когнитивних инструкција: сигнализирајући семантичко-прагматичке и логичке односе међу суседним исказима или већим сегментима, ове јединице постављају се као оруђе за смањење напора утрошеног при обради језичке поруке, али и времена потребног за њено исправно декодирање (FRASER 2006а: 194–195; PONS BORDERÍA 2008: 1414–1415).

2.2. СЕМАНТИЧКО-ПРАГМАТИЧКА И ДИСТРИБУТИВНА ОБЕЛЕЖЈА ПРИЛОГА *УЗГРЕД*. Општа претрага КССЈ пружа укупно 1424 примера употребе ове лексеме. Од значајних параметара за нашу анализу, посебно се истиче њена учесталост у иницијалној и издвојеној реченичној позицији (уп. TRAUGOTT 2020: 121), у којој се јавља у улози надреченичног прилога, тј. конектора/маркера за

⁴ Неки аутори настанак конекторâ/дискурских маркера доводе у везу с прагматикализацијом као подтипом граматикализације. Овај термин означава процесе претварања лексичких и граматичких јединица у речи и изразе с прагматичком метакомуникативном функцијом (исп. нпр. NIGOEVIĆ 2011: 129–130; DEGAND – EVERS-VERMEUL 2015: 65–71).

сигнализирање додатног коментара мање важности (адитивност) или почетка дигресије. Иако се у почетном уметнутом положају најјасније испољава његова кохезивна улога (1–2), парентетичко *узїред* има сличне функционално-прагматичке вредности и у медијалној позицији (3–4):

(1) Када је реч о фотографији, онда је тај израз депласиран, јер знамо да салон фотографије, пројектован, изведен и приведен намени уопште немамо. *Узїред*, Београд је једина европска престоница која нема галерију такве врсте. (КССЈ: *Полиїика*, 28. 12. 2000);

(2) Белгијске тенисерке Жистин Енен и Ким Клајстерс су оставиле дубок траг у белом спорту. [...] Јелена Јанковић као њихов савременик неколико пута се састајала с њима, али их никада није победила. Од Ененове је изгубила на девет мечева, често и кад јој је успех био надохват руке. Клајстерсова ју је савладала у шест дуела. *Узїред*, боље није пролазила ни Ана Ивановић коју је Еменова победила сва четири пута [...]. (КССЈ: *Полиїика*, 22. 8. 2009);

(3) Прво, Београд је један од европских велеграда; друго, то је град са добром културном традицијом; треће, Београд је на раскршћу различитих култура; четврто, цео Балкан биће ускоро у Европској унији, [...]. Ту бих, *узїред*, рекао да је ЕУ направила извесне грешке у редоследу пријема земаља у своје друштво. (КССЈ: *Полиїика*, 5. 8. 2010);

(4) Потпуно је непотребан семафор на раскрсници Душанове и Змај Јовине улице, која је, *узїред*, и једносмерна [...]. (КССЈ: *Полиїика*, 6. 5. 2001).

Дискурсни маркери, схваћени као део шире категорије прагматичких маркера (FRASER 1988; 2006a; 2006b), представљају екстрапредикативне јединице које одликује процедурално значење⁵, те се у том смислу у литератури одређују и као синтаксички факултативни елементи (FRANK-JOB 2006: 366–367). Њихова основна улога испољава се на плану експлицирања смисаоних односа између појединачних, најчешће суседних, сегмената дискурса или већих тематских целина (FRASER 2006a: 200). Како наводи Б. Фрејзер, иако не представљају *conditio sine qua non* за остварење чврсте кохезије и кохеренције текста/дискурса, њихово изостављање ипак може довести до уклањања „моћног наговештаја” о природи смисаоног односа који говорник успоставља између датог исказа и претходног (сегмента) дискурса (FRASER 1988: 22). У примерима (1–4) не запажа се промена предмета дискурса, већ се из заједничке хипертеме изводе додатне информације, погодујући општој тематској прогресији текста (уп. GLOVACKI-BERNARDI 2004²: 48). Када је реч о природи процедура које преноси прилог *узїред* у својству прагматичког/дискурсног маркера

⁵ Зaslуге за увођење и учвршћивање дистинкције између концептуалног и процедуралног значења у (прагма)лингвистици углавном се приписују теорији релевантности (уп. SPERBER – WILSON 1995²). Ово разграничење нашло је примену у студијама аутора који преузимају и додатно развијају ставове Д. Блејкмор (2002) о природи дискурсних маркера као речи које немају концептуално (репрезентативно) значење, те не доприносе пропозиционалном садржају реченице (значењу које се обогаћује контекстом), а такође не остварују ни конституентску улогу на нивоу синтаксичког устројства. У оквиру теорије релевантности, таквим речима и изразима додељује се статус процедуралних јединица, чији се значај посебно очитује приликом кодирања процедура, одн. информација о типу логичког односа који говорник успоставља између суседних исказа. За детаљнија разматрања в. FRASER 2006b.

у датим примерима, уведена информација поставља се не само као додатна, већ и мање значајна у односу на претходну. Уже значењско обележје „маргиналност” јавља се као последица утицаја семантизма одговарајућих прилошких вредности ове лексеме, што додатно потврђује ставове аутора који, и поред преузимања постулата теорије граматикализације, сматрају да у развоју семантичко-прагматичког континуума дискурсних маркера најчешће не долази до потпуне десемантизације, тј. губитка свих значењских компоненти присутних у структури полазне аутосемантичне јединице (уп. PRÉVOST 2011). Такође, у примерима (1–4) маркер *узгред* носилац је и извесног аргументативног⁶ потенцијала: информације које уводи служе као додатна потврда истинитости или оправданости претходног исказа. Тако у (2), статистички подаци са званичних мечева белгијских тенисерки Ж. Енен и К. Клајстерс против А. Ивановић (уп. „Узгред, боље није пролазила ни Ана Ивановић коју је Еменова победила сва четири пута [...]”), иако изнети сасвим успутно, умногоме појачавају како претходну констатацију о потешкоћама које је у борби против истих ривала више пута искусила друга домаћа тенисерка, тако и заједничку хипертему (дубоки траг Белгијанки у историји тениса).

Што се тиче реченичне дистрибуције, у иницијалном и медијалном уметнутом положају, укључујући и фразеологизам *узгред (буди) речено*, ова реч јавља се 851⁷ пут у КССЈ (59,7 % од укупног броја примера). Може се запазити да конекторски употребљено *узгред* испољава извесне функционалне сличности с партикулама. Сродност с овом категоријом огледа се у изражавању личног става говорника према исказу који се поима као споредни коментар уведен ради подупирања става из претходног исказа или ширег контекста (уп. TRAUGOTT 2020: 126).

Говорећи о употреби дискурсних маркера за сигнализирање дигресије у склопу дијалогских секвенци, Е. Марсето Кабаљеро (2016: 92) уочава да ове јединице имају изражену апелативну функцију, будући да их говорник користи с циљем да скрене пажњу примаоца поруке и изазове код њега жељену реакцију (уп. ПИПЕР et al. 2005: 649–650). У примеру (5), поред *узгред*, сличну улогу има уметнута реченица „хтедох да те питам”, којом се, у складу с постулатима теорије учтивости (BROWN – LEVINSON 1987: 61–91), стратешки умањује могући чин угрожавања образа⁸ саговорника (енг. *face-threatening act*), изазван постављањем изненадног или исувише личног питања:

(5) – Пјотре Иљичу, *узгред*, хтедох да те питам: јеси ли ти крао некад у свом животу? (КССЈ: Достојевски, *Браћа Карамазови*).

⁶ О аргументативном потенцијалу адитивних маркера с ужим значењским обележјем „маргиналност” у француском и немачком језику говоре Б. Фагар и П. Блументал (2020: 218–219).

⁷ *Узгред* стоји у иницијалном парентетичком положају у 314 резултата претраге КССЈ. Сличне семантичке и прагматичке особености испољава и у медијалној издвојеној позицији (205 резултата), те у склопу фразеологизма *узгред буди речено* (211 резултата) и варијанте *узгред речено* (121 резултат). Као критеријум за разликовање уметнутог положаја од неуметнутог узета је интерпункција, при чему су резултати добијени претрагом базе ручно проверени.

⁸ У домаћој литератури уобичајено је да се енглески термин *face* (у значењу у којем га користе П. Браун и С. Левинсон (1987)) преводи домаћим еквивалентом *образ*. Када је реч о превођењу синтагме *face-threatening act*, срећу се различита решења, међу којима се истичу ‘чин угрожавања образа’ (уп. PRČIĆ 2010: 409), те ‘чин штетан по образ’ (уп. MIŠKOVIĆ-LUKOVIĆ 2006: 116).

Подударне прагматичке функције врши и устаљени израз *узгред (буди) речено* (6), чија се дужа варијанта у КССЈ јавља у 211 резултата претраге, а краћа 121 пут:

(6) Једини члан посаде који не говори течно енглески јесте Жења Маршенко, која је у последњем тренутку заменила Ирину Јакуњину. *Узгред буди речено*, мило ми је што чујем да се Ирина успешно опоравља [...]! (КССЈ: Кларк, *Друџа Одисеја*).

Такође, парентетички карактер ове речи у писаном тексту поред запете може бити назначен и употребом других интерпункцијских знакова:

(7) Своје је глумачко искуство проширио касније у логорима где је био члан културбригаде, режисер, глумац и доушник. *Узгред буди речено*: Костик је своје робије сматрао саставним делом свог посла [...]. (КССЈ: Киш, *Гробница за Бориса Давидовича*).

Осим тога, *узгред* често улази у устаљене спојеве с глаголима говорења, додавања или истицања (нпр. *догађаји, исјављања, казањивања, најоменујући, ијивљајући, рећи, сјоменујући/сјомињајући*), које М. Велчић назива пропозиционалним конекторима предвидљивог садржаја и структуре (1987: 28). У питању су клишетизирани конструкције попут *узгред да ће ијивљати, узгред (ћу) да кажем да, узгред ћу најоменујући да, узгред да сјоменем да, узгред можемо сјоменујући да, узгред јомињем да, узгред да рекнемо, узгред да (ће) ијивљати* и сл. Тест супституције показује да је такве структуре могуће заменити парентетичким прилогом *узгред* без значајнијих семантичко-прагматичких и дистрибутивних промена (8):

(8) Неке земље, попут Енглеске, опиру се да пусте Румуне да се запосле у њима. Боје се „румунске инвазије”. [...] *Узгред да јоменемо да* (= Узгред,) већ 2,5 милиона Румуна ради по земљама ЕУ. (КССЈ: *Полићика*, 26. 12. 2006).

Пошто у наведеним примерима долази до декатегоријализације (прилог постаје конектор/дискурсни маркер), десемантизације (слабљења начинске семантике) и екстензије (развоја нових прагматичких вредности и ширења сфере употребе на нове контексте), може се констатовати да ова лексема испуњава основне механизме граматикализације по Б. Хајнеу и Т. Кутевој (2002). Додатни параметар приликом испитивања њене граматикализованости може бити способност кумулативне употребе с напоредним везницима. Наиме, прилози и прилошки изрази употребљени у основној синтаксичкој функцији лакше се удружују с независним везницима (уп. Вукић 2020), док високо граматикализовани прилози у конјункторској улози теже допуштају такве спојеве, што се може објаснити њиховом функционалном сличношћу (LAMIROY – VANDERBAUWHUDE 2016: 206). Претрагом је утврђено да се *узгред* у својству сигнала контекстуалне укључености исказа у надреченично јединство значајније среће у спојевима с везником *и* (22 примера), као семантички најмање спецификованим саставним везником (Вукић 2020: 128):

(9) Дошао сам у Токио да ти по ко зна који пут понудим брак. Овога пута ћу те убедити, пази се. *И узгред*, откад ти идеш аутобусом? (КССЈ: Варгас Љоса, *Аванјуре неваљале девојчице*).

Могући узрок тежег удруживања *узјрег* с везницима *ња* и *ње* јесте њихова логичка неподударност. Наиме, ови везници носиоци су темпоралног значења с обележјем постериорности (уп. Вукић 2020: 69), док је прилогу *узјрег* својствена темпорална семантика с обележјем симултаности (уп. Ристић 1990: 100). Када је реч о спојевима с раставним *или*, у бази такође нисмо нашли потврде за ову могућност. Најзад, слична појава увиђа се приликом испитивања могућности комбиновања овог прилога са супротним везницима. Нешто већу учесталост бележе само спојеви с везником *а* (14 примера), на чијем месту се по правилу може наћи и везник *и*. Иако се *а* традиционално сврстава у групу адверсативних везника, њиме се углавном не успоставља однос потпуне супротности, већ се чешће користи за истицање извесне разлике између суседних пропозиција (Пипер – Клајн 2017²: 484). Што се тиче спојева *узјрег* и других супротних везника, претрагом је добијен један окационалан пример удруживања с везником *али*, те два с *нећо* и *већ*. Међутим, у спојевима *нећо*, *узјрег* први члан нема статус везника, већ партикуле која такође сигнализира промену теме дискурса. У примеру (10) речи *нећо* и *узјрег* могуће је тумачити и као форме учтивости које, поред наговештавања почетка дигресивне дијалогске секвенце, имају функцију да у датом социокултурном контексту говорнику помогну да ублажи сопствени исказ и тако оствари жељени перлокутивни ефекат, избегавајући уједно и потенцијални чин угрожавања образа саговорника (уп. BROWN – LEVINSON 1987):

(10) – Није баш сасвим тако – ограда се Лемпке љубазно. – Што мислите да је спремност од наше стране велика, то је само младићка предрасуда. *Нећо*, *узјрег*, допустите једну реч: [...]. (КССЈ: Достојевски, *Зли гуси*).

На плану функционалности репартиције, општа претрага КССЈ сугерише да је 817 примера (57,3 % од укупног броја примера) ексцерпирано из публицистичког стила, но због саме природе одабраног корпуса одн. доминантног присуства новинарских текстова у њему, представљене резултате требало би ипак узети с опрезом, те у будућности подробније испитати на разнороднијем узроку грађе. Приметно је да се у овом функционалном стилу *узјрег* типично јавља у својству конектора/маркера за увођење дигресије или промене предмета дискурса. Аутоматским издвајањем примера из публицистичког стила, долази се до податка да је у њима ова лексема употребљена парентетички 619 пута (75,7 %), било у иницијалној, било у медијалној позицији (укључујући и обе варијанте израза *узјрег* (*буди*) *речено*).

Уколико се пак као контролни извор консултује електронска база SrWaC (*Serbian Web-based Corpus*), заснована на аутоматски прикупљеним текстовима с интернета, долази се до сличних закључака. Релевантан за наше истраживање јесте податак да се у овом корпусу *узјрег* у иницијалној парентетичкој позицији јавља 2475 пута (43,1 %) на узорку од укупно 7022 примера. Као синтаксички издвојена, ова лексема користи се знатно ређе у другим положајима: претрага нуди 559 резултата употребе у медијалној и свега 11 примера у финалној позицији. Имајући у виду да укључује и нелекторисану грађу преузету с форума посвећених различитим темама и областима, поред публицистичког, база SrWaC може бити нарочито погодна за испитивање дистрибуције и семантичко-прагматичких вредности *узјрег* у разговорном

функционалном стилу, док би за темељније закључке о употреби у другим стилевима било неопходно проширити истраживање.

2.3. СЕМАНТИЧКО-ПРАГМАТИЧКА И ДИСТРИБУТИВНА ОБЕЛЕЖЈА ПРИЛОГА УСЛУТ. За разлику од *узгред*, *услужујући* има и неграматикализовану варијанту *уз њу*. У КССЈ прилошки израз јавља се 344, а прилог 1700 пута. Љ. Шарић (2014: 111) и И. Чутура (2020: 79) наводе да се први облик чешће среће у просторном физичком значењу, а други у начинском или неком другом апстрактном значењу. Ове констатације додатно подупиру и увид у грађу доступну у базама КССЈ и SrWaC. Пример (11) показује употребу *уз њу* у изходном значењу ‘поред пута’, тј. у служби атрибута (с просторним прилошким значењем) именице *џоља*:

(11) На пољима *уз њу* радници се спремише за полазак; негде натоварише стоку и магарци издигоше шије, зањакаше храпаво, људи се протеглише збуњено за магарцима, магарци реповима зањихаше: тако појоше. (КССЈ: Петровић, *Бурлеска џосјодина Перуна боја њрома*).

Насупрот томе, у примеру (12) неиздвојено *услужујући* обично има начинску, одн. пропратнооколносно вредност, модификујући глаголску радњу која се поставља као споредна и истовремена у односу на главну:

(12) Хари је, као и остали, био радознао да види шта је у том великом пакету и био је запањен када су га сове испустиле баш пред њега, бацивши му *услужујући* сланину на под. (КССЈ: Роулинг, *Хари Појтер и камен мудросији*).

Када је у питању дистрибуција, ова реч среће се у свим положајима, и то типично као неуметнути реченични члан. Иако се запажа извесна тежња за заузимањем иницијалне позиције (402 примера од укупно 1700, тј. 23,6%), преглед корпуса наводи на закључак да у већини таквих примера *услужујући* ипак задржава прилошку категорију и одговарајуће синтаксичке службе. Да је степен његове граматикализације нешто нижи у односу на *узгред*, показује и податак да се он ређе користи као модификатор целе реченице/исказа. Такви примери у КССЈ су скромно заступљени, и то претежно у публицистичком стилу: од 91 примера у иницијалној екстрапредикативној позицији, чак 81 (89%) ексцерпиран је из новинарског језика (политичке, културне, спортске теме), док је од 68 резултата употребе у издвојеном медијалном положају, 50 примера (73,5%) преузето из дневне штампе и сродних електронских медија (13–14).

(13) Шпанац Пау Гасол бриљирао је током целог сусрета и без икакве сумње апсолутно заслужио епитет најкориснијег актера (МВП). [...] *Услужујући* (= Узгред/Уз то), ривалима је три пута „спустио и рампу”, чиме је само крунисао фантастичну партију. (КССЈ: rts.rs, 16. 6. 2010);

(14) Није форсирао разговор о својим европским визијама, које су, *услужујући* (= узгред/уз то), изазвале и критичка реаговања у Паризу [...]. (КССЈ: *Политика*, 13. 5. 2001).

Попут парентетичког *узгред* (1–4), примећује се да је у (13) и (14) *услужујући* сродно адитивним конекторима/маркерима *осим њога*, *џоред њога*, *џријом* и *уз њо* (уп. Silić – Pranjković 2005: 362; Valić 2016: 335–336; Вукић 2020: 139), при чему се уз основно значење додавања нове информације претходној

покреће и уже обележје „маргиналност”, присутно и у начинским прилошким употребама (12). Међутим, на основу претраге КССЈ може се претпоставити да су његове адитивне и дигресивне интерпретације још увек слабо распрострањене, нарочито у поређењу с учесталашћу истих вредности речи *узїред*. У прилог томе иде и маргиналан број примера у саставу устаљеног израза дигресивног значења *усїуїї* (*буди*) *речено* (свега 17, спрам укупно 332 примера *узїред* у склопу синонима скованог према истом структурном моделу).

Појединачном провером примера употребе *усїуїї* у почетном, издвојеном положају уочава се и мањи број случајева у којима се ова лексема не јавља у улози конектора/маркера за сигнализирање додатног, споредног коментара као у (13), већ је реч о њеној неграматикализованој прилошкој интерпретацији. Иако би синтаксичка издвојеност могла навести на закључак да је у питању надреченична употреба у својству ознаке адитивности и/или дигресије, шири контекст открива да је у примеру (15) ипак реч о местима која су на свом пропутовању до двора хазарског кагана *усїуїї* посетили хришћански учесници у хазарској полемици.

(15) Исте године византијском цару Михаилу III стигло је посланство од хазарског кагана који је молио да му се из Цариграда упути особа способна да објасни основе хришћанског учења. [...] Фотије је захтев схватио озбиљно и препоручио свог штићеника и ученика Константина Филозофа и овај је са братом Методијем кренуо у своју другу дипломатску мисију, названу хазарском. *Усїуїї*, у Херсону на Криму задржали су се и Константин је тамо учио хазарски и јеврејски језик, [...]. (КССЈ: Павић, *Хазарски речник*).

У испитаном корпусу, темељне прилошке вредности претежно се срећу у виду неиздвојеног, саставног дела реченичне структуре, за разлику од надреченичних употреба у (13) и (14). Без обзира на појединачне разлике у значењским интерпретацијама, неуметнуто *усїуїї*, налик другим прилозима и прилошким изразима, има изражену слободу у погледу дистрибуције (16–17). С друге стране, његова адитивна читања са ужим обележјем „маргиналност” имају нешто већу склоност ка заузимању иницијалне или постиницијалне уметнуте позиције (21–22).

(16) *Усїуїї* сам срео сеоског поштар, који ми је рекао да му се чини да их је видео пре неколико сати [...]. (КССЈ: Киш, *Пецчаник*);

(17) – Чујте, кад нам је већ *усїуїї*, хајде да свратимо код господина од Монте Криста, он ће вас разонодити. (КССЈ: Дима, *Гроф Монџе Кристо*).

Додатни показатељ нижег степена граматикализованости овог прилога може бити податак да се он чешће удружује с напоредним везницима него *узїред*. Највећу учесталост бележе спојеви с везницима *и* (143 резултата) и *а* (105 резултата), док примера с осталим напоредним везницима у КССЈ има мање од десет. Провером комбинаторичких могућности примећује се да у таквим спојевима *усїуїї* најчешће модификује радњу која се поставља као пропратна у односу на главну (18–20):

(18) Путују често Србијом, обилазе планинске пропланке и бање, *а усїуїї* сврате и у околне манастире. (КССЈ: *Полиџика*, 2. 11. 2008);

(19) Он је светски експерт за птичји свет, а супруга му помаже у фактографисању стања на терену *и усџуџи* бере и пресује разноврсно биље. (КССЈ: *Полиџика*, 6. 7. 2008);

(20) Дошло је време када је свакој општини неопходан бар један демограф, јер се витална питања не могу решавати *ни усџуџи* (= успутно/узгредно), ни спорадично, ни нестручно. (КССЈ: *Полиџика*, 9. 12. 2010).

Да је парентетичко *усџуџи* и даље маргинално у савременом српском језику потврђује и контролна претрага електронске базе SrWaC, којом се проналази укупно 10330 резултата, од чега се у иницијалној издвојеној позицији ова реч јавља 828 (8,02%), медијалној 264 (2,56%), а финалној свега 14 пута (0,14%). Такође, учесталост израза *усџуџи* (*буџи*) речено (70 примера за дужи и 102 за краћи облик) знатно је мања у односу на синоним *узџрег* (*буџи*) речено (630 примера за дужу и 466 за краћу варијанту). Грађа показује да је адитивно и/или дигресивно читање лексеме *усџуџи* својствено разговорном функционалном стилу (21), док се у оквиру новинарског стила ова интерпретација чешће везује за спортски дискурс (22):

(21) Новим аутомобилима цена ће временом много брже падати него до сада због доласка нових технологија. *Усџуџи* (= Узгред/Уз то/Поред тога), половњаци сада боље изгледају него пре [...]. (SrWaC: b92.co.rs, 5. 11. 2011);

(22) То му је 64. победа ове сезоне, четврта грендслем титула, 28. АТП трофеј у каријери, а десети у овој сезони [...]. *Усџуџи* (= Узгред/Уз то/Поред тога), постао је тек шести тенисер у отен ери са три грендслем титуле освојене у једној сезони. (SrWaC: vreme.com, 15. 9. 2011).

3. ЗАКЉУЧАК. Компаративна семантичко-прагматичка анализа прилогâ *узџрег* и *усџуџи* потврдила је почетне хипотезе нашег истраживања. Показано је да се у иницијалном и медијалном екстрапредикативном положају ови прилози понашају као конектори/дискурсни маркери адитивног значења са ужим семантичким обележјем „маргиналност”. Међутим, иако у грађи налазимо потврде за надреченичну употребу обе речи, у томе убедљиво предњачи *узџрег*, што потврђују и квантитативни подаци добијени претрагом КССЈ као главног извора и SrWaC као контролног. Такође, анализа сугерише да је прагматичка вредност лексеме *узџрег* у улози конектора/дискурсног маркера на добром путу да постане њена основна вредност у савременом српском језику. И док на семантичком и прагматичком плану испољавају јасне подударности, уочено је да се дати прилози суштински разликују по степену граматикализованости и реченичној дистрибуцији. У том погледу, *узџрег* се издваја као јединица с високим степеном граматикализације, док *усџуџи* и даље задржава основна прилошка значења (просторно и начинско) и одговарајуће синтаксичке службе, не искључујући притом могућност употребе у функцији прагматичког сигнала дигресије или увођења додатне информације, коју говорник обележава као споредну у односу на претходни исказ. Такође, имајући у виду присуство компоненти с темељним значењем физичког кретања у њиховој структури, а по узору на одговарајућа запажања Е. Траугот (2020: 133) о дијахронијском развоју еквивалентног енглеског дискурсног маркера *by the way* на темељима појмовне метафоре РАСПРАВА ЈЕ ПУТОВАЊЕ,

на контрастивном плану било би значајно испитати да ли је и у којој мери тај концепт заступљен у другим језицима. Напослетку, ово истраживање покреће друга питања, попут проблема лексикографске обраде описаних лексема у својству прагматичких маркера, те њиховог разграничења од унутарреченичних вредности. Поред тога, учоава се потреба за праћењем даље еволуције ових јединица на разноврснијем узорку грађе како говорног, тако и писаног језика, те за спровођењем дијахронијског испитивања развоја њиховог семантичко-прагматичког континуума, што би требало да омогући јаснији увид у узроке генезе неприлошких вредности на синхронијском плану.

ИЗВОРИ

- KCCJ: Duško VITAS, Miloš UTVIĆ. *Korpus savremenog srpskog jezika* (SrpKor2013). Beograd: Grupa za jezičke tehnologije Univerziteta u Beogradu. <www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus>. 15–30. 3. 2022.
- SrWaC: Nikola LJUBEŠIĆ, Filip KLUBIČKA. *Serbian web corpus srWaC*. Slovenian language resource repository (CLARIN.SI). <<https://www.clarin.si/noske/index.html>> 15. 5. 2022.

РЕЧНИЦИ

- РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–III. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969; IV–VI. Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–. Београд: САНУ – Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- РСЈ: *Речник српског језика* (ред. Мирослав Николић). Нови Сад: Матица српска, 2011².
- Посић, Павле. *Српски речник синонима*. Нови Сад – Београд: Прометеј – Корнет, 2017.

*

- ANIĆ, Vladimir. *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber, 2003⁴.
- DERKSEN, Rick. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series, vol. 4)*. Leiden – Boston: Brill, 2008.
- PRČIĆ, Tvrtko, Jasmina DRAŽIĆ, Mira MILIĆ, Milan AJDŽANOVIĆ, Sonja FILIPOVIĆ KOVAČEVIĆ, Olga PANIĆ KAVGIĆ, Strahinja STEPANOV. *Srpski rečnik novijih anglicizama*. Prvo, elektronsko, izdanje. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2021. <<https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2021/978-86-6065-636-2>>. 25. 4. 2022.
- RJAZU: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIV. Zagreb: JAZU, 1880–1976.
- ŠKOK, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb: JAZU, 1971–1974.
- ŠARIĆ, Ljiljana, Wiebke WITTSCHEN. *Rječnik sinonima hrvatskoga jezika*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2008.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Белић, Александар. *Историја српскохрватског језика. Књ. II, св. I: Речи са деклинацијом*. Београд: Научна књига, 1969⁴.
- Благојевић, Савка, Маја Вукић. Текстурални конектори за изражавање логичких односа у српском и енглеском академском дискурсу. Милош Ковачевић (ур.). *Стируктурне карактеристике српског језика. Српски језик, књижевности, уметности: зборник радова са VI међународног научног скупа*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2012, 477–488.

- ВАСИЉЕВИЋ, Анђела. Дискурсни маркери *en effet, effectivement, en fait* и њихови српски функционални еквиваленти. *Зборник Мајице српске за филолоџију и лингвистику* LXIII/2 (2020): 165–189.
- ВУКИЋ, Маја. *Комбиновање везника и невезничких речи у савременом српском језику*. Ниш: Филозофски факултет, 2020.
- ИВИЋ, Милка. О српскохрватским реченичним прилозима. *Јужнословенски филолоџ XXXIV* (1978): 1–16.
- КЛАЈН, Иван. *Творба речи у савременом српском језику. Први део – слањање и њрефиксација*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за српски језик САНУ, 2002.
- КЛИКОВАЦ, Душка. *Грамајика српској језика за основну школу*. Београд: Креативни центар, 2018⁴.
- КЛИКОВАЦ, Душка. О семантици текстуалних конектора у српском језику који се састоје од предлога месних значења и поименичене заменице *тај* (*поређ тајо, уз то, насупрот томе, њвврх тоја, њри томе, њрема томе, иза тоја, на то*). *Зборник Мајице српске за славистику* 73 (2008): 177–193.
- МИШКОВИЋ-ЛУКОВИЋ, Мирјана. *Прајмајика*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2018².
- ПИПЕР, Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић (у редакцији академика Милке Ивић). *Синтакса савременој српској језика. Просја реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, 2005.
- ПИПЕР, Предраг, Иван Клајн. *Нормативна грамајика српској језика*. Нови Сад: Матица српска, 2017².
- РИСТИЋ, Стана. *Начински њрилози у савременом српскохрватском књижевном језику: лексичко-грамајички њрисај*. Београд: Институт за српскохрватски језик, 1990.
- РИСТИЋ, Стана. *Модификација значења и лексички модификајори у српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2009.
- СИМИЋ, Радоје. Структура и акценат префиксалних твореница са општим глаголским делом. *Узданица* 4/1 (2007): 7–37.
- ЧУДОМИРОВИЋ, Јован. О конекторима којима се сигнализира промена предмета дискурса. *Нучни сасјаанак славистиа у Вукове дане* 46/3 (2017): 175–194.
- ЧУТУРА, Илијана. *Међугодно њрилоја и њрилошких израза у савременом српском језику*. Јагодина: Факултет педагошких наука, 2020.

*

- ÁLVAREZ-PRENDES, Emma. (Inter)subjectivisation et chaines sémantiques dans les adverbes français en *-ment* : analyse du passage de l'adverbe intégré à la proposition au marqueur discursif. *Canadian Journal of Linguistics/Revue canadienne de linguistique* 66/3 (2021) : 346–373.
- БАВИЋ, Степан. *Творба riječi у hrvatskome književnome jeziku*. Zagreb: HAZU – Nakladni zavod Globus, 2002³.
- БАДУРИНА, Lada. *Između redaka. Studije o tekstu i diskursu*. Zagreb – Rijeka: Hrvatska sveučilišna naklada – Izdavački centar Rijeka, 2008.
- ВАЈИЋ, Dragana. Conectores aditivos en español y en serbio. Anđelka Pejović et al. (eds.). *Estudios hispánicos en la cultura y ciencia Serbia: actas de la Primera conferencia nacional de hispanistas serbios*. Kragujevac: FILUM, 2016, 327–337.
- ВАРИЋ, Eugeniја, Mijo LONČARIĆ, Dragica MALIĆ, Slavko PAVEŠIĆ, Mirko PETI, Vesna ZEČEVIĆ, Mariја ZNIKA. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga, 1997².
- BEAULIEU-MASSON, Anne. Quels marqueurs pour parasiter le discours ?. *Cahiers de linguistique française* 24 (2002) : 45–71.
- BIRZER, Sandra. Historical Development and Contemporary Usage of Discourse Structuring Elements Based on *verba dicendi* in Croatian. Jasmina Grković-Major, Björn Hansen, Barbara Sonnenhauser (eds.). *Diachronic Slavonic Syntax: The Interplay between Internal Development, Language Contact and Metalinguistic Factors*. Berlin – Boston: De Gruyter Mouton, 2018, 209–258.
- БЛАКЕМОРЕ, Diane. *Relevance and Linguistic Meaning. The Semantics and Pragmatics of Discourse Markers*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- BROWN, Penelope, Stephen LEVINSON. *Politeness. Some Universals in Language Use*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- COMBETTES, Bernard, Annie KUYUMCUYAN. La formation des modalisateurs en français : le cas des locutions formées sur *vérité*. *Langue française* 156 (2007) : 76–92.

- DEGAND, Liesbeth, Jacqueline EVERS-VERMEUL. Grammaticalization or Pragmaticalization of Discourse Markers? More than a Terminological Issue. *Journal of Historical Pragmatics* 16/1 (2015): 59–85.
- FAGARD, Benjamin, Peter BLUMENTHAL. Topic Shifts in Contrast: Ways to Change the Subject in French and German. *Journal of Pragmatics* 156 (2020): 206–222.
- FRANK-JOB, Barbara. A Dynamic-interaction Approach to Discourse Markers. Kerstin Fischer (ed.). *Approaches to Discourse Particles*. Amsterdam: Elsevier, 2006, 359–374.
- FRASER, Bruce. On the Conceptual-Procedural Distinction. *Style* 40/1–2 (2006b): 24–32.
- FRASER, Bruce. Towards a Theory of Discourse Markers. Kerstin Fischer (ed.). *Approaches to Discourse Particles*. Amsterdam: Elsevier, 2006a, 189–204.
- FRASER, Bruce. Types of English Discourse Markers. *Acta Linguistica Hungarica* 38/1–4 (1988): 19–33.
- FUENTES, Catalina. *Por cierto* y otras estructuras parentéticas. Juana Santana Marrero, Marta León Castro Gómez, Adamantia Zerva (eds.). *La variación en el español actual. Estudios dedicados al profesor Pedro Carbonero*. Sevilla: Editorial Universidad de Sevilla, 2015, 155–176.
- GLOVACKI-BERNARDI, Zrinjka. *O tekstu*. Zagreb: Školska knjiga, 2004².
- GLUŠAČ, Maja. Prilozi kao vrsta riječi u hrvatskoj jezikoslovnoj literaturi. Marija Turk, Ines Srdoč-Koneštra (eds.). *Zbornik radova Petoga hrvatskog slavističkog kongresa*. Rijeka: Filozofski fakultet, 2012, 287–295.
- HASPELMATH, Martin. Why is Grammaticalization Irreversible?. *Linguistics* 37/6 (1999): 1043–1068.
- HEINE, Bernd, Tania KUTEVA. *Word Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- HOPPER, Paul, Elizabeth Closs TRAUGOTT. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003².
- HRŽICA, Gordana, Sara KOŠUTAR, Kristina POSAVEC. Konektori i druge diskursne oznake u pisanome i spontanome govorenom jeziku. *Fluminensia* 33/1 (2021): 25–52.
- IONESCU, Alice, Cecilia-Mihaela POPESCU. Les marqueurs de topique du discours en roumain : évolution sémantique et rôle pragmatique. *Discours [en ligne]* 23 (2018) : 1–29. <<https://journals.openedition.org/discours/9891>>. 14. 3. 2022.
- LAMIROY, Béatrice, Gudrun VANDERBAUWHEDE. Les marqueurs de discours *en effet, en fait, de fait, en réalité* et leurs équivalents en néerlandais : indices de grammaticalisation. Laure Sarda, Denis Vigier, Bernard Combettes (éds). *Connexion et indexation. Ces liens qui lient le texte*. Lyon : ENS Editions, 2016, 195–209.
- LEHMANN, Christian. Grammaticalization: Synchronic Variation and Diachronic Change. *Lingua e Stile* 20/3 (1985): 303–318.
- LEHMANN, Christian. *Thoughts on Grammaticalization*. München – Newcastle: Lincom Europa, 1982.
- LEWIS, Diana. Grammaticalizing Connectives in English and Discourse Information Structure. Sylvie Hancil, Tine Breban, José Vicente Lozano (eds.). *New Trends in Grammaticalization and Language Change*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2018, 135–157.
- MARCETEAU CABALLERO, Estefanía. Estudio del digresivo *por cierto* y sus equivalentes en lengua francesa. *Philologia Hispalensis* 30/1 (2016): 83–102.
- MIŠKOVIĆ-LUKOVIĆ, Mirjana. *Semantika i pragmatika iskaza. Markeri diskursa u engleskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet, 2006.
- MRAZOVIĆ, Pavica, Zora VUKADINOVIĆ. *Gramatika srpskog jezika za strance*. Drugo prerađeno i dopunjeno izdanje u saradnji sa Zorom Vukadinović. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2009².
- NIGOJEVIĆ, Magdalena. Neka načela određivanja diskursnih oznaka. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 37/1 (2011): 121–145.
- PIPER, Predrag. *Jezik i prostor*. Beograd: Čigoja štampa, 2001².
- PONS BORDERÍA, Salvador. Do Discourse Markers Exist? On the Treatment of Discourse Markers in Relevance Theory. *Journal of Pragmatics* 40/8 (2008): 1411–1434.
- POPOVIĆ, Mihailo. *Reči francuskog porekla u srpskom jeziku*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005.
- PRÉVOST, Sophie. 'A propos': From Verbal Complement to Discourse Marker: A Case of Grammaticalization?. *Linguistics* 49/2 (2011): 391–413.

- PRČIĆ, Tvrtko. Mali englesko-srpski rečnik pragmatičkih termina. Vera Vasić (ed.). *Diskurs i diskursi. Zbornik u čast Svenki Savić*. Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, 2010, 399–415.
- SARDA, Laure, Michel CHAROLLES. Les adverbiaux prépositionnels : position, fonction et portée – présentation du numéro. *Travaux de linguistique* 64 (2012) : 7–19.
- SILIĆ, Josip, Ivo PRANJKOVIĆ. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga, 2005.
- SILIĆ, Josip. *Od rečenice do teksta*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1984.
- SPERBER, Dan, Deirdre WILSON. *Relevance. Communication and Cognition*. Oxford, UK – Cambridge, USA: Blackwell, 1995².
- STEPANOV, Strahinja. O konektorima u srpskim i hrvatskim novinskim komentarima. Branko Tošović, Arno Wonisch (eds.). *Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika*. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2010, 365–390.
- ŠARIĆ, Ljiljana. *Prostor u jeziku i metafora. Kognitivnolingvističke studije o prefiksima i prijedlozima*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2014.
- ŠARIĆ, Ljiljana. The Croatian preposition *uz*: a cognitive approach. *Jezikoslovlje* 13/1 (2012): 151–190.
- TRAUGOTT, Elizabeth Closs. Constructions in Grammaticalization. Brian D. Joseph, Richard D. Janda (eds.). *The Handbook of Historical Linguistics*. Oxford: Blackwell Publishing, 2003, 624–647.
- TRAUGOTT, Elizabeth Closs. Grammaticalization. Andreas H. Jucker, Irma Taavitsainen (eds.). *Historical Pragmatics*. Berlin – New York: De Gruyter Mouton, 2010, 97–126.
- TRAUGOTT, Elizabeth Closs. The Development of „Digressive” Discourse-Topic Shift Markers in English. *Journal of Pragmatics* 156 (2020): 121–135.
- TRAUGOTT, Elizabeth Closs. The Role of the Development of Discourse Markers in a Theory of Grammaticalization, version of 11/1997. Paper presented at the *International Conference of Historical Linguistics XII*, Manchester (1995): 1–23. <<https://web.stanford.edu/~traugott/papers/discourse.pdf>>. 20. 2. 2022.
- VELIĆIĆ, Mirna. *Uvod u lingvistiku teksta*. Zagreb: Školska knjiga, 1987.

Andela Vasiljević

THE ADVERBS *UZGRED* AND *USPUT* IN CONTEMPORARY SERBIAN LANGUAGE

S u m m a r y

This paper analyses the semantic, pragmatic and distribution properties of the Serbian adverbs *uzgred* and *usput* ‘by the way, incidentally’, which are traditionally considered to be highly synonymous and thus interchangeable in most contexts. The theoretical part of the work gives a general overview of their previous classifications and descriptions in the Serbo-Croatian grammatical tradition, including their recent treatment in the fields of pragmatics and discourse analysis. The central part of the paper focuses on the analysis of the examples from the *Corpus of Contemporary Serbian Language*. Using quantitative and qualitative methods, we investigate their different semantic and pragmatic values on both sentence and transphrastic levels. A special emphasis is placed on their occurrences in the initial parenthetical position, in which they obtain an additive/digressive value close to the meaning of discourse markers such as *osim toga*, *pored toga*, *uz to*, *uzgred budi rečeno*, etc. On a final note, we aim to determine their grammaticalization degrees and transphrastic scopes. Our objective is to point out their possible roles in the process of establishing and maintaining discourse cohesion and coherence.

The analysis suggests that the digressive value of the adverb *uzgred* in the initial, post-initial and medial parenthetical position is well on the way of becoming its basic and most frequent role in the contemporary Serbian language. While they show many similarities on semantic and pragmatic levels, we have determined that these adverbs differ essentially in terms of their grammaticalization degrees and sentence distribution properties. *Uzgred* seems to have a higher grammaticalization degree, while *usput* keeps its fundamental spatial and manner interpretations along with the respective

syntactic functions, without excluding the possibility of being used as a digressive or additive discourse marker. However, the latter interpretation proves to be relatively occasional, especially compared to the frequency of the same pragmatic use of *uzgred*.

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за романистику
Студентски трг 3, 11000 Београд, Србија
andjela.vasiljevic.ue@gmail.com

(Примљено: 1. септембра 2022;
прихваћено: 10. новембра 2022)

Јелена Ајцановић

ЗНАЧЕЊЕ ЗАКЉУЧИВАЊА У СВЕТЛУ АНАЛИТИЧКЕ И СИНТЕТИЧКЕ ГЛАГОЛСКЕ ФОРМАЛИЗАЦИЈЕ – СЕМАНТИЧКА, СИНТАКСИЧКА И ПРАГМАТИЧКА АНАЛИЗА*

У овом раду посматра се формализација значења *закључивања*. Анализира се однос перифрастичног и глаголског предиката с датим значењем – утврђује се степен подударности, тј. разилажења у њиховој употреби. Како би се постигао примарни циљ, анализира се семантичка, синтаксичка и прагматичка валентност ова два типа предиката, јер тек испитивање њиховог значења и употребе може показати степен њихове синонимичности и међусобне заменљивости. Грађу за испитивање чине примери из електронског корпуса савременог српског језика (<http://www.korpus.matf.bg.ac.rs>).

Кључне речи: српски језик, семантика, синтакса, прагматика, перифрастични предикат, глаголски предикат

This paper analyses the meaning of *deduction* in analytic and synthetic formalization. This research observes the relation between periphrastic and verbal predicates – it establishes the extent to which their uses match, i.e., diverge. For the purpose of achieving the primary aim, the semantic, syntactic and pragmatic valence of these two types of predicates is analysed since only the examination of their meaning and use can show the degree to which they are synonymous and interchangeable. The corpus for the examination comprises examples from the electronic corpus of the contemporary Serbian language (<http://www.korpus.matf.bg.ac.rs>).

Key words: Serbian, semantics, syntax, pragmatics, periphrastic predicate, verbal predicate.

1. Увод. Перифрастични глаголски изрази у литератури се одређују као спојеве синсемантичног глагола и номиналне речи, при чему се као њихово изразито обележје истиче синонимичност и, с тим у вези, комутабилност са семантички еквивалентним пунозначним глаголом (Радовановић 1977: 53; Ивић 1980: 1).¹ Из наведене дефиниције следи да се перифрастични предикати (ПП) и глаголски предикати (ГП) могу посматрати као синонимична синтаксичка средства и варијанте исказивање једног истог значења. Будући да се у литератури неретко разматра постоје ли уопште синонимична језичка средства (Драгићевић 2007: 244), оправдано је поставити питање у којем

* Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта: *Синтаксичка, семантичка и прагматичка испитивања* (бр. 178004), који се реализује на Филозофском факултету у Новом Саду, уз финансијску подршку Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

¹ Декомпоноване језичке јединице биле су чест предмет истраживања, сагледане су из различитих углова – синтаксичко-семантичког, али и прагматичког и функционалностишког, имплицитно у ранијим студијама М. Радовановић и М. Ивић (Радовановић 1977: 53–86; Ивић 1988: 1–5) а у новијим студијама и експлицитно, укључујући и когнитивнолингвистички, па и социolingвистички приступ (уп. нпр. Радовановић 2007; ЈęDRZELKO 2013; LISZYK-KUBINA 2015: 144). Сматрамо, ипак, да остаје довољно простора за напоре испитивање ПП и еквивалентних ГП.

су степену ове две синтаксичке форме блискозначне и како се њихова, потенцијална, диференцијална обележја рефлектују на формални план структурирања реченице.

Када је реч о појму синонимности, постављају се различити критеријуми за његово одређење, што даље, свакако, имплицира, донекле, супротстављане аспекте сагледавања овог логичко-семантичког односа преваходно лексема, али и синтаксичких језичких јединица – падежних форми, предиката, реченица и сл. Полазећи, с једне стране, од Крузовог становишта да се синонимија језичких јединица мора посматрати кроз скалу синонимности (CRUSE 1986: 265–267), и, с друге стране, од чињенице да се у језику апсолутни синоними – језичке јединице које имају исто дескриптивно и асоцијативно значење, али и исту дистрибуцију (PRČIĆ 2008: 124), остварују ретко, углавном међу терминима (ДРАГИЋЕВИЋ 2007: 245), можемо претпоставити да ГП и ПП остварују семантичку сличност, али не потпуно. Стога је потребно испитати функционалну сличност/различитост посматраних синтаксичких јединица (уп. DE JONGE 1993: 521–538) – сагледати њихову употребу у конкретном контексту с циљем да се дефинишу, уколико постоје, диференцијалне семантичке компоненте, упореди њихово синтаксичко понашање, идентификују стилске и дискурсне сличности/разлике. Језичко уобличавање пропозиције, која денотира ванјезичку ситуацију, фрагмент стварности (КОБОЗЕВА 2000: 219), неретко диктирају прагматички разлози. Ово имплицира анализу контекста у којој се остварује ГП, односно ПП, будући да је њихова употреба тесно повезана са природом комуникативне ситуације, те често условљена друштвеном праксом.²

2. ПРЕДМЕТ, МЕТОДОЛОГИЈА И ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА. Предмет анализе у овој раду јесте семантички предикат ‘закључити’: његов основни израз – прост предикат заступљен глаголом *закључиши*, и мрежа аналитичких конструкција истога/сличнога значења, на примерима прикупљеним из жанровски, стилски, дискурсно и тематски добро уравнотеженог електронског корпуса (<http://korpus.matf.bg.ac.rs/prezentacija/korpus.html>).

Основни циљ истраживања јесте утврђивање значењске блискости односно диференцијације синтетичке и аналитичке (немаркиране и најближе једнолексемској форми) формализације датог семантичког предиката. Формирање инвентара аналитичких форми (из којег је потребно издвојити немаркирану конструкцију) засновано је на утврђивању значења денотираног интелектуалног процеса, у складу са основним постулатима когнитивне лингвистике – апстрактни, интелектуални појам разуме се и визуализује мета-

² У лингвистичкој литератури, посебно оној посвећеној анализи дискурса, истиче се значај контекста за правилно разумевање исказа – „da bi iskaz imao smisao, njime se mora izreći i ko i šta, drugim rečima, mora se znati akter i njegov socijalno-diskursni identitet, kao i značenje takve socijalno situirane diskursne aktivnosti. Presudno je za identifikovanje određene aktivnosti kao diskursa da bude jasan i sadržaj i onaj koji izriče dati sadržaj, kao i kontekst u koji je lociran čitav govorni događaj” (СТЕРАНОВ 2016: 26). Додали бисмо следеће: утицај контекста, шире ситуације у коју се смешта говорни догађај круцијалан је и у супротном смеру – начин језичке формализације ванјезичке ситуације (избор лексема и одређених синтаксичких средстава) предетерминисан је њиме.

форичким пресликавањем из чулно-моторних домена (Јелкоф – Џонсон 2014: 273). Даље, саобразно тези да су семантичка и граматичка анализа неодвојиве (Ланакер 2014: 188), испитују се формалне и садржинске карактеристике прикупљених перифрастичних израза. У складу са ставом да „лексикон и граматика нису одвојени, већ чине континуум конструкција (спојева форме и значења)” а да су „конструкције повезане у мрежи наслеђивања (или категоризације)” (Ланакер 2014: 188), анализирају се функционални глаголи и падежне конструкције у оквиру датих двочланих структура као показатељи појмовних метафора за разумевање процеса *закључивања*. Испитивање семантике глагола или глаголског израза релевантно је јер функционални глаголи нису у потпуности десемантизовани, већ чувају компоненте које, сливене са значењем номиналног конституена, чине целину (Керкез 1997: 307)³, значењски их диференцирајући или пак не једнолексемској форми.

Последњи, најобимнији, део анализе укључује испитивање ГП и издвоје-ног, немаркираног или пак најмање значењски маркираног ПП из различитих углова како бисмо остварили примарни циљ овога истраживања – утврдили степен подударана, односно диференцијације двају синтаксичких решења. Синтаксичко-семантички аспект анализе подразумева испитивање ГП и ПП у контексту с циљем да се утврде и опишу реченични обрасци које формира први и други тип предиката. Полазећи од хипотезе да се овим двома конструкцијама означава слично значење, иста ванјезичка ситуација, што имплицира њихову исту семантичку валентност, акценат стављамо на испитивање синтаксичке валентности.⁴ У раду, стога, испитујемо који су од имплицираних учесника у денотираној ситуацији (на логичко-семантичком плану) експлицирани и којим су формалним средствима заступљени (HELBIG 1992: 14). Уз то, анализа обухвата и прагматичку валентност ГП и ПП – посматрамо да ли и у којој мери комуникативна ситуација, ванјезички контекст, условљавају реализацију и, даље, формализацију семантичких актаната (HELBIG 1992: 48–49). Полазећи од постулата да „jezik nije supstanca, nego forma, koja ima svoju funkciju, sadržinu i upotrebu”, те да је језик „osnovno sredstvo sporazumevanja među ljudima, njegovim korisnicima, pa je zbog toga uslovljen konkretnom upotrebom u opštim i posebnim društveno-kulturnim prilikama” (PRČIĆ 2008: 13–14),

³ На то да функционални глаголи, премда номинални члан јесте тежиште значења дво-члане структуре, нису у потпуности лишени лексичке семантике указано је у ранијим истражи-вањима декомпонованог (перифрастичног) предиката (уп. нпр. Золотова 1982: 156–168; Керкез 1997: 303–304; Лазич–Коњик 2006: 233 и др.). Посебно су значајни наводи Просвирине да у перифрастичним изразима треба посматрати реализоване семантичке и дистрибутивне могућности синонимичних функционалних глагола, тј. тематске класе којима припадају апстрактне именице с којима ступају у везу (Просвирин 1983: 85–97). Значај испитивања перифраза као целине, поготово из угла учења језика као страног, увиђа З. Тополињска јер су спојеви синсемантичних глагола са номиналним јединицама непредвидиви феномени и спадају у идиосинкратичне особине језика (Тополињска: 1982: 36).

⁴ С. Танасић први испитује корелацију разлагања глагола с начином структурирања про-сте реченице, истичући, притом, важност и потребу утврђивања реперкусија које процес декомпоновања има на синтаксичком плану реченице, пре свега на позицију предиката, субјекта и ближег објекта (Танасић 2005: 125). Значајни су, за наше истраживање, Танасићеви налази у вези са читавом скалом могућности за формализацију објекатског конституента – од импли-цитног присуства до реализације на спореднијим позицијама у реченици (Танасић 2005: 133).

прост и перифрастични предикат посматрамо и из прагматичке перспективе. Прецизније, овакав тип истраживања укључује интерпретацију оног што говорник жели да саопшти у одређеном контексту, али и обрнуто – анализу како контекст утиче на то шта он изриче (YULE 1996: 3). Посматраћемо и упоређивати илокуциону компоненту исказа са ГП и ПП, што имплицира сагледавање комуникативне ситуације, чији су основни елементи говорно лице (адресант) – деловање – саговорник (адресат) (Поповић 2005: 983). И шире – у анализу укључујемо базичне тачке комуникације: ко каже, шта каже, у којој мери и на који начин, и, можда најважније, какав ефекат постиже.⁵ Уз укључивање ванјезичких фактора, анализирајући комуникативну функцију исказа (MRAZOVIC – VUKADINOVIC 2009: 671), покушаћемо да утврдимо припадају ли анализирани искази са ГП и ПП истом типу говорног чина или пак не. И на крају, у фокусу истраживања неће бити само адресант и његов утицај на адресата, већ и испитивање неизреченог, као важног сегмента комуникације (YULE 1996: 3) – које синтаксичко средство (ГП или ПП) омогућује изостављање информација, да ли је оно увек свесно или не, те, ако јесте, с којом намером.

3. КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ЗАКЉУЧИВАЊА. Глагол *закључићии* у шестотомном *Речнику српскохрватској књижевној језика* (РМС) Матице српске и Матице хрватске дефинише се на следећи начин: '1. извести закључак, стећи уверење', при чему се именица *закључак* одређује као 'лог. суд изведен из једног, два или више других судова; кратак извод из ширег излагања, резиме'. Речничке дефиниције показују да овај глагол и његове перифразе заузимају центар семантичке категорије 'ментални процеси' јер денотирају операције и процесе смештене у човековом уму (DANIELEWICZOVA према KIKLEWICZ 2017: 9), при чему поседују обележје резултативност [+].

Очекивано, анализирана грађа показала је да приликом разумевања сложеног, апстрактног феномена крећемо од концептуално једноставнијег, конкретног. На основу прикупљених примера двочланих израза издваја се појмовна метафора ЗАКЉУЧИВАЊЕ ЈЕ ПУТОВАЊЕ на основу које разумемо денотирани интелектуални процес. Компонента резултативности [+], садржана у семантичкој структури глагола, условљава даље гранање генеричке метафоре – ЗАКЉУЧИВАЊЕ/ЗАКЉУЧАК ЈЕ ОДРЕДИШТЕ, ЗАКЉУЧАК ЈЕ ПРЕДМЕТ, ЗАКЉУЧАК ЈЕ ВРЕДАН ПРЕДМЕТ, ЗАКЉУЧАК ЈЕ БИЋЕ.

3.1. Појмовна метафора САЗНАЊЕ/ЗАКЉУЧИВАЊЕ ЈЕ ПУТОВАЊЕ – укључује кретање (путовање) особе кроз њен ментални простор, полазиште, почетну тачку кретања и циљ – закључак – који је одредиште (уп. Лелкоф – Џонсон 2014: 273–305). Конкретизовање метафоре ЗАКЉУЧИВАЊЕ ЈЕ ПУТОВАЊЕ може ићи у правцу истицања крајње тачке – ЗАКЉУЧАК ЈЕ ОДРЕДИШТЕ, што илуструју везе глагола кретања, немаркираног или с адлативном компонентом (*ићи, водити, доводити, ситизајти, досијети, дојрејти, доћи, наводити*) и циљним генитивом с предлогом *до*, односно акузативом с предлогом *на*: *иде се до шој закључка; води до закључка; ситијемо до закључка; доводи до закључка;*

⁵ Оснивач теорије пропаганде, бавећи се, као социолог и политиколог, анализом језика политике, Харолд Ласвел нуди комуникацијски модел који укључује питања *Ко каже? Шта каже? Које каже? С каквим ефектом?* (LASSWEL 1949).

госиџели смо до закључка; дойире до закључка; заједно бисиџе дошци до закључка; наводи на закључак.

Даље, на истој линији конкретизације налазе се изрази којима се, будући да је закључивање путовање у оквирима (менталног) простора, позиционира удаљеност од одредишта. Овакве везе чине глаголи кретања *водииџи, љриближииџи се* или изрази са значењем просторног позиционирања *бииџи ближе* и адлативни датив, слободан или блокиран предлогом *ка: џио све води закључку; ови арђумениџи воде ка закључку; љриближила се закључку; и сами су ближе закључку.*

Крајњу тачку интелектуалног процеса разумемо и као закључак ЈЕ МЕСТО/САДРЖАТЕЉ на којем се налазимо, али и са којег се даље крећемо у различитим правцима. Овакав начин концептуализације даље условљава реализацију глагола или глаголских израза статичког значења и спацијалне падежне форме маркиране обележјем неусмереност – локативност – у порстору (Антонић 2005: 146) у саставу декомпонованих структура. Глаголску компоненту заступају лексеме или изрази *слајаџи се, бииџи сајласан, бииџи јединсиџвен, бииџи уједињен, разилазиџи се*, који упућују на коагентивни карактер денотираних ситуација: *џиџамџа се слаже у закључку, вешџаџи су сајласни у закључку, сви су јединсиџвени у једном закључку, уједињени су у закључку, ређе се разилазимо у закључцима.*

3.2. Резултат закључивања може бити ПРЕДМЕТ којим манипулишемо у менталном простору (уп. КЛИКОВАС 2004: 86), што илуструју перифрастични изрази *извући закључак* и *изаћи са закључком*, фокусирајући специфичне значењске нијансе. Први, као што показује типичан пример *босанска стирана је из џиоџ саоџиџиџења извукла закључак*, денотира следећу ситуацију: у нашем менталном простору мисли и идеје налазе у засебним КУТИЈАМА – на основу полазних ставова, смештених у засебном простору у човековој глави, формирају се ставови и закључци, заузимајући ново место у човековом уму. Друга перифраза, забележена у примеру *државна ревизорска комисија, након џиџо љровери наше извешџаје, изаћи ће са закључком*, маркирана је додатном компонентом – закључак, настао као резултат индивидуалног менталног процеса, излази из затвореног простора и дели се са другима, што, заправо, подразумева његову вербализацију (уп. КЛИКОВАС 2004: 86).

Даље, закључак разумемо и као ВРЕДАН ПРЕДМЕТ јер представља резултат човековог промишљања ванјезичких ентитета и процеса. То нам показују везе с глаголом *џосџиџиџи*, у чијој је семантичкој структури, како се види из примарног значења, присутна значењска компонента ‘труда, напрезања, напора’: (...) *све је џеже џосџиџиџи закључак о нечем џако језивом као џиџо је био највећи конценџраџиони лоџор на Балкану.*

3.3. Закључак разумемо и као БИЋЕ које се самостално креће кроз наш ментални простор, полазећи од места где су смештени критеријуми, основне идеје за формирање ставова. Оваква концептуализација огледа се у томе што се на позицији глаголског конституента остварују, углавном, глаголи кретања, а именица *закључак* налази се у облику номинатива: (...) *из целе љриче излази недоречен закључак (...); (...)* *из џиоџ љроизилази закључак; (...)* *овакав закључак љроисџиџиче из радноџ џексиџа закона о скуџиџиџини; (...)* *из*

обе анализе следи закључак; *јомаља се закључак*; *јосле свећа намеће се закључак*.

4. Однос ПРОСТОГ И ПЕРИФРАСТИЧНОГ ПРЕДИКАТА – ВАЛЕНТНИ ОБРАСЦИ. Из мреже пописаних перифрастичних израза семантичког предиката ‘закључити’ издваја се *доћи до закључка*. За разлику од осталих вишелементних образаца овај израз нема могућност да додатно значењски прецизира исказ с обзиром на обележја [усмереност] (*водити ка закључку*), [коагентивност] (*сложити се у закључку, разилазити се у закључку*), [самоактивност] (*јомаља се закључак*), [модалност] (*намеће се закључак*). Ове две синтаксичке форме означавају интелектуалне процесе на основу којих човек логички промишља свет који га окружује, формирајући, на тај начин, своја уверења о ентитетима, појавама, процесима и догађајима у ванјезичкој стварности. Саобразно типу денотиране ситуације, семантичка валентност ова два предиката укључује агенс и два објекта. Означени процес реализује прототипичини агенс са обележјима [живо +], [вољност +], [интенционалност +], [одговорност +] и [трансформативност +] (HELBIG 1992: 68–69). Када је реч о објекатским аргументима, реализује се објекат типа делиберат⁶ и креатив⁷ (објекат креације).⁸ У значење глагола *закључити* и одговарајуће перифрастичне структуре *доћи до закључка*, како показују речничке дефиниције, инкорпорирани су полазни ставови за формирање ставова, закључака. То подразумева да је у денотирану ситуацију ‘закључивања’ учитано значење ‘критерија’ (основ закључивања) (КОВАЧЕВИЋ 1988: 126), што имплицира да основни модел семантичке валентности анализираних предиката може бити проширен адвербијалима са значењем основа или критеријума.

4.1. АГЕНС УЗ ГП И ПП. Када је реч о агенсу, у површинској структури исказа сасвим очекивано, у највећем броју примера, заступа га граматички субјекат – именице са обележјем [живо +], [људско +] у облику номинатива: (...) *јосћ и њејова ѿајна жена су већ јрвих дана своје везе закључили (...)*; (...) *Албертј Ајнштјајн дошћо до закључка*.

Ређе се, међу прегледаним примерима, среће метонимијски тип агенса – посредством назива установа, институција денотирају се њихови чланови, одговорни појединци за реализацију радње: (...) *у јрадској ујрави Зрењанина закључили су*.

⁶ Всеволодова, разграничавајући семантичку улогу пацијенса, издваја *делибератј* (*делибаратјив*) који представља лице, предмет, догађај као објекат интелектуалне делатности агенса (2000: 144). Тип објекта означен термином *делибератј* могао би се назвати и тематским објектом јер изражава тему, „садржај који се може наћи у домету спознаје, свести и знања” (Алановић 2018: 172).

⁷ Всеволодова под термином *креатјив* подразумева предмет настао као резултат реализације радње или ситуације (2000: 144). Резултат који је настао као последица различитих интелектуално-стваралачких делатности у литератури се означава и термином *еврикатјив* (Всеволодова 2000: 144; Арсенијевић 2012: 94). У овом раду термин *креатјив* употребљавамо као надређени термин који обухвата и еврикативе, будући да се њима такође означава објекат као резултат креације, резултат релаизације радње, делатности.

⁸ Алановић, разматрајући објекатске клаузе уз глаголе мишљења, издваја оне које иду уз глаголе типа *измислитји, ојкријитји, исјражитји* и сл. и денотирају резултат различитих видова креативне интелектуалне делатности (2018: 172).

4.2. КРЕАТИВ УЗ ГП И ПП. Глагол *закључићи* и перифрастична структура *доћи до закључка* означавају спознају стварности, креативну интелектуалну делатност јер као резултат те делатности настају човекова уверења о њој, о догађајима и процесима који га окружују – креатив. Оваква значењска вредност креатива подразумева пропозициони објекат, доминантно формализован објекатском допунском клаузом. Везник *да*, као најнеутралнији везник овог типа клаузе (Алановић 2018: 100), најфреквентнији је у анализираној грађи, нпр.: (...) *закључили да је лакше* (...); (...) *може се доћи до закључка да еминентни амерички званичници и сиручњаци покушавају* (...) и сл.

По изузетку, у ситуацији када се жели допринети сликању ситуације о којој се формирају ставови (уп. Алдановић 2019: 217), допунску клаузу уводи везик *како* јер сигнализира ‘процесуалност’ и ‘динамичност’, што илуструју следећи примери: (...) *јер су закључили како сам сувише млад; Харис и ја закључили како више не треба да се боримо против Судбине*.

Бележе се, ретко, и декларативне, тзв. зависноупитне клаузе уведене упитним речима – прилогом *зашто* и заменицом *ко* (уп. МРАЗОВИЋ–ВУКАДИНОВИЋ 451–452; Алановић 2018: 100): *Сиручњаци су закључили зашто људи посежу за пукешавом фолијом; (...) морамо да дођемо до закључка ко је зашто одговоран* (...) и сл.

Наведено показује да постоје значајна подударња у формализацији креатива у реченицама са ГП и ПП. Ипак, региструју се и разлике и то на два нивоа – на нивоу формализације и на нивоу експликације овог дубинског аргумента.

Као прво, уз ГП остварује се номинална форма у беспредлошком акузативу као формализатор креатива. При томе, ограничена су лексичка средства у овој позицији: номинална форма заступљена је само лексемама као заступницима реченичног значења – неодређеном заменицом *нешто*, одричним заменицом *ништа* или анафорско-демонстративном заменицом *то*.⁹ (...) *не би људи после закључили нешто ружно о ваџим осећањима; (...) не можемо ништа закључићи о мојем ушцају; (...) то смо закључили из јавних стивова* и сл.

Друго, упадљива разлика између реченица са ГП и ПП тиче се изоставања креатива у површинској структури – ПП пружа могућност његовог неекплицирања, по правилу праћеног детерминацијом номиналног дела или, ипак ретко, без детерминатора: (...) *његов ум је дошао до закључка; (...) долазе до закључака значајних за рад царине; (...) дошао до крајње занимљивих закључака* и сл.

4.3. ДЕЛИБЕРАТ УЗ ГП И ПП. Делиберат или тематски објекат, како показују забележени примери, може бити исказан у реченици са глаголом *закључићи*, односно перифразом *доћи до закључка*, или у допунској клаузи, уз њих

⁹ Неодређена заменица *нешто*, као лексема широког, уопштеног, те недовољно специфичног значења, праћена је, у неким примерима, детерминатором (придевским, најчешће) као конкретизацијом значења: (...) *иа да не би људи после закључили нешто ружно о ваџим осећањима*. Овоме се супротстављају примери са одричном заменицом *ништа* употребљеном без детерминатора – у оваквим примерима денотира се неостваривање креатива, тј. изостајање очекиваног резултата интелектуалног процеса закључивања.

реализованој. Наведено је најчешће, може се закључити на основу прикупљене грађе, у кореалицији са експликацијом семантичке улоге креатива, а даље и начином његове формализације.

Када семантичку улогу креатива заступа допунска клауза, делиберат је исказан у њој, заузимајући најчешће субјекатску позицију, имплицитно (садржано у личном наставку за глаголски облик) или експлицитно (обликом номинатива): *По љезимену смо закључили да је Енїлез; (...) дошли [су] до закључка како виски и воїка уїичу на радну сїособностї људи; (...)*. Осим субјекатске позиције делиберат може бити садржан у објекту допунске клаузе: *закључили [су] да их је на уїлу Тверске улице и оне улицице сїоїила сама судбина*.

Овакав начин моделовања реченичне структуре доминантан је јер би експлицирање делиберата у надређеној реченице значило редупликацију формализације ове семантичке улоге. Делиберат је експлициран у надређеној реченици само у једном забележеном примеру и формализован је конструкцијом за + акузатив: (...) *док су за виїамин Це и селен закључили да немају неко љосебно деїїиво*.

Експликација делиберата остварује се у ситуацији када улогу креатива заступају прономиналне речи и формализован је локативом са предлогом *о*: (...) *да не би људи љосле закључили нешїїо ружно о ващим осећањима*.

Уз ПП чешће се реализују локативне конструкције с предлогом *о*, исказане деадјективним или девербативним именицама. Оне су праћене номиналном формом у генитиву и имају улогу реченичног кондензатора. Интерпретација оваквих примера показује да номиналне форме у локативу праћене генитивом, заправо, репрезентују два дубинска аргумента – креатив (деадјективна или девербативна именица) и делиберат: (номинална форма у генитиву) *су наци амерички љартїнери дошли до закључка о неїрихваїїљивосїїи доминациїе једне земље (...)* [*← да је доминациїа једне земље неїрихваїїљива*]; (...) *да би дошли до закључка о љримени lex fori* [*← да се љримени lex fori*].

4.4. Основ / КРИТЕРИЈУМ УЗ ГП И ПП. Хипотезе од којих се полази при закључивању и поставке на основу којих се изводе какви закључци формализовани су типичним језичким средствима у функцији адвербијала са значењем основа или критеријума – најчешће генитивом са предлошким изразом *на основу* (уп. Антонић 2005: 168–169), ређе локативом са предлогом *їо* и, по изузетку, беспредлошким инструменталом, односно аблативним генитивом блокираним предлогом *из* (Антонић 2005: 168): *Иїак, до неких љрелиминарних закључака моїуће је доћи на основу рацїїрканих извора; По клиничкој слици, лекари из Урїенїної ценїїра закључили су; Разменом искусїава са колеїама ван земље закључили смо; Из искусїва смо, їакође, закључили*.

Осим номиналних форми, позицију адвербијала са значење основа или критеријума заузимају и глаголске форме. Реализује се глаголски прилог садашњи као кондензатор клаузе са датим значењем, уведене, на дубинском плану, типичним везником *на основу їоїа шїїо* (уп. Радовановић 1990: 24): *Проучаваїући лиїераїуру, ауїори љројекїа закључили су* [*← на основу їоїа шїїо љроучаваїу лиїераїуру*].

Као формализатор критерија, основа реализују се и типично каузалне падежне форме и каузалне клаузе, што је очекивано. Каузална веза обухвата

и микропоље ‘критеријума’ – закључивање о некој појави на основу или преко неке друге појаве (КОВАЧЕВИЋ 1998: 124), тј. као последица наводи се закључак изведен на основу онога што је означено узрочном јединицом (КОВАЧЕВИЋ 1988: 56–57):¹⁰ (...) *збој необичној имена, закључили смо; Пошто се ћушке удалио, сви су, ирејийосишављам, закључили; Како се Намбикваре изврсно разумеју у ойрове, закључили су* и сл.

Значење основа или критеријума за извођење закључка може бити садржано у непосредном језичком окружењу. Избор формалних синтаксичких средстава у којима је садржан податак о основама закључивања, притом, није случајан – предетерминисан је начином на који концептуализујемо процес закључивања. У корпусу се бележе морфосинтаксичка средства са темпоралним значењем – темпоралне предлошко-падежне форме, темпоралне клаузе у којима је садржан основ или критеријум за закључивање: *йосле разјовора с лекарским особљем, закључили смо; (...) особийо ако су они, након искуства с Американцима, закључили; (...) најзад су закључили, кад су йоїледали у своје часовнике, да је време да се врати кући.*

Из наведених примера могу се извести два релевантна закључка. Као прво, значење експликативне околности типа основ/критеријум (АНТОНИЋ 2005: 168) пресупонирано је у инхерентној семантици девербативних именица у темпоралним падежним формама, односно глагола у позицији предиката темпоралне клаузе. И номинална средства и глаголске лексеме припадају значењским категоријама уско везаним за резултат интелектуалног процеса – за закључивање. Реч је о лексемама које денотирају комуникативно-интелектуалне и перцептивне радње чијом реализацијом агенс долази до сазнања на основу којих формира своје ставове и закључке о различитим ванјезичким ентитетима и феноменима. Каузална веза успоставља се између ситуација денотираних управним и субординираним предикатом, што даље потврђује тезу о оправданости семантичког приступа у анализи, поготово потребу да се усмери на прелазно поље између лексичке и граматичке равни (АЛАНОВИЋ 2019: 41). Други закључак везан је за разлоге имплицитног присуства основа или критеријума у темпоралним језичким формама. Појмовна метафора закључивање је путовање од полазишта (почетне хипотезе) до одредишта (закључак), подразумева процес који се одвија у времену. При томе, резултат мисаоног процеса, путовања, следи, у временском смислу, након полазишта, односно сагледавања чинилаца за извођење закључка. Стога су основ или критеријум закључивања имплицитно садржани у временским конструкцијама са значењем постериорности – генитивне форме са предлозима *након* и *йосле* и темпорална клауза с везником *кад* и перфективном предикацијом (АНТОНИЋ 2001: 118). Важно је нагласити да није у сваком односу постериорности уткано и значење каузативности – за остваривање каузалне везе између

¹⁰ У литератури постоје два тумачења значења критерија или основа – прво укључује критеријум у семантичку категорију каузалности (КОВАЧЕВИЋ 1988), док друго издваја ово значење као засебно (РАДОВАНОВИЋ 1990: 24; АНТОНИЋ 2005: 119–301). Полазећи од тезе да је критеријум „најчешће рационални основ когнитивне акције као последице” (КОВАЧЕВИЋ 1988: 57), чини се да основ и закључивање јесу у каузалној вези као једној од форми „објективне универзалне међузависности појава свјета”. Прецизније, семантичко поље каузалности укључује и значење основа или критеријума.

две појаве, осим односа сукцесивности, нужна је унутрашња веза те две појаве, њихова каузална условљеност (КОВАЏЕВИЋ 1988: 36).

5. ПРАГМАТИЧКЕ ОСОБЕНОСТИ ИСКАЗА СА ГП И ПП. Типично, анализирани искази јесу неодређено-илокутивни искази с асертивном функцијом. Представљају саопштење, тврдњу, с циљем да се информише већи број анонимних адресата (ПОПОВИЋ 2005: 989; МРАЗОВИЋ – ВУКАДИНОВИЋ 2009: 677), без коментарасиња или неких додатних експресивних компоненти. Ипак, бележи се за ове исказе и прагматски маркирана ситуација – остварује се и аутоилокутивност и илокутивност, тј. истовремена усмереност и на говорника и на анонимног адресата. У том случају посматрани искази поседују израженију илокутивну компоненту.

5.1. ИСКАЗИВАЊЕ АГЕНСА – АУТОИЛОКУТИВНА И ИЛОКУТИВНА КОМПОНЕНТА. Маркираност исказа са ГП и ПП на прагматском плану може се очитовати замагљивањем податка о агенсу. Наведено се рефлектује на плану форме: остварује се логички субјекат у локативу блокираном предлогом у. Локативна конструкција заступљена је именицама које денотирају институције: у *Ћрадској ујрави Зрењанина закључили су да се ѿо на њих не односи; У Влади РС су доцли до закључка да бесйлајно здравсйво за йријављене на бироу йодсййиче йослодавце да не йријављују раднике*. Адресант шаље исказ којим упућује на неодређеност у погледу вршиоца радње, мотивисану метонимијским померањем МЕСТО/ИНСТИТУЦИЈА – људи који чине то МЕСТО/ТУ ИНСТИТУЦИЈУ (уп. RASULIĆ 2010: 60)¹¹, што за за последицу има „pripisivanje kolektivne odgovornosti ili zasluga” (RASULIĆ 2010: 67) и избегавање исказивања индивидуалне одговорности или заслуге. Овакви искази одликују се илокутивном компонентом – средства су језичке манипулације. Неконкретним и посредним исказивањем агенса (КЛИКОВАС 2008: 58), његовом маргинализацијом (стр. 54) адресат није увек у стању да створи јасну слику о томе ко тачно сноси одговорност за извршење денотираних радње.

5.2. ИСКАЗИВАЊЕ КРЕАТИВА – АУТОИЛОКУТИВНА И ИЛОКУТИВНА КОМПОНЕНТА. Ако упоредимо реченичне структуре са простим предикатом и оне са перифрастичним предикатом, упадљива је следећа разлика. Други пружа могућност импликације креатива. Изостављање креатива, у великој већини примера, прати дубинска квалификативна адвербијална детерминација, експлицирана у површинској структури – у номиналном делу перифрастичне структуре реализују се уз именицу *закључак* придевске или заменичке лексеме (нпр. *значајан, занимљив, исйраван, йрави, важан, йојресан, исйи, йшакав* и сл.) или, ређе, односне клаузе (нпр. *доћи до закључака који не изненађују*). Интерпретација оваквих примера имплицира детерминацију неизреченог резултата насталог као последица интелектуалне делатности. Неједнака семантизираност глагола и његове именичке изведенице (ИВИЋ 1988: 2),

¹¹ Раден и Кевечеш однос између места и људи који на њима живе (а то укључује и однос институције и људи који је чине) тумаче као ситуацију садржавања, што даље подразумева третирање оваквог метонимијског односа као метафоричко проширење метонимије садржања (2014: 324).

у неким случајевима, искључује могућност адвербалне детерминације – уп. нпр. (...) *у којима би се мојло доћи до важних закључака*, али *важно смо закључили; *антрополози су дошли до неколико занимљивих закључака*, али *антрополози су занимљиво закључили и сл. На основу забележених примера, намеће се још један закључак. Адвербална детерминација могућа је у случајевима када се процењује исправност закључака јер, посредно, на тај начин одређује се логична заснованост закључивања, квалификује се реализација тог процеса (уп. нпр. *мојло би се доћи до њојрецих закључака* : *мојло би се њојрецино закључићи*; (...) *да су неке јединке вичније од других да долазе до исправних закључака*: (...) *да су неке јединке вичније од других да исправно закључују* и сл.). Уколико се пак денотира ситуација која имплицира изрицање суда о резултату процеса закључивања, исказивање његових квалификативних црта, могућа је искључиво адјективна детерминација номиналног члана перифразе.

Посматрано из угла употребе ових исказа важно је следеће. Овакви искази имају експресивну функцију – њихов аутоилокутивни карактер имплицира да адресант вреднује резултате настале процесом закључивања, што, у крајњем, јесте посредно изрицање коментара. Илокутивна снага оваквих исказа, међутим, важнија је. На основу анализе семантичких компоненти остварених детерминатора декодира се илокутивна функције исказа. Употребом позитивно конотираних лексема као детерминатора именице *закључак* (нпр. *дошао до њако јенијалних закључака*; *дошао је до неколико несјорних закључака* и сл.), осим привлачења пажње адресата, остварује се илокутивност типа *њредлоја* или *њрејоруже* – адресат се анимира да сазна више о резултатима насталим закључивањем. Негативно конотиране лексеме пак подразумевају илокутивност типа *ујозорење* – говорник адресату скреће пажњу на какву опасност по њега, на коју упућују резултати његовог закључивања (MRAZOVIĆ – VUKADINOVIĆ 2009: 695).

6. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА. На основу спроведене анализе изводе се следећи закључци.

6.1. Како показује анализирана грађа, генерисање појмовних метафора процеса *закључивања* почива на следећим изворним доменама: одредиште, садржатељ, предмет и биће, што значи да га разумемо у оквиру семантичких категорија спацијалности, пацијативности и агентивности. Овакво разумевање денотираног апстрактног феномена одсликава се на језичком плану – најбољи показатељ овога пресликавања јесу вишечлани спојеви, односно прецизније семантика синсематичних глагола на позицији глаголске компоненте, с једне стране, и предлошко-падежна форма номиналне компоненте, с друге стране.

6.2. Вишечлане, аналитичке конструкције углавном додатно значењски нијансирају исказ. Веза *доћи до закључка* не успоставља битну семантичку диференцијацију према простом предикату заступљеном глаголом *закључићи* и стога јесте форма коју најпре треба супротставити ГП.

6.3. На плану семантичке валентности, очекивано, нема разлике између ових типова предиката – њихова базична валентност укључује агенс,

креатив, делиберат, уз ширење овога модела укључивањем адвербијала са значењем основа или критеријума. Диференцијације се пак бележе на плану експликације и формализације дубинских актаната. Најмаркатнија разлика очитује се у експлицирању семантичке улоге креатива. Уз ПП није нужна његова реализација у површинској структури исказа (RADOVANOVIĆ 1990: 54). С друге стране, ГП допушта шири инвентар морфосинтаксичких средстава за форамлизацију креатива. Осим допунске клаузе, типичне за оба типа предиката, ову семантичку улогу формализују и акузативне номиналне форме, заступљене, ипак, изразито ограниченим скупом лексема – реализују се у овој позицији заменичке лексеме које, свакако, посредно упућују на реченични садржај (неодређена заменица *нешто*, одрична *ништа* и показна *то*).

6.4. Најизразитије разлике остварују се на прагматском плану. Иако ГП и ПП у начелу представљају саопштења – основни циљ им јесте да информишу адресата, искази са ПП имају јачу илокутивну снагу и изразитију експресивну вредност. Захвљујући могућности изостављања креатива уз ПП, искази са перифразом *гоћи го закључка*, праћеном позитивно, односно негативно конотираним лексемама као детерминаторима остварују се као *ћрејорука*, тј. *ућозорење*. У оба случаја искази су снажно усмерени на адресата, што имплицира одговарајући прагматски оквир у којем се употребљавају. Реч је, по правилу, о текстовима из публицистичког функционалног стила. Ако сагледамо базичне тачке комуникације *ко каже*, *што каже*, *коме каже* и *са каквим циљем*, можемо извести следеће закључке. Оваквим исказима, по правилу, саопштава се о важним садржајима, али истовремено врло стручним и, могуће, тешко разумљивим, стога и мање интересантним широком кругу прималаца којима су намењени. Како би се порука приближила примаоцима и на тај начин их адресант заинтересовао за садржај који жели да пренесе, употребљава се експресивна лексика, као нпр. *занимљив*, *значајан*, *важан*, *узнемирујући* и сл. Тако се утиче на примаоца поруке да прочита поруку и разуме је као препоруку да нешто прихвати или као упозорење како би се припремио за оно што следи. Следствено овоме искази са ПП могу се тумачити као средство пропаганде и агитације (отуд се и појављују најчешће у текстовима публицистичког функционалног стила) јер, у крајњем, утичу на формирање јавног мњења.

6.5. Посматрана синтаксичка средства на скали синонимности могу се одредити на следећи начин – ова два типа предиката блискозначна су средства, али не и апсолутно синонимична јер се у значајној мери диференцирају на плану употребе. Како се види, анализа је потврдила, те донекле проширила, до сада понуђене закључке о функционисању ова два конкурентна синтаксичка средства. Свакако, међутим, остаје довољно простора за даља истраживања овога односа. Напоредну анализу ГП и ПП требало би спровести на далеко већем броју примера, обухватајући различите значењске класе којима припадају полазне пунозначне лексеме. Осим тога, било би добро овакву анализу спровести и из компаративно-контрастивне перспективе (пореди ситуацију у српском језику и осталим, пре свега словенским, језицима). Тако би се, чини се, дошло до релевантних закључака о сличностима и разликама ГП и ПП, те о томе када, у којој ситуацији, и, преваходно, с којим циљем

и ефектом треба употребљавати једну или другу форму. Закључци добијени компаративним и контрастивним испитивањима у вези с евентуалним језичким универзалијама, односно међусобним диференцијацијама, нашли би своју примену у настави српског језика као страног.

ИЗВОРИ

- СрпКорп: *Корпус савременој српској језика на Математичком факултету Универзитета у Београду* <[<http://korpus.matf.bg.ac.rs.html>]>
 РСМ: *Речник српскохрватској књижевној језика*, I–III. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969. *Речник српскохрватској књижевној језика*, IV–VI. Нови Сад: Матица српска, 1969–1976.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Алџановић, Јелена. *Прилошки њредикај у сјандардном српском језику*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2019.
- Алџановић, Јелена. Глаголи *вероваји*, *увераваяи/уверияи* и *иовероваји* – синтаксичко-семантичка анализа и лексикографски аспект. *Лексикографја и лексиколоја у свејлу актуелних њроблема*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2021, 289–313.
- Алановић, Миливој. Реченице са допунком клаузом. Предраг Пипер, Миливој Алановић, Слободан Павловић, Ивана Антонић, Марина Николић, Дојчил Војводић, Људмила Поповић, Срето Танасић, Биљана Марић. *Синтакса сложене реченице у савременом српском језику*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за српски језик САНУ, 2018, 91–199.
- Алановић, Миливој. Значења граматичког субјекта. *Научни сасјанак слависта у Вукове дане* 48 (2019): 41–51.
- Антонић, Ивана. Синтакса и семантика падежа. Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић. *Синтакса савременој српској језика. Просја реченица*. Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, 2005, 119–301.
- Арсенијевић, Нада. *Падежи њравој објекта у сјандардном српском језику*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2012.
- Бондарко, Александр Владимирович. *Теория значения в системе функциональной грамматики на материяле русского языка*. Москва: Языки славянской культуры, 2002.
- Всеволодова, Майя Владимировна. *Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка*. Москва: Издательство Московского университета, 2000.
- Драгићевић, Рајна. *Лексиколоја српској језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Золотова, Галина Александровна. *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*. Москва: Наука, 1982.
- Ивић, Милка. Још о декомпонованом предикату. *Јужнословенски филолој* XLIV (1980): 1–5.
- Кликовац, Душка. Појмовне метафоре и семантика предлога: о једном апстрактном значењу предлога у с локативом. *Јужнословенски филолој* LVI (2000): 521–528.
- Керкез, Драгана. Глаголски конституент перифрастичних предикатских конструкција (у српском и руском језику). *Српски језик* 1–2 (1997): 303–311.
- Кобозева, Ирина Михайловна. *Линџвистическая семантика*. Москва: Эдиториал УРСС, 2000.
- Ковачевић, Милош. *Синтакса сложене реченице*. Београд – Србиње: Рашка школа – Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, 1998.
- Лазић-Ковић, Ивана. Структура, функција и лексикографска обрада перифрастичних предиката. *Зборник Мајице српске за филолојају и линџвистикау* XLIX/1 (2006): 219–304.

- ЛНАКЕР, Роналд. Когнитивна граматика. Катарина Расулић, Душка Кликовац (ур.). *Језик и сазнање. Христотемајца из коњниивне линџисџике*. Београд: Филолошки факултет, 2014, 185–240.
- ЛЕЈКОФ, Џорџ, Марк Џонсон. О појмовној метафори. Катарина Расулић, Душка Кликовац (ур.). *Језик и сазнање. Христотемајца из коњниивне линџисџике*. Београд: Филолошки факултет, 2014, 273–307.
- ПОПОВИЋ, Људмила. Комуникативна функције прсте реченице. Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић. *Синџакса савременоја срџској језика. Просџа реченица*. Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, 2005, 983–1061.
- ПРОСВИРИНА, Олга. Глагол *чинџиџи* и његови синоними у функцији вербализатора. *Јужнословенски филолоџ XXXIX* (1983): 85–97.
- РАДЕН, Гинтер, Золтан КЕВЕЧЕШ. Ка теорији метонимије. Катарина Расулић, Душка Кликовац (ур.). *Језик и сазнање. Христотемајца из коњниивне линџисџике*. Београд: Филолошки факултет, 2014: 307–336.
- РАДОВАНОВИЋ, Милорад. Декомпоновање предиката. На примерима из српскохрватског језика. *Јужнословенски филолоџ XIII* (1977): 53–80.
- РАДОВАНОВИЋ, Милорад. *Сџари и нови сџисџи. Оџлеџи о језику и уму*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2015.
- РИСТИЋ, Стана, Милана Радић-Дугоњић. *Реч, смисао, сазнање (сџџудије из лексџичке семанџиџике)*. Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета, 1999.
- РИСТИЋ, Стана. Улога творбе у концептуализацији појма ‘виђење’ у језичкој слици света српског народа. *Творба речи и њени ресурси у словенским језиџима*. Београд: Филолошки факултет, 2012, 711–726.
- ТАНАСИЋ, Срето. *Синџаксџичке џеме*. Београд: Београдска књига, 2005.
- ТОПОЛИЊСКА, Зузана. Перифрастични предикатски изрази на међусловенским релацијама. *Јужнословенски филолоџ XXXVIII* (1982): 35–50.

*

- ANTONIĆ, Ivana. *Vremenska rečenica*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2001.
- CRUSE, David Alan. *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- DE JONGE, Bob. The Existence of Synonyms in a Language: Two Forms, but One or Rather Two Meanings? *Linguistics* 31 (1993): 521–538.
- HALLIDAY, Michael, Christian MATTHIESSEN. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Arnold Hodder, 2004³.
- HELBIG, Gerhard. *Probleme der Valenz – und Kasus-theorie*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1992.
- JĘDRZEJKO, Ewa. Complex Verbo-Nominal Predicates in the Light of Prototype Approaches to Categorization. *Studies in Polish Linguistic* 8/2 (2013): 57–74.
- KIKLEWICZ, Aleksander. Russian Mental Verbs as a Semantic Class. *Јужнословенски филолоџ LXXIII/3–4* (2017): 7–28.
- KLIKOVAĆ, Duška. *Metafore u jeziku i mišljenju*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2004.
- KLIKOVAĆ, Duška. *Jezik i moć*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2008.
- KOVAČEVIĆ, Miloš. *Uzročno semantičko polje*. Sarajevo: Svjetlost – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1988.
- KRSTIĆ, Dragan. *Psihološki rečnik*. Beograd: Savremena administracija, 1991.
- LASSWELL, Harold, Nathan LEITES. *The Language of Politics*. New York: Georg Stewart, 1949.
- LISZYK-KUBINA, Karolina. *Fazowość i jej wykładniki w polszczyźnie*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersitetu Śląskiego, 2015.
- MRAZOVIĆ, Pavica, Zora VUKADINOVIĆ. *Gramatika srpskog jezika za strance*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2009.
- PRĆIĆ, Tvrtko. *Semantika i pragmatika reči*. Novi Sad: Zmaj, 2008.
- RADOVANOVIĆ, Milorad. *Spisi iz sintaske i semantike*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – Dobra vest, 1990.
- RASULIĆ, Katarina. Aspekti metonimije u jeziku i mišljenju. *Theoria* 3 (2010): 49–70.
- STEPANOV, Strahinja. *Asertivnost, relevantnost i žanr (analiza predizbornih govora)*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, 2016.
- WIERZBIĆKA, Anna. *Semantics. Primes and Universals*. Oxford – New York: Oxford University Press, 1996.
- YULE, George. *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press, 1996.

Jelena Ajdžanović

THE MEANING OF DEDUCTION IN ANALYTIC AND SYNTHETIC VERB
FORMALIZATION – SEMANTIC, SYNTACTIC, AND PRAGMATIC ANALYSIS

S u m m a r y

This paper analyses the analytic and synthetic verb formalization of the meaning of deduction. The research focuses on the use of competitive syntactic means – the simple verbal predicate, represented by the verb *zaključiti* ‘conclude’ in its finite form, and the periphrastic predicate, represented by the finite verb expression *doći do zaključka* ‘come to a conclusion’. The proposed hypothesis is that the given forms are similar in their meaning, yet they are not absolute synonyms. Therefore, their semantic, syntactic, and pragmatic valence is examined. The analysis has shown a high degree of similarity between the analysed predicates, but not their absolute matching, which confirms the hypothesis this research is based on. The observed syntactic means match in terms of their content (they denote the same extralinguistic situation involving the same participants), but they do not behave in the same manner in syntactic terms. Firstly, differences have been noticed at the level of explicating deep syntactic arguments, and then at the level of their formalization as well. The most notable differences exist at the pragmatic level, which further implies stylistic differentiation, too. In this sense, the periphrastic predicate is marked and, in certain cases, it can be the means of agitation and propaganda.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
jelena.ajdzanovic@ff.uns.ac.rs

(Примљено: 1. јула 2022;
прихваћено: 10. новембра 2022)

Nataša Milićević
Tanja Milićev

AGREEMENT AND ATTRACTION ERRORS IN RELATIVE CLAUSES IN SERBIAN

In this paper we present an analysis of agreement errors from an elicited speech production experiment in Serbian. We classify the type of errors encountered and identify the semantic effects that lead to them. Given their nature we argue that many of them could not be viewed as attraction errors in traditional terms, since they may be a consequence of syntactic and semantic priming related to the material in the model sentence. The unexpected low rate of gender agreement errors compared to number agreement errors in the same context informs us about the way theory should (re)address the problem of gender agreement in the future as well as what hypotheses could guide our experimental designs when exploring attraction errors.

Key words: agreement, linearity, attraction, speech production.

У овом раду представљена је анализа грешака добијених у експерименту језичке продукције на српском језику. Предложена је подела типова грешака и идентификовани су семантички ефекти који их узрокују. С обзиром на њихову природу, наша тврдња је да многе од ових грешака не можемо посматрати као грешке привлачења у традиционалном смислу, већ као последицу синтаксичког и семантичког прајминга везаног за контекст који претходи продукцији (реченицу-модел). Неочекивано низак број грешака у роду у односу на број грешака у броју у истом окружењу упућује на начин на који би теорија убудуће требало да посматра проблем слагања у роду, као и на нове хипотезе које би могле да буду окосница експерименталног дизајна у истраживању грешака привлачења.

Кључне речи: конгруенција, линеарност, привлачење, говорна продукција.

1. INTRODUCTION. It is an important assumption of generative syntax that syntactic operations are structure dependent in that they are determined by the hierarchical relations of the constituents in the syntactic tree. Thus, agreement between the subject of a clause and the verb is not affected by their linear order but stems from the c-command relation established between them (CHOMSKY 2000). This has been robustly supported by the cross-linguistic data. However, agreement of the verb with two coordinated noun phrases (NPs) in the subject position, which exhibit mixed features, remains a challenge for the existing (generative and non-generative) approaches to agreement, particularly for languages such as Serbian with both gender and number features encoded on the noun (for a detailed overview of the literature see МИТИЋ 2019). Examples (1) and (2) illustrate the problem.

- (1) a. Molbe i uputstva su overeni pečatom.
requests.F.PL and instructions.N.PL are authenticated.M.PL seal.INST
b. Molbe i uputstva su overene/overena pečatom.
requests.F.PL and instructions.N.PL are authenticated.F.PL / authenti-
cated.N.PL seal.INST
- (2) a. Pečatom su overeni molbe i uputstva.
seal.INST are authenticated.M.PL requests.F.PL and instructions.N.PL

- b. Pečatom su overene/*overena molbe i uputstva.
 seal.INST are authenticated.F.PL / authenticated.N.PL requests.F.PL and
 instructions.N.PL

The default masculine agreement on the verb illustrated in (1a and 2a) is grammatical rule that resolves the gender agreement conflict we find between two conjuncts, regardless of whether the coordinated subject constituent precedes or follows the verb. However, speakers of Serbian apply other strategies as well, and produce agreement patterns with single conjunct agreement in gender (1b and 2b). The only restriction is that the second conjunct agreement is not an option with the VS order. The varieties of single conjunct agreement are best summarized by Corbet (1983; 1991) in Serbo-Croatian and Slovenian, and various syntactic accounts of this phenomenon have emerged more recently (Bošković 2009; Marušić et al. 2007; 2015). In all of them, the main conclusion is that agreement in gender features is a distinct process, which could involve linear feature matching. Having in mind that the data different researchers rely on may be substantially different, in Willer-Gold et al. 2016, 2018 we conducted an experimental study for Western South Slavic languages (Bosnian/Croatian/Serbian and Slovenian), which provides a reliable set of data, collected using the same methodology at six different sites simultaneously. The study consisted of two experiments, one of elicited production, the other of comprehension/judgment task.¹ This allowed us to claim that the patterns illustrated in (1) and (2) are indeed robustly attested and formulate the hierarchy vs. linearity problem. The results did not significantly differ across sites, and the linear choice for gender agreement is strongly favored in the VS order. In other words, the acceptable agreement illustrated in (2b) is a much more common choice than the default masculine plural. This is so because with this word order, both the hierarchical and linear choice of agreement favor agreement with the first conjunct agreement, i.e., the first conjunct is both the highest and the closest constituent to the verb.

The experimental study presented here was conducted simultaneously with Willer-Gold et al. 2016 at the University of Novi Sad, with native speakers of Serbian from the region of Vojvodina. Our focus were sentences containing complex subjects with relative clauses, that can typically lead to so-called attraction errors, since in this context a more deeply embedded NP is linearly closer to the verb and induces accidental feature matching with the verb. Our goal was to establish if the attraction errors do occur in this context in Serbian and the extent to which this happens. Within the larger study described in Willer-Gold et al. 2016, our findings were used to clearly differentiate between linear agreement in this language and agreement errors. To be more precise, since the average rate of such errors in attraction error studies is around 13%, a clear statistical difference would show that we are talking about two different phenomena.

There are two important reasons for the discussion of attraction errors. Firstly, it is necessary to point out that apart from the statistical difference between erroneous and closest conjunct agreement, a proper understanding of their occurrence is necessary in a theory of syntactic agreement. Secondly, we need to re-examine

¹ We refer the reader to the cited work for the details regarding the experimental design and methodology.

the assumption that errors in agreement occurring in our experimental studies are indeed attraction errors (as the literature currently defines them). This becomes particularly challenging once we assume that linearity plays a prominent role in gender agreement, as seems to be the case at this point. One possible implication is that gender attraction errors would be co-related with the linear proximity of the attractor to the verb, and that this condition would be more relevant to errors in gender than to those in number. It could also be the case that they occur at a higher rate than the attraction errors of any kind generally in language production. The other reasonable assumption, given the nature of the experimental design, would be that it is indeed the intervening noun that triggers the error and is therefore a true attraction error. Our analysis here shows that probably neither of these assumptions is true.

2. THE PHENOMENON OF ATTRACTION. In English, it has long been noted that number agreement errors, both in speech production and edited texts, can occur in context such as (3).

(3) The key to the cabinets are rusty. (BOCK – MILLER 1991)

In (3), the plural NP *the cabinets* intervenes between the singular NP *the key* and triggers erroneous plural agreement with the verb. In earlier studies it is viewed as ‘proximity concord’ – being linearly closer to the verb, the intervening noun ‘attracts’ agreement (cf. WAGERS 2008 for an overview of the literature).

Once the phenomenon attracted attention in experimental research on production, especially following Bock and Miller’s (1991) seminal work, it has been revealed that attraction is triggered by several factors that go beyond pure linear proximity.

In addition to the context in (3), agreement attraction errors are also found in relative clauses, albeit at a smaller rate in comparison to PP interveners. Even though the NP *the history book* in (4a) and (4b) are equally close to the verb, Bock and Cutting’s (1992) production experiments show that attraction errors are more frequent with (5a) than (5b).

(4) a. The editor of the history books were (...)
b. The editor who rejected the history books were (...) (BOCK – CUTTING 1992)

Bock and Cutting argue that the different error rates for prepositional phrase and relative clause modifiers is due to the fact that the intervener noun inside the relative clause is not in the same clause as the head noun, unlike the intervener/local noun in the prepositional phrase. As the clause is the encoding unit in production, the clausal boundary in (4b) reduces the chance of an agreement error because it is not encoded simultaneously with the head noun, which is not the case with PPs.

Another production study that confirms the role of syntactic rather than linear proximity is VIGLIOCCO – NICOL 2002, showing attraction errors are equally possible when the attractor and the verb are linearly proximal and when they are linearly separated.

(5) a. The helicopter for the flights are safe.
b. Are the helicopter for the flights safe?

Franck et al. (2002) further show the crucial factor in agreement error production is the position of the potentially interfering local noun in the hierarchical structure of the sentence, before it is linearized. Referring to Bock and Cutting's analysis, they argue the presence of a clause boundary does not completely insulate the matrix clause from the embedded (relative) clause but it creates a longer syntactic path from the mismatching noun to the head noun. The role of the hierarchical distance is confirmed in their experiment showing that when the subject contains two PP modifier ('The inscription on the door(s) of the toilet(s)'), a plural noun inside the first/medial PP led to more attraction errors than the most embedded one.

In addition to these syntactic properties, other factors have been discovered to contribute to attraction. One is the so-called semantic relatedness/integrity between two NPs (SOLOMON – PEARLMUTTER 2004) illustrated below. As *yummy toppings* is in a locational relation with *pizza*, while *tasty beverages* are not, (6a) will show more attraction.

- (6) a. The pizza with the yummy toppings (more attraction).
 b. The pizza with tasty beverages.

Another type of semantic effect is that of distributivity (EBERHARD et al. 2005, a.o.). Unlike example (7a), (7b) gives rise to a mental representation which leads to the possible plural interpretation of the noun *label*, as it is obvious it is not referring to a single object. Thus, the latter example could give rise to the accidental plural marking on the following verb.

- (7) a. The baby on the blanket.
 b. The label on the bottles.

In addition to these, another established factor is that of markedness. With number, markedness is related to morphological complexity (singular is unmarked, whereas plural is expressed with a suffix). This is correlated with cognitive complexity too. Eberhard et al. (2005) found that, on average, plural attractors elicit plural agreement on the verb 13% of the time. In contrast, singular attractors elicit erroneous singular agreement only 3% of the time). The plural markedness generalization has been attested in many languages, including ones that are morphologically rich.

In Slavic languages, of the three possible genders, neuter is considered least morphologically marked, which that neuter singular head of the relative clause would provide a perfect context for more instances of agreement with the attractor in the masculine and feminine. This has been confirmed in Badecker and Kuminiak's (2007) production study on Slovak, which showed that most attraction errors were produced when the head was neuter and the local noun/attractor masculine. Similar findings for neuter heads have been observed for number agreement errors in Russian (cf. MALKO – SLIOUSSAR 2013: 173). However, one fixed markedness hierarchy of the type established for number features (sg > pl) does not seem to hold for gender agreement errors; rather, as Badecker and Kuminiak propose, markedness works in pairs (N < M, N < F, M < F) (cf. also SLIOUSSAR – MALKO 2016 for Russian).

3. **ATTRACTION IN SERBIAN – PRODUCTION STUDY EVIDENCE.** Unlike English, for example, the phenomenon of attraction, to the best of our knowledge, is not recorded in descriptive grammars of Serbian. In order to establish if and how attraction occurs in Serbian, we conducted a production study, aimed at eliciting such errors. The experiment involved 30 participants, all native speakers of Serbian, from the region of Vojvodina, first year students of the University of Novi Sad (mean age = 18.65; sex: F = 65%, M = 35%), who were not pursuing a university degree in the study of the local language. Their participation was voluntary. The experiment was carried out in two separate sessions (two weeks apart), to minimize extralinguistic factors on production (strained attention and tiredness). The participants were closely monitored by two supervisors. Their attention was further checked by a number of comprehension questions, which were part of the experiment.

In each session, speakers were exposed to 108 items, out of which 18 were experimental stimuli; others were fillers containing simple or coordinated subject NPs. Each stimulus consisted of a model sentence (MS), which contained the predicate the speakers were instructed to use in the subsequent production of the target sentence (TS). Each TS contained a complex NP subject modified by a relative clause (RC) with a potential agreement attractor, as illustrated in (8), (the list of all stimuli is given in Appendix 1).

- (8) MS: Balvani *su bačeni na hrpu*.
 logs_{-MPL} aux_{-PL} thrown_{-MPL} on pile
 ‘The logs were thrown on the pile.’
 TS: Stablo [koje su posekli ljudi]_{RC}
 tree-trunk_{-NOM,NSG} which_{-ACC,NSG} aux_{-PL} cut_{-MPL} people_{-NOM-MPL}
 ‘The tree-trunk which the people cut.’

The make-up of MS in the experiment was uniform: subject – auxiliary – participle – PP adjunct. Each MS contained five words.² The only variation in the MSs was the number and gender features of the subject. Each feature combination is represented by three examples, which gives the total of 18 MS+RC items. All subject NPs in MS were inanimate. All predicates contained unaccusative verbs. TS always had the head NP in [n-sg] and the local noun/attractor (the subject of the RC) in [m-pl]. The word order inside the RC is always the same: accusative relative pronoun – auxiliary clitic – participle – NP subject. This word order is information-structurally unmarked for this type of RC (preverbal subjects would produce contrastive focus on the predicate).

The choice of having only the pattern with a [n-sg] head and [m-pl] attractor deserves some comment. Recall from Section 2 that attraction is asymmetric – more number agreement errors will occur when the head is [sg] and the attractor is [pl], than in the opposite direction (the markedness effect). In three-way gender languages, neuter has been identified as the least marked and experimentally shown to lead to most attraction. Based on these findings, the combination of the [n-sg] head and the [m-pl] local noun was given a very solid chance of triggering

² The length in characters with spaces ranged from 27 to 41 (cf. Appendix 1), which we find to be an acceptable variation, given that the exact nature of the role of character number on language production (repetition) has not yet been explicated.

attraction effects. Giving attraction in South Slavic the best possible chance is not a trivial matter as the phenomenon of attraction in the most prominent example of agreement attraction (complex singular subjects that contain a PP complement or adjunct with a plural NP subconstituent) has not yet been recorded in any production study (cf. for instance, MARUŠIĆ et al. 2015 for the absence of attraction with PPs in Slovenian). Although Ristić et al. (2016), report that in their comprehension experiments (naturalness judgment task and forced choice grammaticality judgment), Serbian speakers allow number agreement mismatches in the configuration ‘modified head + PP’, their results are not fully conclusive. Furthermore, as the authors themselves note, these findings need to be confirmed by production paradigms.

The number and gender variation present only in MSs served the purpose of examining the potential effects of priming. The role of priming on attraction is still largely understudied. It is plausible to expect that the semantic and morphological factors noted locally (between the head and the attractor) could be detected in the preceding context as well; however, very little research has been done in such a way.³ Given the novelty in this design, no specific predictions could be made, other than that priming could play a role in incidences of attraction.

3.1. TYPES OF AGREEMENT ERRORS IN TARGET SENTENCES WITH RELATIVE CLAUSES. In this subsection we present the types of agreement errors/attraction we have found in our dataset. We classify them all as instances of attraction because in all of them the agreement error can plausibly be related to the configuration with an intervener/attractor.

As all our TSs contain complex predicates of the AUX-PARTICIPLE form (past or ‘perfect’ tense in Serbian), and given that auxiliaries show number agreement, while participles show number and gender agreement, attraction errors are varied.⁴ Each type is described and illustrated below.⁵

Full attraction refers to the productions where both the auxiliary clitic and the participle agree with the attractor (RC subject). In such cases, the auxiliary clitic shows [pl] agreement and the participle is marked for [pl] and [m] (9).

- (9) a. Putovanje koje su osmislili vođiči su otkazani zbog nevremena.
 trip_{.NSG} which aux designed guides_{.MPL} aux_{.PL} canceled_{.MPL} because-of weather
 ‘The trip which the travel guides designed were canceled because of the weather.’

(NSMAK30) (MS: *dvoboj* ‘duel’, Msg)

- b. Tržište koje su vodili menadžeri su propali zbog nemara.
 market_{.NSG} which aux run managers_{.MPL} aux_{.PL} crashed_{.MPL} because-of negligence
 ‘The market which the managers ran crashed because of negligence.’

(NSFSR03) (MS: *fabrika* ‘factory’, Fsg)

³ Although see the study in HASKELL et al. 2010, which shows that, in English, previous experience to plural agreement increases attraction errors in the singular-plural configuration, while exposure to singular agreement has no significant effect on attraction in the plural-singular configuration.

⁴ For similar attraction errors see FUCHS et al. 2015.

⁵ Each example is provided by the code of the participant(s) who produced the sentence, as well as the lexical and grammatical information about the subject in the model sentence.

- c. Pismo koje su poslali obožavaoci su stavljeni u fioku.
 letter._{NSG} which aux sent fans._{MPL} aux._{PL} put._{MPL} in drawer
 ‘The letter which the fans sent were put in the/a drawer.’
 (NSMOV31) (MS: *ogledalo* ‘mirror’, Nsg)

Number only attraction are cases where the auxiliary verb and the participle show up with [pl] agreement, while gender features of the participle match those of the head.

- (10) Pitanje koje su postavili slušaoci su puštena na radiju.
 question._{NSG} which aux posed listeners._{MPL} aux._{PL} played._{NPL} on radio
 ‘The question which the listeners asked were played on the radio.’
 (NSMSG28; NSMAK30) (MS: *reklama* ‘commercial’, Fsg)

We also note a case where the participle shows [f] agreement, which we label as *ghost attraction* because there is no [f] attractor in the attraction domain. Note though that despite the curious gender features on the participles, the [pl] features on both the auxiliary and the participle in principle still qualify (12) as an attraction error.

- (11) Ispitivanje koje su sprovodili psiholozi su objavljene u časopisu.
 experiment._{NSG} which conducted psychologists._{MPL} aux._{PL} published._{FPL} in journal
 ‘The research experiment which the psychologists conducted were published in a journal.’
 (NSMOV31) (MS: *istraživanja* ‘research’, Npl)

A number of productions with attraction errors contain corrections. Such corrections come in two types: (i) *attraction correction* and (ii) *hypercorrection due to attraction*. In the first type, speakers produce [pl] agreement on the auxiliary (make a partial, number attraction error), but then correct themselves to [sg] agreement on the auxiliary followed by [n-sg] agreement on the participle. Hesitation between the two types of agreement can persist, as illustrated by (12c), where the speaker produces both [pl] and [sg] form of the auxiliary, even after repeating the complex subject NP.

- (12) a. Drvo koje su posadili gorani su... je istrunulo pod snegom.
 tree._{NSG} which aux planted scouts._{MPL} aux._{PL} aux._{SG} rotted._{NSG} under snow
 ‘The tree which the scouts planted rotted under the snow.’
 (NSFND16; NSFLC11) (MS: *grane* ‘branches’, Fsg)
- b. Ispitivanje koje su sprovodili psiholozi su... je objavljeno u časopisu.
 experiment._{NSG} which conducted psychologists._{MPL} aux._{SG} aux._{PL} published._{FPL} in journal
 ‘The research experiment which the psychologists conducted were published in a journal.’
 (NSMMB27; NSMPK24; NSMSG28) (MS: *istraživanja* ‘research’, Npl)
- c. Ispitivanje koje su sprovodili psiholozi su ... je ... Ispitivanje koje su
 experiment._{NSG} which conducted psychologists._{MPL} aux._{PL} aux._{SG} experiment._{NSG} which
 sprovodili psiholozi su ... je objavljeno u časopisu.
 conducted psychologists._{MPL} aux._{PL} aux._{SG} published._{NSG} in journal
 ‘The research experiment which the psychologists conducted were published in a journal.’
 (NSMAK30) (MS: *istraživanja* ‘research’, Npl)

Hypercorrection due to attraction are productions where the speakers first produce agreement with the head NP, but then ‘correct’ themselves to [pl] agreement with the attractor NP, as in (14a), or they produce the auxiliary with [pl] agreement and the participle with [n-sg] agreement, which then they ‘correct’ to [pl] as well. No hypercorrection to full attraction pattern has been noted.

- (13) a. Obećanje koje su dali doktori je prekršeno... su prekršena.
 promise-_{NSG} which aux given doctors-_{MPL} aux-_{SG} broken-_{NSG} aux-_{PL} broken-_{NPL}
 ‘The promise which the doctors gave was broken... were broken.’
 (NSMSS21) (MS: *zakletva* ‘oath’, Fsg)
- b. Pismo koje su poslali obožavaoci su stavljeno... stavljena... u fioku..hm.
 letter-_{NSG} which aux sent fans-_{MPL} aux-_{PL} put-_{NSG} put-_{NPL} in drawer hmm
 ‘The letter which the fans sent were put in the drawer.’
 (NSMSG28) (MS: *ogledalo* ‘mirror’, Nsg)

The types of agreement errors are summarized and quantified in Table 1.

Table 1. Types of agreement errors in the target sentences with RCs.

		No.	%
‘Full’ (number and gender) attraction	AUX _{PL} PTC _{MPL}	11	39.2%
Number only attraction	AUX _{PL} PTC _{NPL}	5	17.8%
Attraction correction	AUX _{PL} ... AUX _{SG} PTC _{NSG}	9	32.1%
‘Ghost’ attraction	AUX _{PL} PTC _{FPL}	1	3.6%
Hypercorrection due to attraction	AUX _{SG} PTC _{NSG} ... AUX _{PL} PTC _{NPL}	2	7.1%

In summation, out of 1080 produced items, 28 contained agreement errors, which makes 2.59% of the entire production of the sentences with RC. This is a rather low rate, especially compared to English (Bock and Cutting (1992) note 11%, and Solomon and Perlmutter (2007) 10% for plural attraction errors with RCs). Still, the data confirm that speakers of Serbian do produce attraction errors with complex NPs containing RC.

3.2. SEMANTIC EFFECTS ON ATTRACTION. Semantic factors on attraction noted in the literature can also be observed in our data. Distributivity plays a role, and in our data, it is the lack of distributive reading that seems to have prompted some of the participants to produce [pl] agreement. Consider (14). The sentence with the [n-sg] agreement with the head *pismo* ‘letter’ and the RC subject *obožavaoci* ‘fans’, only allows non-distributive reading where one specific letter was sent by at least two fans. For some speakers, this reading does not match a more likely situation where fans send letters individually rather than a group, the desired ‘plurality’ of letters could be seen as a factor influencing [pl] agreement.

- (14) a. Pismo koje su poslali obožavaoci su stavljani u fioku. (NSMOV31)
 letter-_{NSG} which aux sent fans-_{MPL} aux-_{PL} put-_{MPL} in drawer
- b. Pismo koje su poslali obožavaoci su stavljeno...stavljena...u fioku..hm.
 (NSMSG28)
 letter-_{NSG} which aux sent fans-_{MPL} aux-_{PL} put-_{NSG} put-_{NPL} in drawer

A similar situation is illustrated in (15). Doctors more often have different one-to-one interaction with patients, and as shown in (15), this prompted hypercorrection.

- (15) Obećanje koje su dali doktori je prekršeno... su prekršena. (NSMSS21)
 promise._{NSG} which aux given doctors._{MPL} aux._{SG} broken._{NSG} aux._{PL} broken._{MPL}

Distributivity (or lack of it) could be identified as a factor in (16) as well. As the distributive reading is difficult to obtain between the [sg] *pitanje* ‘question’ and the [pl] *slušaoci* ‘listeners’, and as radio listeners are not likely to ask the same question, the [pl] agreement error could be motivated by this concern.

- (16) Pitanje koje su postavili slušaoci su puštena na radiju. (NSMSG28) (NSMAK30)
 question._{NSG} which aux posed listeners._{MPL} aux._{PL} played._{NPL} on radio

3.3. PRIMING AND INTERFERENCE EFFECTS. Having the TSs of a uniform makeup ([nsg] head, [mpl] attractor) allowed us to notice certain relations between the properties of MS and the occurrence of attraction in TS. Given that speakers are first exposed to MS, the linguistic forms in them can unconsciously affect the speaker’s subsequent language production. In other words, we could expect some sort of syntactic or lexical/semantic priming effects.

On the face of it, it appears that the MS’s number and gender features relate to the likelihood of producing agreement errors in the TS. For instance, [n-pl] and [f-sg] in the MS induced more errors (11 and 8, respectively) compared to other agreement features ([m-sg]: 3; [m-pl]: 0; [f-pl]: 4; [n-sg]: 2; see Appendix 2). The influence of agreement features in MS could be possibly treated as syntactic priming (BOCK 1986). In naturally occurring and experimentally elicited language production, speakers tend to repeat syntactic structure due to the syntactic priming; namely, the act of processing an utterance with a particular form facilitates processing a subsequent utterance with the same or a related form (cf. PICKERING – BRANINGEN 1999 for a review). It is relatively easy to imagine a scenario where having a [pl] auxiliary and a [n-pl] participle in the predicate of the MS, which the speakers are required to use in the production of the TS, can prime agreement attraction. What is interesting is that the same effect can be noted for [f-sg] MSs, where the participle is syncretic to [n-pl]. While the influence of syncretism has been recognized for both attraction (SLIOUSSAR 2018) and last conjunct agreement (MITIĆ–ARSENIJEVIĆ 2019), it is not immediately clear how it works in the context of priming. Furthermore, if the correlation noted between number and agreement features in MS is indeed a syntactic priming effect, its influence on the production of attraction is not direct. In our data, none of the [m-pl] MS was tied to erroneous production. If syntactic priming were solely responsible for agreement errors, then [m-pl] predicates in MS would be expected to cause most agreement with [m-pl] subjects in TS, contrary to the fact.

Finally, possible semantic intervention effects could also be noted. Certain semantic relations between the subject in the MS and the subject in the TS are illustrated in (18) and (19). The part-whole relationship between the subject *grane* ‘branches’ in the MS and the subject/head *drvo* ‘tree’ in the TS could have also influenced the production of two instances of partial [pl] agreement ([pl] auxiliary) in (17).

- (17) MS: Grane._{FPL} su._{PL} istrulile._{FPL} pod snegom.
 ‘The branches (have) rotted under the snow.’
 Drvo koje su posadili gorani su... je istrunulo pod snegom.
 tree._{NSG} which aux planted scouts._{MPL} aux._{PL} aux._{SG} rotted._{NSG} under snow
 (NSFND16) (NSFLC11)

The subject of MS can be semantically related to the attractor in TS. In (18), the subject *selo* ‘village’ in the MS is highly likely to have enhanced the prominence of the RC’s clause subject *seljaci* ‘villagers’ as the attractor in the TS.

- (18) MS: Sela_{.NPL} su_{.PL} izbrisana_{.NPL} s karte.
 ‘The villages were erased from the map.’
 Polje koje su obradili seljaci su ... je izbrisano s karte.
 field_{.NSG} which aux cultivated villagers_{.MPL}aux_{.PL}[pause] aux_{.SG} erased_{.NPL} from
 map
 (NSMMK25) (NSMSG28) (NSMAK30)

The MS-TS pair that caused most attraction errors (seven) of various types is (20). While the relation between the head *ispitivanje* ‘research experiment/study’ and the attractor *psiholozi* ‘psychologists’ may be argued to require distributive reading (we can easily imagine that our participants are unfamiliar with the fact that most psychological research experiments/studies is done in teams), it is more likely that the [pl] features of the near synonym *istraživanja* ‘research’ in the MS are repeated in the TS.

- (19) MS: Istraživanja_{.NPL}su_{.PL} objavljena_{.NPL} u časopisu
 ‘The research experiment/study were published in a journal’
 Ispitivanje koje su sprovodili psiholozi ____
 experiment_{.NSG} which aux conducted psychologists_{.MPL}
 ____su objavljena [missing] (NSMSS21)/...su...obavljena NA ČASU (NSMMK25)
 aux_{.PL} published_{.NPL} [-]/...PAUSE aux_{.PL} ...PAUSE published_{.NPL} in class

4. DISCUSSION. The data from our experiment confirms that attraction-type errors occur in production in Serbian. As our TSs lack variation in the number and gender features of the head and the attractor, the findings are not very informative on how combinations of agreement features in the attraction domain trigger such agreement errors. That was clearly not the aim of the experiment, nor is it our aim here. Our contribution to the study of attraction is indirect and in terms of observations what factors facilitate it.

As expected, semantic factors were at play.⁶ Among them, distributivity seems to be quite relevant, but also semantic relatedness of other types. We also observe an effect not discussed/present in other studies – the influence of the material in model sentences and formulation of it in terms of priming. The observed correlation between gender/agreement features of MS and production of attraction errors, however, is too elusive, and before it is backed up by larger scale data, no firm generalizations about a possible algorithm for how gender/agreement (even in syncretic forms) trigger/prime attraction-type errors. Also, if the effect is indeed real, it should be investigated separately from the semantic factors known to affect attraction. What is interesting is that the semantic relatedness as a factor can be observed in our ‘priming contexts’ as well, which leads us to conclude that the notion of attraction error as we know it does not fit the data presented here. Namely, the semantics that leads the speaker to an error is often found outside the

⁶ This however does not mean semantic effects should not be promoted over other types of factors (cf. SLIOUSSAR–MALKO 2016: 4).

TS, which has been considered to be the domain of attraction in all the relevant studies. This leads us to conclude that agreement errors may not always be formulated as consequence of attraction and the influence of model sentence should be controlled for.

The discussion of the semantic effects on agreement errors is highly relevant to another important issue. Most agreement errors found in our data are those of number agreement. Wrong number agreement is consistent throughout, both on the auxiliaries and the participle verb. At the same time, as shown in Table 1, gender mistakes occur in 11 cases of full attraction (always in masculine gender) and only 1 case of ghost attraction (feminine gender). In other words, while number errors occur in 100% of erroneous sentences with relative clauses, gender errors occur 42.8% of the time. This is not surprising considering the semantic effects we observe, which are all related to the interpretation of number. Also, it is not obvious in any way how grammatical gender can be related to any specific semantics, when it comes to inanimate nouns. It gives us however an idea of how we might compare the animate and inanimate subjects and interveners/attractors in independent studies of agreement errors, and how we might redesign the production task in order to focus squarely on the choice of gender.

Finally, the rate of gender agreement errors compared to number agreement errors does not clearly follow given our conclusions regarding the role of linear closeness in gender agreement. That relevant clausal (hierarchical) domain must be observed with all types of agreement operations is well established, and if linear closeness is the factor that contributes to the variability of gender agreement in that domain, the question is why it does not occur as an error across domains more often, or at least as often as number agreement errors do.

5. CONCLUDING REMARKS. Our findings inform both the theoretical considerations regarding agreement and speech production error theories. We conclude that the theoretical implication mentioned above about gender attraction errors being co-related with the linear proximity of the attractor to the verb is not confirmed by the current data found with relative clauses in subject positions. At this point the linear closeness condition seems not relevant to errors in gender. The low rate of their occurrence should be addressed in future attraction error studies specifically targeting gender, controlling for the syntactic and lexical priming. The possible semantic effects should be hypothesized with respect to gender itself (e.g., animacy effect).

APPENDIX 1: THE LIST OF MODEL SENTENCES AND NP+RC SUBJECTS

		gender-number features	characters with spaces
1.	<i>Dvoboj je otkazan zbog nevremena.</i>	[m-sg]	32
	‘The duel was canceled because of the weather.’		
	Putovanje koje su osmislili vodiči		34
	‘The trip which the guides designed.’		
2.	<i>Zahtev je odobren na sastanku.</i>	[m-sg]	29
	‘The request was approved at the meeting.’		
	Napredovanje koje su podržali profesori		39
	‘The promotion that the professors supported’		
3.	<i>Neboder je izgrađen na keju.</i>	[m-sg]	28
	‘The skyscraper was built on the quay.’		
	Igralište koje su uredili umetnici		35
	‘The playground which was designed by artists’		
4.	<i>Sanduci su potonuli na dno.</i>	[m-pl]	28
	‘The chests sank to the bottom.’		
	Sidro koje su bacili mornari		28
	‘The anchor which the sailors threw’		
5.	<i>Balvani su bačeni na hrpu.</i>	[m-pl]	27
	‘The logs were thrown on a/the pile.’		
	Stablo koje su posekli ljudi		28
	‘The tree that the people cut’		
6.	<i>Dokumentarci su prikazani na televiziji.</i>	[m-pl]	41
	‘The documentaries were shown on TV’		
	OTVARANJE KOJE SU ORGANIZOVALI SLIKARI		38
	‘The opening that the painters organized’		
7.	<i>Reklama je puštena na radiju.</i>	[f-sg]	29
	‘A/The commercial was played on the radio.’		
	Pitanje koje su postavili slušaoci		35
	‘The question that was asked by the listeners’		
8.	<i>Zakletva je prekršena bez razloga.</i>	[f-sg]	34
	‘The oath was broken without any reason.’		
	Obećanje koje su dali doktori		29
	‘The promise which the doctors gave’		
9.	<i>Fabrika je propala zbog nemara.</i>	[f-sg]	31
	‘The factory was ruined because of negligence.’		
	TRŽIŠTE KOJE SU VODILI MENADŽERI		32
	‘The market which the managers ran’		

10.	Mreže su prebačene preko zida. 'The nets were thrown over/onto the wall.'	[f-pl]	31
	UŽE KOJE SU ISPLELI RIBARI		27
	'The rope which the fisherman wove'		
11.	Primedbe su odbačene na sudu. 'The objections were dismissed in the court.'	[f-pl]	30
	Glasanje koje su nadzirali posmatrači		37
	'The election which the monitors observed'		
12.	Grane su istrulile pod snegom. 'The branches rotted under the snow.'	[f-pl]	31
	Drvo koje su posadili gorani		28
	'The tree which the scouts planted'		
13.	Ogledalo je stavljeno u fioku. 'The mirror was put in a/the drawer.'	[n-sg]	30
	Pismo koje su poslali obožavaoci		32
	'The letter which the fans sent'		
14.	Unapređenje je prikazano na vestima. 'The promotion was shown on the news.'	[n-sg]	37
	Takmičenje koje su podržali sportisti		37
	'The championship which the sportsmen supported'		
15.	Kuvalo je pušteno u prodaju. 'The kettle was released for sale.'	[n-sg]	29
	TUTKALO KOJE SU ZATRAŽILI KUPCI		31
	'The glue which the customers demanded'		
16.	Sela su izbrisana s karte. 'The villages were wiped off the map.'	[n-pl]	27
	Polje koje su obradili seljaci		30
	'The field that the villagers/farmers cultivated'		
17.	Gradilišta su ograđena za tren. 'The building sites were enclosed in a second.'	[n-pl]	31
	Dvorište koje su počistili redari		33
	'The yard which the monitors cleaned'		
18.	Istraživanja su objavljena u časopisu. 'The research was published in the journal.'	[n-pl]	38
	Ispitivanje koje su sprovodili psiholozi		40
	'The research experiment/study which the psychologists conducted'		

APPENDIX 2: INSTANCES OF AGREEMENT ERRORS

		MS: Zahtev je odobren na sastanku. (Msg) TS: Napredovanje koje su podržali profesori	
(1)	Napredovanje koje su podržali profesori su ODRŽANI u na sastanku.		(NSFSB07)
	promotion _{.NSG} which aux supported professors _{.MPL} aux _{.PL} HELD _{.MPL} at meeting		
(2)	Napredovanje koje su podržali profesori su odobreni na sastanku.		(NSMSM06)
	promotion _{.NSG} which aux supported professors _{.MPL} aux _{.PL} approved _{.MPL} at meeting		
		MS: Dvoboj je otkazan zbog neveremena. (Msg) TS: Putovanje koje su osmislili vođiđi	
(3)	Putovanje koje su osmislili vođiđi su otkazani zbog nevremena.		(NSMAK30)
	trip _{.NSG} which aux designed guides _{.MPL} aux _{.PL} canceled _{.MPL} because-of weather		
		MS: Fabrika je propala zbog nemara. (Fsg) TS: Tržište koje su vodili menadžeri	
(4)	Tržište koje su vodili menadžeri ...su propali...zbog nemara...		(NSMDM01)
	market _{.NSG} which aux run managers _{.MPL} aux _{.PL} crashed _{.MPL} because-of negligence		
(5)	Tržište koje su vodili menadžeri su propali zbog nemara.		(NSFSR03)
	market _{.NSG} which aux run managers _{.MPL} aux _{.PL} crashed _{.MPL} because-of negligence		
		MS: Zakletva je prekršena bez razloga. (Fsg) TS: Obećanje koje su dali doktori	
(6)	Obećanje koje su dali doktori je prekršeno... su prekršena.		(NSMSS21)
	promise _{.NSG} which aux given doctors _{.MPL} aux _{.SG} broken _{.NSG} aux _{.PL} broken _{.NPL}		
(7)	Obećanje... je prekršeno; obećanjA su prekršena.		(NSMDM01)
	promise _{.NSG} aux _{.SG} broken _{.NSG} promises _{.NPL} aux _{.PL} broken _{.MPL}		
		MS: Reklama je puštena na radiju. (Fsg) TS: Pitanje koje su postavili slušaoci	
(8)	Pitanje koje su postavili slušaoci su pušteni na radiju.		(NSFNP13)
	question _{.NSG} which aux posed listeners _{.MPL} aux _{.PL} played _{.MPL} on radio		
(9)	Pitanje koje su postavili slušaoci su pušteni na radiju.		(NSMOV31)
	question _{.NSG} which aux posed listeners _{.MPL} aux _{.PL} played _{.MPL} on radio		
(10)	Pitanje koja su postavili slušaoci su puštena na radiju.		(NSMAK30)
	question _{.NSG} which aux posed listeners _{.MPL} aux _{.PL} played _{.NPL} on radio		
(11)	Pitanje koje su postavili slušaoci su puštena na radiju.		(NSMSG28)
	question _{.NSG} which aux posed listeners _{.MPL} aux _{.PL} played _{.NPL} on radio		
		MS: Primedbe su odbačene na sudu. (Fpl) TS: Glasanje koje su nadzirali posmatrađi	
(12)	Glasanje koje su nadzirali posmatrađi .. su ...odbačeni na sudu.		(NSMOV31)
	election _{.NSG} which observed monitors _{.MPL} aux _{.PL} rejected _{.MPL} in court		
		MS: Grane su istrulile pod snegom. (Fpl) TS: Drvo koje su posadili gorani	

(13)	Drvo koje su posadili gorani su istrulili pod snegom.	(NSMMB22)
	tree _{NSG} which aux planted scouts _{MPL} aux _{PL} rotted _{MPL} under snow	
(14)	Drvo koje su posadili gorani su... je istrunulo pod snegom.	(NSFND16)
	tree _{NSG} which aux planted scouts _{MPL} aux _{PL} aux _{SG} rotted _{NSG} under snow	
(15)	Drvo koje su posadili gorani su... je istrunilo pod snegom.	(NSFLC11)
	tree _{NSG} which aux planted scouts _{MPL} aux _{PL} aux _{SG} rotted _{NSG} under snow	
	MS: Ogledalo je stavljeno u fioku. (Nsg) TS: Pismo koje su poslali obožavaoci	
(16)	Pismo koje su poslali obožavaoci su stavljeno... stavljena... u fioku..hm.	(NSMSG28)
	letter _{NSG} which aux sent fans _{MPL} aux _{PL} put _{NSG} put _{NPL} in drawer hmm	
(17)	Pismo koje su poslali obožavaoci su stavljani u fioku.	(NSMOV31)
	letter _{NSG} which aux sent fans _{MPL} aux _{PL} put _{MPL} in drawer	
	MS: Istraživanja su objavljena u časopisu. (Npl) TS: Ispitivanje koje su sprovodili psiholozi	
(18)	Ispitivanje koje su sprovodili psiholozi su objavljena.	(NSMSS21)
	experiment _{NSG} which conducted psychologists _{MPL} aux _{PL} published _{NPL}	
(19)	Ispitivanje koje su sprovodili psiholozi...su...obavljena NA ČASU.	(NSMMK25)
	experiment _{NSG} which conducted psychologists _{MPL} aux _{PL} published _{NPL} IN CLASS	
(20)	Ispitivanje koje su sprovodili psiholozi su... je objavljeno u časopisu.	(NSMPK24)
	experiment _{NSG} which conducted psychologists _{MPL} aux _{SG} aux _{PL} published _{FPL} in journal	
(21)	Ispitivanje koje su sprovodili psiholozi su...je objavljeno u časopisu.	(NSMMB27)
	experiment _{NSG} which conducted psychologists _{MPL} aux _{SG} aux _{PL} published _{FPL} in journal	
(22)	Ispitivanje koje su sprovodili psiholozi su... je objavljeno u časopisu.	(NSMSG28)
	experiment _{NSG} which conducted psychologists _{MPL} aux _{SG} aux _{PL} published _{FPL} in journal	
(23)	Ispitivanje koje su sprovodili psiholozi su je Ispitivanje koje su sprovodili psiholozi su ... je objavljeno u časopisu.	(NSMAK30)
	experiment _{NSG} which conducted psychologists _{MPL} aux _{PL} aux _{SG} experiment _{NSG} which conducted psychologists _{MPL} aux _{PL} aux _{SG} published _{NSG} in journal	
(24)	Ispitivanje koje su sprovodili psiholozi su objavljene u časopisu.	(NSMOV31)
	experiment _{NSG} which conducted psychologists _{MPL} aux _{PL} published _{FPL} in journal	
	MS: Sela su izbrisana s karte. (Npl) TS: Polje koje su obradili seljaci s...je izbrisano s karte	
(25)	Polje koje su obradili seljaci s...je izbrisano s karte.	(NSMMK25)
	field _{NSG} which aux cultivated villagers _{MPL} aux _{PL} aux _{SG} erased _{NSG} from map	
(26)	Polje koje su obradili seljaci su ... je izbrisano s karte.	(NSMSG28)
	field _{NSG} which aux cultivated villagers _{MPL} aux _{PL} aux _{SG} erased _{NSG} from map	
(27)	Polje koje su obradili seljaci su ... je izbrisano s karte.	(NSMAK30)
	field _{NSG} which aux cultivated villagers _{MPL} aux _{PL} aux _{SG} erased _{NSG} from map	
	MS: Gradilišta su ograđena za tren. (Npl) TS: Dvorište koje su počistili redari	
(28)	Dvorište koje su počistili redari su ograđeni za tren.	(NSMOV31)
	yard _{NSG} which aux cleaned monitors _{MPL} aux _{PL} in second	

REFERENCES

- BADECKER, William, Frantisek KUMINIAK. Morphology, Agreement and Working Memory Retrieval in Sentence Production: Evidence from Gender and Case in Slovak. *Journal of Memory and Language* 56 (2007): 65–85.
- BOCK, J. Kathryn. Syntactic Persistence in Language Production. *Cognitive Psychology* 18 (1986): 355–387.
- BOCK, Kathryn, Carol A. MILLER. Broken Agreement. *Cognitive Psychology* 23 (1991): 45–93.
- BOCK, Kathryn, J. Cooper CUTTING. Regulating Mental Energy: Performance Units in Language Production. *Journal of Memory and Language* 31(1992): 99–127.
- BOŠKOVIĆ, Željko. Unifying First and Last Conjunct Agreement. *Natural Language & Linguistic Theory* 27 (2009): 455–496.
- CHOMSKY, Noam. Minimalist Inquiries: The Framework. Roger Martin, David Michaels, Juan Uriagereka, Samuel Jay Keyeser (eds.). *Step by Step: Essays on Minimalist Syntax in Honor of Howard Lasnik*. Cambridge: MIT Press, 2000, 89–155.
- CORBETT, Greville G. Resolution Rules: Agreement in Person, Number and Gender. Gerald Gazdar, Ewan Klein and Geoffrey Pullum (eds.). *Order, concord and constituency (Linguistic Models, 4)*. Dordrecht: Foris, 1983, 175–206.
- CORBETT, Greville G. *Gender*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- EBERHARD, Kathleen M., J. Cooper CUTTING, Kathryn BOCK. Making Syntax of Sense: Number Agreement in Sentence Production. *Psychological Review* 112 (2005): 531–559.
- FRANCK, Julie, Gabriella VIGLIOCCO, Janet NICOL. Subject-Verb Agreement Errors in French and English: The Role of Syntactic Hierarchy. *Language and Cognitive Processes* 17/4 (2002): 371–404.
- FUCHS, Zuzanna, Maria POLINSKY, Gregory SCOTRAS. The Differential Representation of Number and Gender in Spanish. *The Linguistic Review* (2015): 1–36.
- HASKELL, Todd, Robert THORNTON, Maryellen MACDONALD. Experience and Grammatical Agreement: Statistical Learning Shapes Number Agreement Production. *Cognition* 114 (2010): 151–164.
- MALKO Anton, Natalia SLIOUSSAR. Attraction Errors in Gender Agreement: Evidence from Russian. *Proceedings of FASL 21*. Michigan Slavic Publications, 2013, 162–175.
- MARUŠIČ, Franc, Andrew NEVINS, Amanda Saksida. Last Conjunct Agreement in Slovenian. Richard Compton, Magdalena Golezdzinowska, Ulyana Savchenko (eds). *Proceedings of Formal Approaches to Slavic linguistics 2006*, Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 2007, 210–227.
- MARUŠIČ, Franc, Andrew NEVINS, William BADECKER. The Grammars of Conjunction Agreement in Slovenian. *Syntax* 18/1 (2015): 39–77.
- MITIĆ, Ivana, Boban ARSENJEVIĆ. Plural Conjuncts and Syncretism Facilitate Gender Agreement in Serbo-Croatian: Experimental Evidence. *Frontiers in Psychology* 10 (2019): 942.
- PICKERING, J. Martin, Holly P. BRANIGAN. Syntactic Priming in Language Production. *Trends in Cognitive Sciences* 3(1999): 136–141.
- RISTIĆ, Bojana, Nicola MOLINARO, Simona MANCINI. Agreement Attraction in Serbian. Decomposing Markedness *The Mental Lexicon* 11/2 (2016): 242–276.
- SILOUSSAR, Natalia, Anton MALKO. Gender Agreement Attraction in Russian: Production and Comprehension Evidence. *Frontiers in Psychology* 7 (2016): 1651.
- SLIOUSSAR, Natalia. Forms and Features: The Role of Syncretism in Number Agreement Attraction. *Journal of Memory and Language* 101 (2018): 51–63.
- VIGLIOCCO, Gabriella, Janet NICOL. Separating Hierarchical Relations and Word Order in Language Production. Is Proximity Concord Syntactic or Linear? *Cognition* 68 (1998): 3–29.
- WAGERS, Matthew. *The Structure of Memory Meets Memory for Structure in Linguistic Cognition*. Doctoral dissertation. University of Maryland, 2008.
- WILLER GOLD, Jana, Boban ARSENJEVIĆ, Mia BATINIĆ, Michael BECKER, Nermina ČORDALIJA, Marijana KRESIĆ, Nedžad LEKO, Franc Lanko MARUŠIČ, Tanja MILIČEV, Nataša MILIČEVIĆ, Ivana MITIĆ, Anita PETI-STANTIĆ, Branimir STANKOVIĆ, Tina ŠULIGOJ, Jelena TUŠEK, Andrew NEVINS. When Linearity Prevails over Hierarchy in Syntax. *PNAS (Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America)* 115 (3) (2018): 495–500.
- WILLER-GOLD, Jana, Boban ARSENJEVIĆ, Mia BATINIĆ, Nermina ČORDALIJA, Marijana KRESIĆ, Nedžad LEKO, Franc MARUŠIČ, Tanja MILIČEV, Nataša MILIČEVIĆ, Ivana MITIĆ, Andrew NEVINS, Anita

РЕТИ-СТАНИЋ, Branimir STANKOVIĆ, Tina ŠULIGOJ, Jelena TUŠEK. Conjoint Agreement and Gender in South Slavic: From Theory to Experiments to Theory. *Journal of Slavic Linguistics* 24/1(2016): 187–224.

*

МИТИЋ, Ивана. *Ефекат њрамајичких и синџаксичких карактеристика координираних субјекта на слањање глагола у роду у српском језику*. Докторска дисертација, Универзитет у Нишу, 2019.

Наташа Милићевић
Тања Милићев

КОНГРУЕНЦИЈА И ГРЕШКЕ УСЛЕД ПРИВЛАЧЕЊА У РЕЛАТИВНИМ КЛАУЗАМА У СРПСКОМ

Резиме

Овај рад представља анализу грешака у конгруенцији предиката са субјектом са релативном субординираном клаузом. Анализирани подаци су добијени у продукцијском експерименту чији су учесници говорници српског језика са територије Војводине. Циљ ове студије је био да се утврди да ли се и у којој мери овакве грешке у слањању јављају у српском језику. Она доноси и новину у експерименталном дизајну, будићи да анализирамо могућност јављања грешака привлачења под додатним утицајем претходног контекста.

Наша прелиминарна анализа сумира потенцијалне семантичке факторе који доприносе овом феномену. Подаци из српског језика указују на то да је дистрибутивност један од важнијих фактора, али и семантичка блискост која у нашим подацима постоји између реченице модела и циљне реченице. Овај рад доноси нове опсервације приликом тумачења, јер указује на улогу синтаксичког и лексичког прајминга. Наш закључак је да овакав утицај, нетипичан за грешке услед привлачења указује на могућност да се не ради искључиво, а можда ни доминантно о грешкама привлачења.

Однос грешака у конгруенцији у броју и роду је очекиван с обзиром на тип идентификованих семантичких утицаја, али не и с обзиром на наша сазнања о природи слањања у роду. Другим речима, претпоставка да линеарна близина између именице на позицији субјекта и глагола игра улогу у избору конгруенције у роду не имплицира уочену разлику у проценту грешака које се јављају у ове две категорије слањања. С обзиром на то даје хијерархијски детерминисан домен (домен клаузе) основна претпоставка свих типова конгруенције подједнако, као и да је линеарност додатно посебно релевантна за слањање у роду, потребно је одговорити на питањезашто се грешке у овој врсти слањања, тј. случајеви напуштања овог домена, не јављају барем у истој мери као и грешке у слањању у броју. У том смислу овај рад је информативан и за будућа теоријска разматрања конгруенције и за теорију језичке продукције.

University of Novi Sad
Faculty of Philosophy
Department of English
Dr Zorana Đindića 2, 21000 Novi Sad, Serbia
natasa.milicevic@ff.uns.ac.rs
tanja.milicev@ff.uns.ac.rs

(Примљено: 15. септембра 2022;
прихваћено: 10. новембра 2022)

Марина Јуришић

О ПРЕДЛОГУ *ПОЗА* У СРПСКИМ НАРОДНИМ ГОВОРИМА*

Овај прилог говори о старом словенском предлогу *йоза* који је, у предлошко-падежним конструкцијама са генитивом / општим падежом, сачуван у неким призренско-тимочким говорима (јужноморавским, тимочком, делу сврљишко-заплањских) у функцији спацијалног детерминатора и у исељеничким говорима на територији данашње Румуније (Рекаш и Банатска Црна Гора) у функцији спацијалног и темпоралног детерминатора. Поред тога, трагове овога предлога чувају прилози за време (*йозајутре, йозајучер, йозасунца, йозагана*) у говорима различитих српских дијалеката.

Кључне речи: српски дијалекти, призренско-тимочка дијалекатска област, исељенички говори на тлу Румуније, дијалекатска синтакса падежа, предлог *йоза*.

This paper deals with the old Slavic preposition *poza* which, in prepositional cases with the genitive / oblique case, is preserved in some of the vernaculars of the Prizren-Timok area (southern Morava, Timok, and a part of Svrlijig-Zaplanje speeches), functioning as a spatial determiner, and in the diaspora vernaculars in the territory of today's Romania (Rekaš and Banatska Crna Gora) functioning as a spatial and temporal determiner. In addition, traces of this preposition are preserved in temporal adverbs (*pozajutre, pozajučer, pozasunca, pozadana...*) in the speeches of various Serbian dialects.

Key words: Serbian dialects, Prizren-Timok dialect region, diaspora vernaculars in the territory of Romania, dialect syntax of cases, preposition *poza*.

1. Увод. У раду се говори о старој словенској лексеми *йоза*, која се временом задржала само на северу словенског језичког простора, док је код јужних Словена остала у траговима, као архаизам сачуван у чакавским говорима (на средњодалматинским острвима), али и у неким штокавским говорима призренско-тимочке дијалекатске области и у неким од исељеничких говора који су сеобама доспели на територију данашње Румуније пре више векова из јужнијих предела (и то „са подручја које је, у тренутку исељења носилаца тих говора, припадало смедеревско-вршачком дијалекту, додуше с елементима прелаза према косовско-ресавском”, Ивић 2009: 139).¹ На предлог *йоза* је скренуо пажњу П. Ивић, приликом истраживања исељеничких говора на територији данашње Румуније (у Рекашу и селу Краљевци

* Овај прилог финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-68/2022-14, који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

¹ П. Ивић примећује да на словенском северу „предлог *йоза* има простран ареал: пољ. *роза*, укр. *йоза*, блр. *йа-за*, р. *йо-за*” (2018а: 386), док *Етимолошки речник словенских језика* наводи да се предлог *йоза* комбинује са инструменталом и, ређе, с акузативом, и то документује потврдама из украјинског, белоруског, пољског, чешког, словачког и хрватског језика (где је ретко присутан) (КОРЕЋЊ 1973: 204).

у Румунском Банату),² констатујући у свом раду (из 1997. године): „Предлог *йоза* „иза, позади, страга” забележио је у Тимоку Ј. Динић (1988, 210), док је М. Томић записао у Свиници *йозáвчера* „пре три дана” (Томић 1984, 196). У другим штокавским говорима овај предлог није жив, иако га РЈА обилато потврђује закључно са XIX веком. Са чакавског земљишта *йоза* „nach, hinter” потврђено је на средњодалматинским отоцима (Hraste, Šimunović und Olesch 1979 s. v.)” (2018a: 386). У протеклих двадесет пет година (откако је П. Ивић изнео ова своја запажања) објављен је велики број дијалектолошких радова на основу којих је могуће формирати комплетнију слику о овом архаичном предлогу и употпунити је новим детаљима. Стога је циљ овога рада да утврди у којим се све говорима српског језичког простора употребљава предлог *йоза* и у ком значењу, са којим падежним формама се комбинује и да затим расветли синтаксичка значења која имају предлошко-падежне конструкције са овим предлогом.³

2. ГЕОГРАФСКА РАСПРОСТРАЊЕНОСТ И ЗНАЧЕЊА ПРЕДЛОГА ПОЗА. У RЈAZU се наводи да предлог *йоза*, са значењем *иза*, *за*, иде уз инструментал, локатив, ређе акузатив, и за то се даје већи број потврда (RЈAZU XI, s. 48: 299), међутим, П. Ивић је, у складу са дотадашњом истраженошћу јужнословенских говора, навео да овај предлог није жив у другим штокавским говорима (изузев исељеничких и тимочког), „иако га РЈА обилато потврђује закључно са XIX веком” (2018a: 386). Предлог *йоза*, у РСАНУ дат са квалификатором покрајински, са генитивом (и застарело с акузативом) „*огређује йојам иза која се нешићо налази, иза,*” док са инструменталом „*огређује йојам а. йосле која се нешићо дојаћа, врши, йосле*” и „*б. исйод, с доње сйране која се нешићо налази*” (21: 526). Потврде из Пољице (неке већ наведене и у RЈAZU) су са инструменталом, а оне забележене на простору призренско-тимочке дијалекатске области (Лесковац, Врање, Књажевац) са општим падежом (тј. имају облик једнак акузативу), док су код аутора из XIX века чешће са генитивом, ређе с инструменталом.⁴ Преглед домаће дијалектолошке литературе показује да се предлог *йоза* (уз именску реч у општем падежу) употребљава у

² Становници Рекаша (католичке вере) се данас сматрају Хрватима. Независно од тога, пратећи језичке и историјске чињенице, П. Ивић закључује да се може претпоставити да је порекло говора Банатске Црне Горе и Рекаша из области између Тимока и Велике Мораве, свакако ближе Великој Морави (2009: 146). О сличностима и разликама између ових говора в. у Ивић 1994: 254–269; 2018б.

³ У складу са тим прегледани су речници РСАНУ и RЈAZU (етимолошки речник П. Скока не региструје овај предлог) и домаћа дијалектолошка литература: сви бројеви *Српској дијалектолошкој зборника*, али и друге монографије (углавном исте које Д. Радовановић и Ж. Бошњакковић користе као извор и литературу у: Бошњакковић – Радовановић 2011: 201–204, као и оне објављене после 2010. године) и речници, при чему се у *Изворима и цитираној литератури* овога прилога наводе библиографске јединице у којима је регистрован истраживани предлог или из којих су ексерпирани потврде за синтаксичку анализу (изузетак представља неколико наведених дела за која је наглашено да нису регистровала предлог *йоза*). Такође су коришћене белешке с ауторових дијалектолошких истраживања у Горњој Пчињи, селу Палојце код Грделице, селу Власе у Пољаници и селу Тибужде код Врања, а консултован је и колега Зоран Симић, који је вршио језичка истраживања у народним говорима на тлу Румуније.

⁴ Имајући у виду методологију израде РСАНУ, може се закључити да предлог *йоза* није забележен у језику писца након XIX века и да је жив само у народним говорима.

значајном делу призренско-тимочких говора са спацијалним значењем ‘иза’: Алексиначком Поморављу (Богдановић 1987: 235), околини Ниша (Јовановић 2004: 330, 545; Тома 1998: 371),⁵ Тимоку (Динић 2008: 600), Заплању (Марковић 2000: 229; Цветановић 2013: 160), јабланичком крају (Жугић 2005: 283; 2007: 557–560), Лесковцу и околини (Митровић 1984: 245), селу Палојце код Грделице, Црној Трави (Стојановић 2010: 675),⁶ Врању и широј околини (Златановић 2017), селу Власе у Пољаници, селу Тибужде код Врања, Горњој Пчињи (Јуришић 2014: 409–410, 438–439), Прешеву (Трајковић 2016: 524).⁷ Очекивано, у суседном кумановском говору такође је забележен спацијални предлог *ѝоза* (Видоески 1962: 183), иако га нема у македонском књижевном језику, а ни бугарски књижевни језик га не познаје (в. нпр. граматике Конески 1967; Граматика 1983). У исељеничким јужнословенским говорима на тлу Румуније овај предлог се комбинује са генитивом именске речи и има поред спацијалног и темпорално значење (Ивић 2009: 141–142, 143–144; 2018а: 385–386), што га чини другачијим у односу на призренско-тимочке говоре.⁸ Међутим, постојећа литература не показује да је присутан и у (иначе врло архаичним) говорима карашевских насеља и Свинице (Радан 2015; Томић 1984),⁹ и ниједан од истраживача народних говора Косова и Метохије није регистровао овај предлог у нашој јужној покрајини.¹⁰

⁵ Тома наводи да је у граду Нишу бележен предлог *иза*, а да се *ѝоза* сачувало само у околним селима (1998: 371).

⁶ Занимљиво је да овај предлог није примећен у Говору Црне Траве и Власине (Вукадиновић 1996: 254).

⁷ Р. Жугић је – у вези са предлогом *ѝоза*, изнела своје мишљење да је он: „својствен само неким призренско-тимочким говорима који су уже опредељени као јужноморавски у целини (говор јабланичког краја), или у једном свом делу који се по положају налази на јужноморавске говоре (говор Заплања и говор јужноморавске зоне Алексиначког Поморавља)”, инсистирајући на томе да је овај предлог забележен у зони Заплања која се ослања на јужноморавски говор и у јужноморавској зони Алексиначког Поморавља, а да није примећен у Говору Црне Траве и Власине (2007: 558–560; 2010: 94–96, 119). Ово мишљење је само делимично прихватљиво – предлог *ѝоза* чувају пре свега јужноморавски говори, али је чињеница да га је забележио и Ј. Динић у Тимоку (1988: 210; 2008: 600), а касније и Р. Стојановић у Црној Трави (2010: 675) и В. Цветановић у Заплању (2013: 160), с тим што га заиста нису регистровали: речници пиротског говора (Живковић 1987; Златковић 2014), монографија о говору Понишавља (Ђирић 1999), монографија и речник о говору Лужнице (Ђирић 1983; 2018), монографија о говору села Милушинца у Сокобањској котлини (који припада сврљишко-заплањском дијалекту, Гмитровић 2008), монографија о говорима села Присјан (од којих Доњи Присјан припада заплањском, а Горњи је у основи заплањски говор, али са доста лужничких особина, Милосављевић 2009), као ни дијалектолошки прилози са Косова и Метохије.

⁸ У прилогу о румунском утицају на говоре Банатске Црне Горе, аутори запажају да је генитивна флексија доследно очувана: „у просторним, темпоралним и другим синтагмама с бројним генитивним предлозима: *од, из, преко, између, са(а), ѝоза ‘иза’* (подвукла М. Ј.), *крај, пре, без*” (Симић – Царан 2006: 157).

⁹ М. Радан није забележио истраживани предлог у својој монографији, а ни у прилогу о архаичној лексици карашевских говора (2015; 2010: 431–444), али у говору Свиничана је забележен прилог *ѝозајуч’ера* (и *ѝозавч’ера*) ‘пре три дана’ (Томић 1984: 104, 196), што представља траг о постојању овог предлога у прошлости (в. т. 3.2.1).

¹⁰ У дијалектолошкој литератури нема података о томе да се западно од прешевско-бујановачког краја може срести истраживани предлог, али Р. Младеновић бележи у јужнокосовском селу Гатње само *ѝозаги* и још наводи: „Потврђен је само предлог *ѝозаги* +, чиме је гатњански говор део метохијско-косовског ареала (Младеновић 2002: 312–313)” (2013: 187), док у Сирињу, као и у шарпланинској жупи Гора, бележи *заг* и *ѝозаги* (2019: 764; 2001: 466). Истраживани

3. ГЕНИТИВ / ОПШТИ ПАДЕЖ СА ПРЕДЛОГОМ *ПОЗА* У ФУНКЦИЈИ СПАЦИЈАЛНОГ И ТЕМПОРАЛНОГ ДЕТЕРМИНАТОРА¹¹

3.1. Предлогом *йоза* уз именску реч у генитиву / општем падежу означавају се пре свега просторни односи, и то локативна (1) и адлативна (2) постлокализација. У оба случаја овом конструкцијом се идентификује позиција објекта локализације на хоризонталном плану у односу на оријентир, с тим што се његово индирективно (локативно) или адлативно значење препознаје по томе да ли стоји уз глагол мировања (индирективни) или глагол кретања (директивни). Постоје и ређе потврде аблативне постлокализације (3) у којима је управни глагол са семантичким обележјем усмереност (директивност) /+/ (што је исто обележје као код адлативне постлокализације). У њима је аблативно значење подржано аблативно маркираним глаголом (нпр. *излејѝи*) или пак дуплирањем предлога (*из йоза*).¹² Потврде:¹³

(1) заспа́ло моје дете́ беше овде́ка, *йоза вра́ѝа* (К), *йоза ої́њѝѝѝ* накладев́ о́гњѝ (Л), пуца́ *йоза њѝма* (Л), у ку́ћу сѝм ги све́ (рађала), та́м *йоза вра́ѝа* (ЦГ), *йоза бара́кеѝе* о́дма ете́ га ба́грем си и сѝк се́ди (КД) (Јуришић 2014: 410); оне́ *йоза ко́ла* ГД (Тралковић 2016: 524); Поглéј да не́је секи́ра *йоза а́мбар* (одредница *йоза*, Стојановић 2010: 675); Не ко́си, но брѝчи, ни сламкá *йоза ње́ѝа* не остане́ (одредница *бричи* (*се*), Стојановић 2010: 77); Кѝд неки́ за́вика *йоза ме́не*, прéпаде ме (одредница *завика* (*се*), Стојановић 2010: 228); Ста́л, па свéрка ел ѝде ко́й *йоза ње́ѝа* (одредница *сверка*, Стојановић 2010: 289); Чу́је се неkwó мрморéње но́ћу *йоза ку́ћу* (одредница *мрморење*, Стојановић 2010: 465); Не́ћу д-їдем куд њéга на светѝц, да ме свѝ по́ушкѝју па да бѝдем *йоза вра́ѝа* (одредница *поушкѝје* (*се*), Јовановић 2007: 487); Мукóм га беше ударѝја, ова́ј не́је знаја́ што му Ра́де *йоза трѝбѝну* бија́ (одредница *муком*, Жугић 2005: 203); уро-вѝли смо праз у башчѝнче *йоза ку́ћу* (одредница *йоза*, Жугић 2005: 297); У тој трупéње, о́длете ми др́во и ўдари дете́, не́сѝм га виде́ја што е́ *йоза ме́не* билó (одредница *трупéње*, Жугић 2005: 398); Ћу ти завр́жем једну́ фљѝуску, па ће ти све́ сѝвнѝ *йоза ўѝци*, немóј се тѝ изигра́ваш с ме́не! (одредница *фљѝуска*, Жугић 2005: 427); Ћу ти залéпим једну́ шакани́цу па ће се чéшаш *йоза ўѝци!* (одредница *шаканица*, Жугић 2005: 447); вѝди *йоза вра́ѝа* (Јовановић 2004: 330); Нэ́зватом гóсту мéсто *йоза вра́ѝа* (одредница *незвѝт*, Јовановић 2004: 486); Застрѝчиѝи су на онѝј по́лѝчку *йоза вра́ѝа* (одредница *йолѝчка*, Јовановић 2004: 548); Нашлá сна́шка се́ћѝру *йоза вра́ѝа* (одредница *йоза*, Динић 2008: 600); *йоза вра́ѝа* стојѝм ДБ (Марковић 2000: 229); Їма ту́ја *йоза илémњу* едán плéк М, Овáм *йоза ку́ћу* ѝмамо тра́ву М (Тома 1998: 371); поглéдам, о́на *йоза ме́не* Гч (Богдановић 1987: 235); Кад иско́чѝсмо на вр́ брдо, кад ти пѝкоше о́бе раме́њаче, о́доше ко́ла ўсвет-та́мо позáди. Сэ́стра дрѝжѝ онé кра́ве, само кра́ве гу о́стале у рѝке. А ја́ сам ста́ла *йоза моу́ сэсѝру* па вѝкам (Богдановић 1987: 284);

предлог није забележен ни у косовско-ресавским говорима на овом простору, в. нпр.: *Речник косовско-мејохиској дијалектѝа* Г. Елезовића (1935), *Говор северне Мејохије и Речник ѝвора северне Мејохије* М. Букумирића (2003; 2012), *Говор средњеѝа Ибра* М. Божовића (2008).

¹¹ Терминологија и организовање семантичких поља прихваћено је од С. Павловића (2000; 2006).

¹² Употреба предлога *йоза* је сасвим слична оној у говорима северозападне Боке, али када је у питању предлог *иза*, једино што се међу потврдама нису нашле оне које би одговарале пољу „перлативна постлокализација” (уп. Павловић 2000: 39–40).

¹³ Све преузете потврде из литературе су (ортографски) уједначене и у њима су синтагме са предлогом *йоза* доследно истакнуте италиком.

Незв́ан гóс мéсто *йоза в́ра̑и̑а* (одредница *йоза*, Митровић 1984: 245); Нéшто свítка *йоза ш́у̑му* (Ратаје – Крмољ, одредница *сви̑и̑кам*, Златановић 2017); Те јéдеш па ће ти пúца *йоза у́щи!* (Врање, одредница *йоза*, Златановић 2017).

Тò је *йоза в́ра̑и̑а*; А он окрèне прúт на дрúгу стрáну и опáли. Òви што су б́лизо *йоза н́џа*, свí не мòж да удáри, бој су вр́ло б́лизо; Йди донéси ми мéтлу *исйоза в́ра̑и̑и* (Рекаш, Ивић 2018а: 385); òни тáмо *йоза Темишв́ара*; овò дòђе прид мéне, а òн је *йòза мéн* (Краљевци у Банатској Црној гори, Ивић 2018а: 386); овод је сиромашко село било, ово нису били људи богати, ка у, ка у, у друга села, та села *йоза Тимишв́ар*, да Вам кажем тако станчовански, *йоза Тимишв́ар* била земња боља и свет је био по богат тамо (Станчево у Банатској Црној Гори, Сикимић 2019: 411).¹⁴

(2) з́бире кочíце и *йоза в́ра̑и̑а* ги тúре (ЦГ) (Јуришић 2014: 439); легнá *йоза љегнú кру̑шкú* Сл (Трајковић 2016: 524); Сакрíл се *йоза в́ра̑и̑а*, слутí квò о́ратимо (одредница *слу̑и̑и*, Стојановић 2010: 866); Зáмакнy *йоза кúћу* и не видò кудé òтиде (одредница *замакне*, Јовановић 2007: 432); Немòј да нами́һаж љубре *йоза в́ра̑и̑а*, нéго га изнéси! Нéма туј *йоза в́ра̑и̑а* нами́һање, девојко, т́ј, на срé[д] цòбу, па га изнéси! (одреднице *нами́һам*, *нами́һање*, Жугић 2005: 218); Йди *йоза кòла* па с в́илу придржéвљај снòпја да не попáдав! Стáни *йоза мéне*, пр́ва сьм дошлá! (одредница *йоза*, Жугић 2005: 283); Немòј да остáљаш метлú такòј на срé[д] цòбу, т́ури гу *йоза в́ра̑и̑а* у һòш! (одредница *һош*, Жугић 2005: 404); Ти йди *йоза кòла*, па куде онúј úдолицу кóчи! (одредница *удолица*, Жугић 2005: 410); Не вр́ља чарапíне *йоза кр́еве[ш]*, дај овáм у нéчисто да вр́лим (одредница *чарапíна*, Жугић 2005: 437); кантíче мармулáду сакрíла *йоза írнци*; йди *йоза и́лòй*; сакрí се *йоза кòла* (Жугић 2007: 557); До сьг смо ишлí нáпоље *йоза кúћу*, а оц́г у алé (одредница *але*, Јовановић 2004: 337); Скутáл се *йòза в́ра̑и̑а* (одредница *йоза*, Јовановић 2004: 545); *йоза кúћу* га одведém Ч, Кад улéго овáм, *йоза кúћу* Л (Тома 1998: 371); нéко най́ђе, а мí прáсе па *йоза в́ра̑и̑а* Т (Богдановић 1987: 235); Нашлá га *йоза в́ра̑и̑а* (одредница *йоза*, Цветановић 2013: 160); сакрíе се *йоза кáмен* Гр (Марковић 2000: 229); изнéли смо ств́ари нéки у брáниште, *йоза кúће* (село Рамни Дел, заплањски говор, Станковић 2008: 133); И лéгну *йоза кай́ју*; Вòл вр́ља зéмљу с рóгови, а *йоза ш́ију* му пада (одредница *йоза*, Митровић 1984: 245); Кáмења нафр́љамо *йоза кúћу* (Врање, одредница *нафр́љам*, Златановић 2017); Йди *йоза кúћу* и задавај се од вéтар (Врањска Бања, одредница *задавам се*, Златановић 2017); Ја отворí в́рата, а у тај тар пóјави се *йоза мéне* мој брат (Ратаје, одредница *тáр*, Златановић 2017).

Да мéтеш *йоза в́ра̑и̑а* (Рекаш, Ивић 2018а: 385);

(3) З́ајак íзлете *йоза еѓн иб́ун* (одредница *иб́ун*, Динић 2008: 901); свекр́ва такòј, òн ис *йоза н́ума* расíпе канáче вòду (Шп) (Јуришић 2014: 499);

Йди донéси ми мéтлу *исйоза в́ра̑и̑и* (Рекаш, Ивић 2018а: 385).

Детерминисани предикат је, у првој групи потврда, глагол са инхерентним семантичким обележјем усмереност /-/ или се такав глагол подразумева (òне *йоза кòла*; Нéзватом гóсту мéсто *йоза в́ра̑и̑а*; поглéдам, òна *йоза мéне*; Незв́ан гóс мéсто *йоза в́ра̑и̑а*).

¹⁴ Овај део текста (у коме се нашао истраживани предлог) је преузет из рада Б. Сикимић, настало на основу разговора са становницима Станчева, села које припада Банатској Црној Гори, источно од Темишвара, „које је за истраживање одабрано због свог специфичног изолованог говора, али и једнако изоловане традицијске културе” (2019: 403).

У другој групи потврда постлокационо *ѝоза* (маркирано извесношћу досезања близине именованог оријентира) са именском речи у општем падежу или генитиву има адлативно значење оријентационог типа. Оно се уобичајено препознаје по глаголу (*ѝура, лејне, сакрије, замакне, намића* ‘намете на једну гомилу’, *иге, сѝане, врља, скуѝа се* ‘сакрије се’, *одведе, улејне, нафрља, ѝојави се, ѝага, меѝе* ‘стави’). Често су то глаголи финалне директивности, односно глаголи смештања (*лејне, сѝане*), али и динамички неспецификовани глаголи (*иге*), затим глаголи који имају обележје транзитивност */+/* (*сакрије, врља*) или медијалност */+/* (*сакрије се, скуѝа се*) и усмереност */+/* конкретизовану као адлативност */+/*. У неким примерима се из самог контекста може закључити да је у питању адлативно значење, иако је управни глагол аблативно маркиран (*изнејели смо ствјари неки у браниште, ѝоза куће; ѝоза кућу га одведем*).

Трећа група примера су потврде аблативне постлокализације. Овде је управни глагол такође директивни, а значење аблативности је постигнуто аблативно обележеним глаголом (*излејѝи*) или дуплирањем предлога (*из ѝоза*).

3.1.1. У говорима који су сачували предлог *ѝоза* обично се паралелно употребљава још неки предлог истог или сличног значења. Тако је предлог *иза* забележен (уз предлог *ѝоза*) у говору Прешева (Трајковић 2016: 511), власотиначког краја (Станковић 2008: 127, 134),¹⁵ града Ниша (Тома 1998: 371), Алексиначког Поморавља (Богдановић 1987: 235), Заплања (Марковић 2000: 229), а предлог *ѝозаг(у)* и његова фонетска варијанта *ѝозагу* у тимочком (Динић 2008: 602; 2019: 836), црнотравском (Стојановић 2010: 675), лесковачком (Митровић 1984: 245), јабланичком (Жугић 2007: 557) и такође, у говору Прешева (Трајковић 2016: 524), власотиначког краја (Станковић 2008: 147, 157),¹⁶ Ниша (Тома 1998: 377), Заплања (Марковић 2000: 229). У овим говорима предлог *ѝоза* и конкурентни *иза* и *ѝозаг(у)* функционишу у оквиру истог семантичког поља истовремено, док је у Тимоку забележен још и предлог *заг(у)* и његова фонетска варијанта *сѝг*, а у речничкој грађи су честе и потврде са предлогом *иза* (Динић 2008: 204, 206, 259). Међутим, у призренско-тимочким говорима који чувају предлог *ѝоза*, али и на много ширем простору, функционише и предлог *ѝо* у сасвим сличном значењу, али обележен додатним ограничењима везаним за семантику именске речи, а и управног глагола.¹⁷ Тамо, за разлику од предлога *ѝоза*, који чешће стоји уз индирективне глаголе, а именска реч са којом се комбинује представља појам који може бити или статичан или покретан, предлог *ѝо* редовно подразумева кретање управљено према циљу, који се, такође, креће (дакле, не може по својој природи бити

¹⁵ Потврде са предлогом *иза* се налазе у дијалекатским текстовима који припадају заплањском говору (као и потврда за предлог *ѝоза*). Наиме, аутор је дијалекатске текстове разврстао по дијалекатским типовима којима говори власотиначких села припадају (лужнички, гранични између лужничког и заплањског говора, заплањски и јужноморавски).

¹⁶ Потврде са предлогом *ѝозагу* се налазе у дијалекатским текстовима који припадају јужноморавском говору.

¹⁷ Предлог *ѝо* у значењу секвентивног ‘иза’ обичан је у призренско-тимочким говорима (в. Богдановић 1979: 118; Вукадиновић 1996: 258; Жугић 2005: XXXV; Јуришић 2014: 435; Марковић 2000: 229; Михаиловић 1977: 66; Станковић 2008: 127, 144; Трајковић 2016: 415, 441, 519), а није непознат ни косовско-ресавским говорима, али на основу досадашње литературе, не може се поуздано утврдити колико је у њима фреквентан (уп. Милорадовић 2003: 274–275).

статичан, као *кућа*, на пример), при чему је досезање тога циља ирелевантно.¹⁸ Предлог *йоза* стоји на месту стандардног *иза* + *йенийив*, са глаголима мировања или онима чије се кретање завршава у тачкама лексикализованим именском речи у генитиву / општем падежу, док конструкцији *йо* + општи падеж, која се, у значењу ‘иза’, везује искључиво за глаголе усмереног кретања, више одговара значење стандардног *за* + инструментал (*иге за женом*) и она се не комбинује са глаголима мировања (више о томе в. у: Јуришић 2011).

3.2. Темпорално значење предлошко-падежних конструкција са предлогом *йоза* забележено је само у исељеничким говорима Банатске Црне Горе и Рекаша који су на територију данашње Румуније доспели пре више столећа миграцијама из јужнијих предела (в. фусноту 2). Они су, изоловани од главнине штокавског наречја, сачували многе архаизме, између осталог и предлог *йоза* и то у оба значења – просторном и временском. Судећи по досадашњој дијалектолошкој литератури, сигурно је да се у овим говорима предлогом *йоза* и генитивом именске речи исказује постериорност – „означавање времена које на временској оси следи именованом моменту или периоду” (уп. Павловић 2000: 76).¹⁹ Потврде:

На трљике се истрлицѧ (кудеља). *Поза йѧб* је на грѣбени очѣшљамо. Йсприд бѧја и *йѧза бѧја* (рата). *Поза двѧ сѧйѧ* га извѧди, је гѧтѧв печѣн лебац. *Поза йѧб* се пѧчме пѧйѣ. *Поза йѧб* пѧчмеду да се припрѧвљаду за свѧдбу. (Рекаш, Ивић 2018а: 385); *йоза Пейрѧвдан* (Краљевци у Банатској Црној гори, Ивић 2018а: 386); овод је сиромашко село било, ово нису били људи богати, ка у, ка у, у друга села, та села поза Тимишвар, да Вам кажем тако станчовански, поза Тимишвар била земња боља и свет је био по богат тамо, овод били су никоколико човека што су били мало по, него кад је, *йоза райѧ* иљаду девестотине педесете године, педес прве, педес друге, педес треће до педес и девете; Да, тамо сам дошла, сам седила на дванес године, онак сам купила ову и онак *йоза йѧо* сам, баба и деда су умрли, сам манула дивојке, сам дала њѧј (Станчево у Банатској Црној Гори, Сикимић 2019: 411, 416).

Занимљиво је да се у говору Ченеја, једном банатском говору шумадијско-војвођанског дијалекта (у коме се, као што је речено, не чува предлог *йоза*) уобичајено говори *йѧиза* у значењу ‘после’: *Пѧиза сѧране*, сѧтри дѧн ймаду мѧло дѧйѣ; И ѧнда тѧко лѧпо, *йѧдиза йѧѧѧ* ако се удесу дѧбро, ѧндак нѣ врѧту (Ивић и др. 1997: 321).²⁰

¹⁸ У говорима које је аутор овог прилога истраживао (село Палојце код Грделице, село Влазе у Пољаници, Горња Пчиња, село Тибужде код Врања) примећују се следеће правилности у значењима предлога *йо* и *йоза*: може се рећи: *иге йо мене*, али не може: *сѧйоји йо мене*, с друге стране – може се рећи: *иге йоза мене*, али и: *сѧйоји йоза мене*. Када се каже *иге йо мене* то значи *иге за мном* (прати ме), а када се каже *иге йоза мене*, значи да *иге иза мене*, при чему мој положај (тј. да ли се крећем или не) не условљава његово кретање, већ се његово кретање једноставно дешава иза мене. Дакле, мора се испоштовати семантика именске речи уз предлог *йо* и значење управног глагола да би конструкција *йо* + *ОП* значила исто што и стандардно *за* + *инструментал* (*иге за мном*), а не *йо* + *локайив* (*иге йо мени*). Таквих ограничења у употреби предлога *йоза* нема.

¹⁹ И према усменим наводима колеге Зорана Симића, у Банатској Црној Гори се и данас могу чути потврде с предлогом *йоза* сличне онима које је забележио П. Ивић.

²⁰ Аутори монографије о банатским говорима такође су пронашли податак у раду Максима Младенова „Говорѧт на Ново Село Видинско” (Софија, БАН, 1969, 140) да је облик *йѧиза*

3.2.1. У призренско-тимочким говорима који познају спацијални предлог *ѿоза* није забележено и темпорално значење овога предлога. Постоје јаке индикације да је овде предлог *ѿо* потиснуо предлог *ѿоза* из семантичког поља у коме су једно време заједно егзистирали. Наиме, предлог *ѿоза* у претходно наведеним призренско-тимочким говорима је врло стабилан у означавању простора, а у исељеничким говорима чува и временско значење, што оставља могућност да је некада и овде означавао простор и време, затим, у нашим народним говорима постоје временски прилози типа *ѿо́зајѿуре*, *ѿо́зајѿуре*, који представљају трагове временског значења предлога *ѿоза* (в. о томе у тексту ниже). Међутим, темпорално значење ‘после’ предлошко-падежне конструкције *ѿо* + *локаѿив*, присутно од најстаријих времена у свим словенским језицима, очито је било велике снаге – потиснуло је предлог *ѿоза* из временског значењског поља у истраживаним говорима, а могуће је (према мишљењу М. Ивић) да је управо оно утицало да се развије и поменуто месно значење ‘иза’ предлога *ѿо* (1951–1952: 191–192, 195).²¹ И у суседном кумановском говору, који познаје предлог *ѿоза* само у просторном значењу, такође се употребљава предлог *ѿо* у временском значењу ‘након, после’.²²

Данас у српским народним говорима – који не припадају увек призренско-тимочкој дијалекатској области, наилазимо на трагове предлога *ѿоза* у временском значењу, сачуване у прилозима:

ѿо́зајѿуре БП (Богдановић 1979: 99); *ѿо́зајѿуре* ‘дан иза прекосутра’: Тóј ће бóде тек *ѿо́зајѿуре* (Цветановић 2013: 160); *ѿо́зајѿуре*, *ѿо́зајѿуре* ‘наксутра, три дана касније’: Дњѿс боли једно, јѿтре друго, зајтре трећо, *ѿо́зајѿуре* четврто; нѿма више здравје, него крпѿење (Зав); Остáдомо јóш нѿколко дња, *ѿо́зајѿуре* че се врнемо (Кп) (Златковић 2014: 160); *ѿо́зајѿуре* ‘прекосутра’ (Живковић 1987: 118), *ѿо́зајѿуре* ‘прекосутра’: Јѿтре че да жњемо у Цáрову главу, а *ѿо́зајѿуре* у Градич (Динић 2008: 600); *ѿо́зујѿуре* ‘наксутра (после три дана)’: Штá ћемо да рáдимо *ѿо́зујѿуре*, нѿ знам, да бóдемо живи дотáд (Марковић 1986: 405);

ѿо́зајѿур(а) ‘накјуче, пре три дана’: *Позáјѿур* дооди тѿтка ми нá-госје (Бе); Пáде облак *ѿо́зајѿур(а)* и водá ни однѿсе (Кп) (Златковић 2014: 160); *ѿо́зајѿур* ‘прекјуче’: Окал сам и јóш *ѿо́зајѿур*, ал ѿто, нѿма и (Динић 2008: 600); *ѿо́зајѿур(а)* (и *ѿо́зајѿур(а)*) ‘пре три дана’ (Томић 1984: 104, 196); *ѿо́зујѿур* ‘прекјуче’: До *ѿо́зујѿур* није мóго да ми дóђе рѿд да ўзнем воду да полијем градину (Марковић 1993: 301);

прилози за време: ‘...*ѿо́засѿнцу*, *ѿо́засѿнца*, *засѿнца*, *ѿо́засѿна*...’ (Станић 1977: 119),²³ *ѿо́засѿнцу* ‘по заласку сунца’: *Позасѿнцу* прође поштијер. Дођи *ѿо́засѿнцу* да се прстенамо (Гаговић 2004: 196).

(> *ѿо́йзѿ*) записан и у бугарском говору Новог села код Видина, чија је основица тимочка (Ивић и др. 1997: 321–323).

²¹ Темпорална аналитичка конструкција *ѿо* + *ОП* са значењем постериорности пореклом је секвентивно *ѿо* + *локаѿив*, за које се верује да је прасловенског порекла (в. напомену 213 у: С. Павловић 2006: 161–162).

²² Ово се може закључити на основу дијалекатске грађе дате у *Текстѿовима* монографије Б. Видоеског, на пример: *По-јегѿе* после ке-стане попова кѿрка да-збѿра полози; *По-нѿкоје време* почнале да-ву-збóрив на-тѿј чорбаѿкуту (1962: 274, 278).

²³ Занимљиво је да М. Станић у прилогу *ѿо́засѿнцу* види срестање два предлога (с именицом), као и, на пример, у прилозима *зáгови’ек*, *наѿѿрѿчу* (1977: 85).

У говору Малог Извора у Црној Реци забележен је и придев који чува старо *йоза*:

йозујчерáњи, -а, -о ‘прекјучерашњи’: Јбш се није просушио пút од *йозујчерању* кишу и град (Марковић 1993: 301).²⁴

4. ЗАКЉУЧАК. Стари предлог *йоза* је добро сачуван у једном делу призренско-тимочких говора – на континуираном простору који почиње од северне Македоније (кумановски говор такође чува лексему *йоза*), простира се преко прешевске и горњопчињске области и долином Јужне Мораве долази до Алексиначког Поморавља на северу, дакле, у призренско-јужноморавским говорима, али не и онима који се налазе на територији Косова и Метохије, већ говорима долине Јужне Мораве, јужноморавским. Забележен је и у сврљишко-заплањском дијалекту (црнотравски, заплањски, али опет не у свим истраженим говорима) и на северу тимочко-лужничког дијалекта, у тимочком говору, који иначе важи за најархаичнији међу овим говорима, а и међу говорима целе призренско-тимочке области (док у средишњем појасу – Понишавље, белопаланачка и пиротска област, и јужној лужничкој зони изостаје). Такође се чува и у неким исељеничким говорима на тлу Румуније – Банатска Црна Гора и Рекаш (али не и у говорима карашевских насеља и Свинице). Комбинује се са генитивом или општим падежом (код говора са аналитичком деклинацијом) у исказивању просторних односа (постлокализације), а у исељеничким говорима, поред просторног, има и временско значење (постериорност). Такође постоје трагови овога предлога задржани у прилозима за време (*йозајушре, йозајучер, йозасунца, йозадана*) у говорима различитих српских дијалеката.

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Богдановић, Недељко. Говори Бучума и Белог Потока. *Српски дијалектолошки зборник XXV* (1979): 1–178.
- Богдановић, Недељко. Говор Алексиначког Поморавља. *Српски дијалектолошки зборник XXXIII* (1987): 7–302.
- Божовић, Маринко. *Говори средњега Ибра*. Друго проширено издање. Приштина / Лепосавић: Институт за проучавање културе Срба на Косову и Метохији, 2008.
- Бошњаковић, Жарко, Драгана Радовановић. Синтетички поглед на творбу аориста и ареал наставака у штокавском наречју. *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику LIV/1* (2011): 181–204.

²⁴ У нашој дијалектолошкој литератури забележена су и два глагола у којима се можда такође чува стари предлог *йоза*: *йозамине* ‘проћи’ (Златковић 1990: 728) у пиротском крају, *йозамине* ‘престигне спут понекога’ и ‘престигне у богатству некога’ у Тимоку (Динић 2008: 600) и *йозамрцаји*, *-чём* ‘затећи се негдје у ноћи, смркнућу (двоје, троје или више њих)’ у пивском селу Безује (Гаговић 2004: 196) и *йозамрцаји*, *-мрчёмо* ‘омрћи, замрћи (више лица)’ у Васојевићима (Стиловић 2014: 490). На ову претпоставку наводи податак да у неким говорима (рецимо, врањском) функционише глагол *замине* у истом значењу као *йозамине*, као што и понегде (нпр. у Драгачеву, Петровић – Капустина 2019: 155) функционише глагол *замркнуји* у сличном значењу као *йозамрцаји*, што такође изгледа као сложеница настала срастањем предлога са глаголом, и то предлога који у основи има значење ‘иза’.

- Букумирић, Милета. Говори северне Метохије. *Српски дијалектолошки зборник* L (2003): 1–356.
- Букумирић, Милета. *Речник говора северне Метохије*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Монографије 15, 2012.
- Видоески, Божо. *Кумановскиот говор*. Скопје: Институт за македонски јазик, Посебни издања 3, 1962.
- Вукладиновић, Вилотије. Говор Црне Траве и Власине. *Српски дијалектолошки зборник* XLII (1996): 1–317.
- Гаговић, Светозар. Из лексике Пиве (село Безује). *Српски дијалектолошки зборник* LI (2004): 1–312.
- Гмитровић, Јасмина. Говор села Милушинца (у Сокобањској котлини). *Српски дијалектолошки зборник* LV (2008): 323–428.
- ГРАМАТИКА: *Граматика на съвременния български книжовен език*, Том II, Морфологија [Българска академия на науките, Институт за български език], София: Българска академия на науките, 1983, 416–445.
- Динић, Јакша. Речник тимочког говора. *Српски дијалектолошки зборник* XXXIV (1988): 1–337.
- Динић, Јакша. *Тимочки дијалектски речник*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Монографије 4, 2008.
- Динић, Јакша. Допуне Тимочком дијалекатском речнику. *Српски дијалектолошки зборник* LXVI/2 (2019): 741–880.
- Елезовић, Глиша. Речник косовско-метоховског дијалекта, св. 2. *Српски дијалектолошки зборник* VI (1935): 1–587.
- Живковић, Новица. *Речник широкског говора*. Пирот: Музеј Понишавља, Културна баштина, књига II, 1987.
- Жугић, Радмила. Речник говора јабланичког краја. *Српски дијалектолошки зборник* LII (2005): 1–470.
- Жугић, Радмила. Генитивне предлошко-падежне синтагме просторне и месне семантике у говору јабланичког краја с предлозима: *око, њорег / сјорег, њоза, више / њовише / извише, врз*. *Српски дијалектолошки зборник* LIV (2007): 549–568.
- Жугић, Радмила. *Исказивање џенитивних значења у говору јабланичког краја (у светлу џризренско-џимочких говора као целине)*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Монографије 13, 2010.
- Златановић, Момчило. *Речник говора јужне Србије: дијигнално издање*. Снежана Петровић, Соња Манојловић и Ана Тешић (уреднице дигиталног издања). Београд: Институт за српски језик и Центар за дигиталне хуманистичке науке, 2017. *Расковник: речничка џлајформа*. Снежана Петровић и Тома Тасовац (уредници). <<http://raskovnik.org/nadji/urit/%22%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%B0%22/strana/1/limit/30/dict/all/scope/entry>> 9. 7. 2022.
- Златковић, Драгољуб. Фразеологија омаловажавања у пиротском говору. *Српски дијалектолошки зборник* XXXVI (1990): 423–740.
- Златковић, Драгољуб. *Речник џирокског говора*. Том II (О–Ш). Београд: Службени гласник, 2014.
- Ивић, Милка. О предлогу *џо* у српскохрватском језику. *Јужнословенски филолоџ* XIX/1–4 (1951–1952): 173–212.
- Ивић, Павле. *Српскохрватски дијалекти. Њихова сџрукџура и развој* (прев. Павица Мразовић). Милорад Радовановић (ред.). Павле Ивић. Целокупна дела, III. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994.
- Ивић, Павле, Жарко Бошњаковић, Гордана Драгин. Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта. Друга књига: морфологија, синтакса, закључци, текстови. *Српски дијалектолошки зборник* XLIII (1997): 1–586.
- Ивић, Павле. *Српски дијалекти и њихова класификација*. Прир. Слободан Реметић. Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 2009.
- Ивић, Павле. *Прилози лексичкој џеографџи словенској језичкој свеџа*. Милорад Радовановић (ред.). Павле Ивић. Целокупна дела, X/2*. О дијалектологији: расправе, студије, чланци. Прир. Слободан Реметић. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2018, 383–391.
- Ивић, Павле. *Једна доскора неџознаџа џруџа џџокавских говора: џовори с неџаменџеним џаџџом*. Милорад Радовановић (ред.). Павле Ивић. Целокупна дела, X/2***. О дијалектологији: расправе, студије, чланци. Прир. Слободан Реметић. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2018, 291–305.

- Јовановић, Властимир. Речник села Каменице код Ниша. *Српски дијалектолошки зборник LI* (2004): 313–688.
- Јовановић, Властимир. Додатак Речнику села Каменице код Ниша. *Српски дијалектолошки зборник LIV* (2007): 403–520.
- Јуришић, Марина. Просторна значења аналитичких конструкција са предлогом *йо* у говору Горње Пчиње. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику LIV/2* (2011): 199–206.
- Јуришић, Марина. Синтакса падежа Горње Пчиње (Одредбене функције). *Српски дијалектолошки зборник LXI* (2014): 367–534.
- Конески, Блаже. *Грамајика на македонској лјтературен јазик*. Дел I и II, Скопје: Култура, 1967.
- Марковић, Јордана. Говор Запања. *Српски дијалектолошки зборник XLVII* (2000): 7–307.
- Марковић, Миодраг. Речник народног говора у Црној Реци. *Српски дијалектолошки зборник XXXII* (1986): 243–500.
- Марковић, Миодраг. Речник народног говора у Црној Реци. Књига 2. *Српски дијалектолошки зборник XXXIX* (1993): 149–398.
- Милосављевић, Тања. Говор села Присјана (Горњег и Доњег). *Српски дијалектолошки зборник LVI* (2009): 383–558.
- Митровић, Брана. *Речник лесковачког говора*. Лесковац: Библиотека народног музеја у Лесковцу, Књига 32, 1984.
- Михаловић, Јован С. *Лесковачки говор*. Лесковац: Библиотека Народног музеја у Лесковцу, 1977.
- Младеновић, Радивоје. Говор шарпланинске жупе Гора. *Српски дијалектолошки зборник XLVIII* (2001): 1–696.
- Младеновић, Радивоје. Генитив именских речи у северношарпланинским и јужнометохијским говорима – флексија и аналитизација. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику XLV/1–2* (2002): 291–320.
- Младеновић, Радивоје. *Говор јужнокосовског села Гајиње*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Монографије 18, 2013.
- Младеновић, Радивоје. Говор северношарпланинске жупе Сиринић. *Српски дијалектолошки зборник LXVI/1* (2019): 1–1047.
- Павловић, Слободан. *Дейтерминативни падежи у говору северозајадне Боке*. Београд: Институт за српски језик САНУ (Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 16), 2000.
- Павловић, Слободан. *Дейтерминативни падежи у старосрпској њословнојраној њисмености*. Нови Сад: Матица српска, 2006.
- Петровић, Драгољуб, Јелена Капустина. Речник Драгачева. *Српски дијалектолошки зборник LXVI/2* (2019): 7–635.
- Радан, Михај. Архаична лексика карашевских говора – извор за ближе одређивање порекла и старине Карашевака у Банату. *Научни сасијанак славистиа у Вукове дане 39/1* (2010): 431–444.
- Радан, Михај. *Фонетика и фонолоџија карашевских говора данас. Прилоџ ироучавању српских говора у Румунији*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2015.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. 1–. Београд: САНУ, Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- Сикимић, Биљана. Станчево: наративи о раду и сиромаштву. *Исходишња 5*. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2019, 403–424.
- Симић, Зоран, Маца Царан. О румунском утицају у говору Банатске Црне Горе. *Probleme de filologie slava XIV* (2006): 151–163.
- Станић, Милија. Усочки говор II. *Српски дијалектолошки зборник XXII* (1977): 1–157.
- Стиловић, Рада. *Речник Васојевића*. Београд: Чигоја штампа, 2014.
- Стојановић, Радосав. Црнотравски речник. *Српски дијалектолошки зборник LVII* (2010): 1–1060.
- Тома, Пол-Луј. Говори Ниша и околних села. *Српски дијалектолошки зборник XLV* (1998): 1–473.
- Томић, Миле. Говор Свиничана. *Српски дијалектолошки зборник XXX* (1984): 7–265.
- Цветановић, Видоје. *Речник зајлањског говора*. Гацин Хан: Народна библиотека „Бранко Миљковић”, 2013.
- Ђирић, Љубисав. Говор Лужнице. *Српски дијалектолошки зборник XXIX* (1983): 1–190.
- Ђирић, Љубисав. Говори Понишавља. *Српски дијалектолошки зборник XLVI* (1999): 7–262.
- Ђирић, Љубисав. Речник говора Лужнице. *Српски дијалектолошки зборник LXV/2* (2018): 1–1166.

*

КОРЕЧНÝ, František. *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Svazek 1. Předložky. Koncové partikule*. Praha: Academia, 1973.
 R.JAZU: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I–XXIII. Zagreb: JAZU, 1880–1976.
 СКОК, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I–IV. Zagreb: JAZU, 1971–1974.

Marina Jurišić

ON THE PREPOSITION *POZA*
 IN SERBIAN VERNACULARS

S u m m a r y

This paper deals with the archaic Slavic preposition *poza* (still used in the north of the Slavic speaking areas) which has been preserved in some Serbian vernaculars. It has been shown to be well-preserved in one part of the Prizren-Timok region (most often in Prizren-South Morava speeches, but not in Kosovo and Metohija, then in one part of the Svrljig-Zaplanje and in Timok area), as well as in the diaspora vernaculars that arrived in the territory of today's Romania several centuries ago in the migrations from southern regions (Banatska Crna Gora and Rekaš). The prepositional phrase with *poza* and a nominal word in genitive or oblique case (in speeches with analytic declension) signifies mostly spatial relation, to be precise locative or adlative post-localization (*pozá vrata stojim; zbíre kočice i poza vráta gi túre*). In both cases this construction identifies the position of the object of localization on the horizontal reach in relation to an object as orientation point, with the provision that its indirective (locative) or adlative meaning is recognized in whether it is constructed with a stative verb (indirective) or verb of motion (directive). There are also rare confirmations of ablative post-localization in which the ablative meaning is supported by an ablatively marked verb (*Zájak ízlete poze edén džbún*) or by preposition doubling (*ón is poza njúma rasípe kanáče vódu*). The temporal meaning of the prepositional phrases with the preposition *poza*, more precisely posteriority (*poza Petróvdan*), is recorded only in the diaspora speeches of Banatska Crna Gora and Rekaš. In the vernaculars which have preserved the preposition *poza*, usually there is a parallel use of some other preposition with the same or similar meaning (*iza, pozad(i), posadi, zad(i), sđ, po*). Besides that, the traces of this preposition are preserved in adverbs of time (*pozajutre, pozajučer, pozasunca, pozadana*) in the speeches of various Serbian dialects.

Институт за српски језик САНУ
 Кнез Михаилова 36, 11000 Београд, Србија
 jmarina011@gmail.com

(Примљено: 25. августа 2021;
 прихваћено: 10. новембра 2022)

Tatjana Paunović

TEMPORAL PROPERTIES OF SPEECH AND THE PERCEPTION OF READING (DIS)FLUENCY: SERBIAN EFL VS. L1 SERBIAN AND L1 ENGLISH*

This paper presents a corpus-based study of the temporal properties of read speech in EFL, compared to L1 English and L1 Serbian, and the perception of its fluency by two groups of listeners – students and teachers. The analysis included acoustic measurements of variables, grouped together as speech-rate, pause, and disfluency variables. The listeners rated all the speech samples on a 5-point likert scale. The findings showed that EFL differed from L1 English by lower speech-rate variables, fewer pauses overall, but more within-IU pauses and disfluencies. It showed no mother-tongue influence for speech-rate, but did for pauses and the mean length of run. Some temporal properties were significant predictors of (dis)fluency. The L1 Serbian corpus revealed some dialect-specific temporal properties.

Key words: fluency perception, speech rate, pauses, disfluencies, read speech.

У овом раду представљено је истраживање темпоралних својстава говора у корпусу текстова које читају студенти енглеског као страног језика (EFL корпус), у поређењу са изворним говорницима енглеског (L1-E) и српског језика (L1-S), као и перцепције течности говора од стране ученика и наставника. Анализа је обухватала акустичка мерења варијабли груписаних у категорије: брзина говорења, паузе и „поштапалице“ (вокални елементи који испуњавају паузе). Слушаоци су оцењивали течност свих узорака говора на петостепеној ликертовој скали. Резултати су показали да се EFL корпус разликује од L1-E корпуса по нижим вредностима брзине говорења и пауза, али уз бројније паузе унутар интонацијских целина, као и знатно бројније поштапалице. Није утврђен утицај матерњег језика код брзине говорења, али јесте код пауза. Утврђена је значајна повезаност више темпоралних својстава и оцене течности говора. Нека својства у L1-S корпусу могу се повезати са урбаним нишким варијететом призренско-јужноморавског дијалекта.

Кључне речи: перцепција течности говора, брзина говорења, паузе, поштапалице, читање као говорна вештина.

1. INTRODUCTION.¹ In language learning, fluency is a concept commonly considered central to oral performance, and closely related to the speaker's overall language proficiency (cf. DE JONG et al. 2012a; b): However, despite abundant and varied empirical research, what is perceived as fluent speech in either first (L1) or second or foreign language (L2) is still not clearly specified. The understanding of the concept has evolved over the past decades, to a broader view that fluency is not “flawless fluidity” (CRIBLE 2018: 2), but rather a skilful and efficient use of various communicative devices for a range of communicative purposes. This kind

* This study was part of the project (No. 455/1-1-1-01) *English Studies in the Digital Age*, conducted at the University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia.

¹ Some of the results of this research study were presented at the Fifth Belgrade International Meeting of English Phoneticians, BIMEP 2020 online, 30-31 March, Faculty of Philology, University of Belgrade.

of view, that some disfluencies in speech, particularly self-corrections, formulaic language and some pause-fillers, can be not only potential “symptoms” of problems but also hearer-oriented “signals” deliberately used for some communicative purposes (CLARK – FOX TREE 2002: 75), is endorsed by many contemporary fluency researchers. Even so, when it comes to different modalities of speech, while in unscripted speech and spoken interaction various communicative devices may be relevant predictors of fluency perception – or fluency in the “broad sense” (LENNON 1990) – in read or scripted speech the temporal properties such as speech rate and pause frequency, distribution, and duration – or fluency in the “narrow sense” (LENNON 1990) – seem to be central to the listener’s perception of the speaker’s fluency.

This paper focuses on fluency in the narrow sense (LENNON 1990), in order to observe the temporal properties of read speech in L1 Serbian, L1 English, and Serbian learners’ L2 English i.e., English as a foreign language (EFL). The study aimed to explore the relatedness of the temporal properties of speech to the listeners’ evaluation of fluency, and to compare the temporal properties in L1 and L2. Read speech is chosen over spontaneous or conversational speech for two reasons. Firstly, the fluency-related temporal properties of Serbian L2 English have not been investigated yet, in either scripted or spontaneous speech. Additionally, while some research studies with different L2 English speakers have shown that the temporal properties (pauses, speech rate, hesitations) contribute to higher fluency in scripted speech compared to unscripted speech (e.g. EREN et al. 2022), others found a more complex picture of fluency and disfluency markers across speech genres (scripted vs. spontaneous conversation) and L2 proficiency levels (e.g. KOSMALA – CRIBLE 2022), i.e. that different speaking styles often reflect different temporal correlates of fluency (GUT 2009: 87–88), and that certain phenomena are “style- or ‘habitat’-specific” (WAGNER et al. 2015: 10). Therefore, exploring a wide range of temporal properties in the more controlled context of read speech would represent a solid comparison ground for further investigations of the perception of (dis)fluency in other speech modalities.

1.1. FLUENCY AND THE TEMPORAL STRUCTURE OF SPEECH. Research on both L1 and L2 fluency builds on the view that observable properties of speech reflect the underlying speech-generating processes, cognitive as well as performative. From the earliest studies by Goldman-Eisler (1961a; b; c; 1968), the temporal structure of speech has been observed as related to the “social, emotional, cognitive” conditions of the context (GOLDMAN-EISLER 1961b: 232), as under certain conditions the hesitation phenomena of filled and unfilled pauses, may “reflect different internal processes” (GOLDMAN-EISLER 1961a: 18). Fillmore (1979) proposed four main aspects of fluency, which, beside speaking without many pauses and without many fillers (e.g., *for example, you know*, etc.), also involved speaking appropriately to the communicative social context, and showing a creative use of the language. Reaching back to Fillmore (1979), Segalowitz describes fluency as a “property of L2 use that emerges from the complex interplay of many factors interlinked in a dynamical system” (SEGALOWITZ 2010: 28) and proposes a model of fluency comprising *cognitive fluency* (processing speed, lexical access, the use of linguistic resources for sociolinguistic and psychosocial functions, etc.); *utterance fluency* (speech rate, pauses, hesitation phenomena), as well as, beside motivation to communicate,

the features of the interactive and communicative social context that affect the *perceived fluency* (SEGALOWITZ 2010; 2016).

Since the perception of fluency is complex and affected by various factors, the relationship between the temporal properties of speech and the perception of fluency is not yet completely clear. Segalowitz states that all types of fluency involve fluidity or flow, depend on the appropriate timing of speech, and are based on a temporal flow in the use of language (SEGALOWITZ 2010: 4). Still, he points out Lennon's (1990) observation that increased fluency is related to speech rate and pause-time in a complex way, as with increased fluency the participants in Lennon's study produced fewer silences (rather than faster talk), but also showed an *increased* and not *decreased* ability to self-correct (SEGALOWITZ 2010: 32). Along similar lines, in her corpus-based study of the properties of L2 English and German, Gut (2009) defines fluency as a concept that comprises a continuum, ranging from underlying processes and competences to individual production processes and measurable temporal dimensions of speech, such as speech rate, length of runs, or disfluency markers (repetitions, repairs, pauses) (GUT 2009: 78–79).

Similarly, in her corpus-based study of fluency in L1 and L2 English, Götz (2013), too, relies on Lennon's "two key fluency markers": speech-pause relationships, and the frequency of dysfluency markers, such as filled pauses and repetitions (but not necessarily self-corrections) (LENNON 1990: 388 in GÖTZ 2013: 13). Götz distinguishes between "primary fluency variables", i.e., those features that always occur in each speaker's speech, such as temporal variables (speech rate, unfilled pauses, or phonation – time ratio), and "secondary" variables of fluency that do not always occur (e.g., discourse markers) (GÖTZ 2013: 8). Also, Crible (2018) views fluent and disfluent as a "scale or a continuum rather than clear-cut categories" (CRIBLE 2018: 4) and concludes that each element (or cluster of elements) needs to be analysed in a particular local context in order to "diagnose" whether it is a symptom of disfluency or a deliberate communicative signal (CRIBLE 2018: 3). More specifically, in their corpus study, Kosmala and Crible (2022) found two distinct patterns of distribution for "filled pauses" (*eu*h and *eum*) – the initial position, commonly with a discourse marker, and the medial position, accompanied by other hesitation markers, and that these two reflect different, "fluent" and "disfluent," uses of filled pauses.

Therefore, it can be said that abundant research on speech fluency has broadened the notion, but it has also shown that some temporal variables, particularly speech rate and silent pauses, are immediately relevant for the perception of fluency. Although many researchers object to the lack of agreement on the exact measures of temporal structure (cf. GUT 2009; KORMOS 2006; SEGALOWITZ 2010),² others point out that research findings suggest "strong associations between utterance fluency and perceived fluency" (e.g., DE JONG et al. 2012b: 896).

Several temporal measures are widely recognized as potentially relevant in this respect:

² For instance, whether to observe speech rate in words per minute, syllables per minute, syllables per second, or even phones per second, or what threshold to define as the minimum cut-off point for silent pause duration – which in different studies ranges "anywhere between 100 ms and 1,000 ms" (DE JONG – BOSKER 2013: 17), sometimes even from 60 ms (KENDALL 2013) up to 3,000 ms (cf. the studies listed in GUT 2009: 80).

1) *Speaking rate* – the total number of syllables produced divided by the total speaking time, including pauses.

2) *Articulation rate* – the total number of syllables produced divided by the speaking time excluding silent pauses (*articulation time, phonation time*). Although articulation rate was traditionally regarded as more “personally constant” (GOLDMAN-EISLER 1961c: 171), it is a relevant parameter in L2 speech, since, as pointed out by Redford, “[r]apid, stable, and efficient execution of complex movement sequences requires extensive practice, and [...] can continue to improve over many years” (REDFORD 2015: 388).

3) *Phonation–time ratio* – the ratio of actual speaking time excluding pauses to the total speaking time with pauses included (i.e., articulation time divided by the speaking time).

4) With respect to *pauses*, their overall *number, duration, and frequency* are commonly measured, both for *unfilled or silent pauses*, defined as “silence or the occurrence of non-speech acoustic events such as breathing and noise” (GUT 2009: 80), and for *filled pauses*, described as including sound fillers (*er, uh, um, erm*) and sound prolongations (drawls). Other types of disfluencies (*repetitions, echoes, restarts, repairs, mispronunciations*), and the use of “formulaic devices” or “small words” (*well, right, okay, you see*, cf. GUT 2009: 82) are also included in some studies, and sometimes *the degree of hesitancy* (DOH) is also calculated, as the number of filled pauses divided by the total number of pauses, times 100 (cf. TOMIĆ 2017). The *pause ratio* (total pause time as the percentage of the total speaking time) is also a common measure in a number of studies.

Furthermore, some researchers propose calculating pause frequency as a function of language produced (e.g., per 100 syllables), others as the number of pauses per unit of time (e.g., minute) (cf. GUT 2009: 80). This is especially relevant for investigating developmental phenomena in L1 and L2 acquisition, since younger L1 and less proficient L2 speakers may produce less speech over time, as well as shorter utterances (REDFORD 2013; 2015: 387).

5) *Mean length of run* – the average number of syllables between pauses.

6) Some additional measures aim to capture the relatedness of the temporal properties of speech to the structural context. For instance, Segalowitz (2010: 39, based on KORMOS 2006: 162) lists: *PACE* (stressed words/ minute) – the number of stressed syllables in a time unit; and *SPACE* (stressed words/ total words) – the ratio or proportion of stressed words to the total number of words.

1.2. RESEARCH ON THE TEMPORAL PROPERTIES AND PERCEPTION OF FLUENCY. Of the extensive previous research, only some findings most directly relevant for this study will be summarized, those pertaining to L2 English, read speech, or the temporal properties of Serbian.

Gut’s (2009) corpus analysis of 161 L2 English speech recordings elicited in three speaking styles (reading, retelling, and free speech) showed that the silent pause ratio was the only measurement that did not vary with the speaking style. In the L2 English corpus as a whole, the participants produced: 9.75% silent pauses and 15.1% filled pauses, the speech rate of 2.63 σ /sec (syllables per second) and articulation rate of 4.19 σ /sec; the mean length of run was 6.22 σ (GUT 2009: 94). Reading, however, was characterised by a higher speech rate and articulation rate

than both free speech and retelling, as well as a longer mean length of run, 7.3 σ , compared to 5.8 σ in free speech and 5.4 σ in retellings. Very few filled pauses were produced in reading, 1.5%, compared to 15.3% and 23.46% in the other two styles respectively (GUT 2009: 98). Compared to L1 English speakers, L2 English speakers' reading had slightly higher silent pause ratio (9.8% vs. 9.03%); they also had a slower speech rate (3.3. vs. 4.1 σ /sec) and articulation rate (4.4 vs. 5.6 σ /sec) and a shorter mean length of run (7.3 vs. 9.44 σ). Most notably, although the filled pause ratio in L2 English was not very high (1.5%), filled pauses were virtually absent from L1 English reading (GUT 2009: 99). Therefore, Gut concludes that the most relevant indicators of L2 fluency are the articulation rate and the mean length of run (GUT 2009: 111).

In her study of pauses in L1 and L2 speech, De Jong (2016) found, in line with similar previous research (e.g., TAVAKOLI 2011), that L2 speakers paused more often than L1 speakers within utterances, and with longer pause duration. The logistic regression analyses of L2 Dutch produced by 72 participants of different L1 backgrounds, showed that that L1 and L2 speakers do not differ in pause production at utterance boundaries. However, within utterances, L2 speakers were more likely to pause, either with a filled or with a silent pause, but more proficient learners produced fewer such pauses (DE JONG 2016: 129). De Jong and Mora (2019) also found that L2 speech had more silent pauses and a slower articulation rate, but that the duration of silent pauses was not different in L1 and L2 speech (DE JONG – MORA 2019: 237).

Focusing on the listeners' perception of fluency, Derwing and colleagues (2004) investigated untrained listeners' assessments of fluency as related to the temporal and hesitation features of Mandarin L2 English. A high parallelism was observed between the raters' judgment of fluency and the temporal measures of pausing and speech rate (standardized pruned syllables, with excluded hesitations). Therefore, the authors conclude that temporal measures, albeit not the only ones, are an important indicator of fluency, closely related to the listeners' assessment of fluency (DERWING et al. 2004: 672).

The study by Comeaux and Thomson (2019) included L2 English speech samples produced by 10 L1 Mandarin and 10 L1 Slavic speakers in a picture description task; matched versions of these samples were produced so as to contain a) no hesitations, b) hesitation markers at clause boundaries (*um*, *uh*, or silence), or c) hesitation markers within clauses. The findings showed that hesitation-free samples were rated the highest on fluency, and that speech with unfilled pauses at clause boundaries was rated relatively high; however, the samples containing filled pauses were rated more negatively than samples containing unfilled pauses (COMEAUX – THOMSON 2019: 110), as listeners preferred speech samples with unfilled pauses and rated them more favourably in 70% of cases (COMEAUX – THOMSON 2019: 111).

Similarly, Kahng (2018) observed the effect of pause location on the perception of L2 fluency in 31 Korean EFL learners, focusing on the frequency, length, and distribution of silent pauses in one experiment, and on the pause location in the other experiment involving spontaneous speech. The findings showed that the location of the pause played a significant role in the perception of both L1 and L2 fluency, and Kahng concludes that listeners seem to connect clause-internal pauses

with the speakers' lower cognitive fluency. These findings fall in line with the findings of Shea and Leonard (2019) that pause measures are related to the learners' proficiency scores: longer pauses are better predictors of L2 proficiency, unfilled pauses are a strong predictor of L2 proficiency, but particularly mid-clause pauses. Similarly, analysing a large corpus produced by EFL learners and English as a second language users, Götz (2019) found that the number of filled pauses was significantly different and indicative of the speakers' proficiency levels, but also of context variables, such as the L1 background, and the L2 learning onset age.

Finally, Segalowitz (2010: 167) points out that it is of particular importance to compare a speaker's L2 temporal properties to the baseline properties of the speaker's L1 speech. Similarly, De Jong and Mora (2019: 228) found that individual differences in L2 fluency can be accounted for partly by the differences in the speaker's L2 proficiency, and partly by personal ways of speaking that surface in both L1 and L2 speech. They conclude that there are sets of speech features that identify a speaker's personal speaking "style" (DE JONG – MORA 2019: 229) and that L1 and L2 measures of fluency (at least in spontaneous speech) are strongly related (DE JONG – MORA 2019: 236).

Unfortunately, there are only a few studies dealing with temporal properties of speech either in L1 Serbian or in Serbian L2 English. Ilse Lehiste (2000) compared oral readings of a children's poem (four stanzas, four lines each) by four L1 Serbian speakers. The measurements included the duration of each line, the pauses between the lines, the metric feet, and the duration of the stressed syllable nucleus in the first syllable of the metric foot (LEHISTE 2000: 590). The results showed that the speakers distinguished the internal structure of the stanzas in terms of pause duration – the longest pause was produced at the end of the stanza (average 857 ms), while the pause after the second line was longer (average 508 ms) than after the first and third lines (averages 323 ms and 319 ms).

Marković, Jakovljević, Milićev, and Miliević (2015) investigated the perception of synthesized vs. natural speech in L1 Serbian, particularly the role of pauses. In several perception tasks (quality assessment, intelligibility, comprehension) based on texts in Serbian produced by the AlfaNum speech synthesizer and by a professional actor, L1 Serbian speaker, as well as on synthesized speech with modified pauses, the results showed no differences between natural and synthesized speech in terms of perceived intelligibility, but in comprehensibility tasks the performance was better for natural than for synthesized speech, and the characteristics of pauses were central to the listeners' preference for natural over synthesized speech. The authors point out that the modified prosody in synthesized speech, i.e., inserting pauses between intonational phrases, contributed to better performance.

Lastly, in a recent forensic study, Tomić (2017) focused on the temporal parameters of spontaneous speech (articulation rate, speaking rate, degree of hesitancy, percentage of pauses, average pause duration), in the speech samples produced by ten female speakers in their L1 Serbian and L2 English. The findings showed that the mean articulation rate for Serbian was 11.63 phones per second (SD=0.82), while for English it was 10.52 phones per second (SD=0.48). Also, the mean speaking rate for Serbian was 8.07 phones per second (SD=0.87) and for

English it was 7.05 (SD =0.59) (TOMIĆ 2017: 133). The mean degree of hesitancy was lower for the participants' L1 Serbian (41%, SD=13.86) than for their L2 English (49.37%, SD=16.41), though with large between-speaker variations in L2 English (TOMIĆ 2017: 135).

2. AIMS, METHODS, AND PROCEDURES. The present study is a corpus-based exploration of the temporal features of speech produced in read-aloud tasks by proficient (CEFR B2+ level) Serbian EFL students. The aim was to observe the participants' L2 temporal properties against the background of L1 Serbian and L1 English read speech produced by speakers of comparable age and education. In the production part of the study, the analysis focused particularly on two aspects of temporal organization: the speech rate (speaking rate and articulation rate), and the frequency, duration and distribution of pauses, silent and filled. Secondly, the aim was to explore the relatedness of these temporal properties to the listeners' evaluation of the speakers' fluency, so in the perception part of the study the speech samples were rated for fluency by two different groups of listeners: untrained students and EFL teachers.

2.1. PRODUCTION CORPORA. The main corpus of read speech (EFL corpus) was collected by recording 19 EFL students (9 male, 10 female, aged 19–22, mean 20.4) reading 11 short stories (270 to 420-word anecdotes). The reference corpus of L1 Southern British English (*L1-E corpus*) was produced by 4 students (male, aged 19–22) reading a 240-word story (anecdote) selected from the reading materials used for the main corpus. The reference corpus in L1 (Southern) Serbian (*L1-S corpus*) was produced by 4 students (male, aged 21–22) reading a 260-word story (anecdote) in Serbian, selected randomly from the participants who contributed to the main corpus. It should be noted that all of them were born and raised in Niš, i.e., that their mother-tongue variety of Serbian was the urban Niš variety of the Prizren-Južna Morava dialect. All the reading materials contained both narrative paragraphs and dialogues, and were closely matched for syntactic and lexical complexity, but not for intonational phrase weight, i.e., the number of syllables, which can affect the duration of silent pauses (KRIVOKAPIĆ 2007; 2012), so the influence of this factor remains an issue for further research.

2.1.1. PRODUCTION CORPORA ANALYSES. The recordings were transcribed by aligning each participant's reading with the original story text and hand-correcting the transcription to match the speaker's actual production, i.e., to include omissions, wrong words, filled pauses, and disfluencies, i.e., "major breaks in the speech flow [...] leading to some sort of disruption" (CRIBLE 2018: 9). All such disfluency elements were manually identified, included in the transcription, and coded for their type, relying on the adapted classification by Crible et al. (2016, in CRIBLE 2018: 22-23), as:

- 1) filled pauses – both E and S: *er, uhm, uh, eh, euh*;
- 2) false starts – E: [*They come*] *They came...*; S: [*Tamo*] *Taman sam bila...*;
- 3) truncation – E: *bor-* [(break) *er*] *groceries...*; S: *po-* [(break) *uh*] *prostrla...*;
- 4) repetition – E: *and bought* [(break) *uh*] *and bought...*; S: *kao što su* [(break) *er*] *kao što su...*;
- 5) editing fillers – E: *oops, I'm sorry,...*; S: *mislim,...*;

6) misarticulations that involved an observable prolongation of a consonant or a vowel (*drawl*) which could be interpreted as a ‘stalling’ technique or a hesitation-filler, were transcribed and coded as another element of disfluency, e.g., E: *all her[rrrrr] deceased friends*; S: *[nnn]naokolo*. Other mispronunciations were disregarded if they were not disruptive to the speech flow, and so were segmental prolongations that occurred at the end of an utterance or intonation unit (IU).

The syllable counts of the transcripts were performed by an on-line automated word- and syllable counter (*Word Count*), and then, as they were derived from the orthographic transcripts, hand-corrected where necessary, relying on the auditory and visual inspection of the recordings.³ However, the corpus was not phonetically transcribed, and the analysis did not take into account possible syllable reductions (e.g., *family* produced as 2 syllables), i.e. it was based on the number of *intended* (or *canonical*) syllables, not *realised* syllables (cf. KOREMAN 2006; TROUVAIN et al. 2001). This method was chosen over the acoustic method (identifying the peaks in the acoustic signal) or the auditory method (identifying the realized/ perceived syllables), relying on previous corpus-based research (e.g., KENDALL 2013: 62).

Since the study focused on read and not spontaneous speech, the minimum duration threshold for silent pauses was not set in advance. Instead, in each participant’s speech, all the silent intervals were identified and coded for their structural and prosodic position based on the original text, as 1) between-utterance breaks (major pauses), 2) breaks between intonation units within an utterance (minor pauses), 3) breaks within intonation unit (hesitations), and 4) segment-related silences (stop or affricate closure). This information was coded as a categorical variable, and pauses were defined as silences from categories 1 to 3. The same position coding was applied for filled pauses and disfluencies. The non-vocal events (audible breathing, sighs, lip-smacks, coughs) were treated as unfilled pauses. The duration of all these events was measured in seconds (sec) (Praat v. 5.2.03, BOERSMA – WEENINK 1992-2010).

The acoustic measurements taken for each speaker included the following:

1. Total speaking time; 2. The number and duration of unfilled pauses; 3. The number and duration of disfluencies; 4. The length of run (number of syllables between pauses); 5. The duration of each run.

From these, the following derived measures were calculated:

6. Speaking rate – total number of syllables produced divided by the total speaking time including pauses (σ /sec); 7. Articulation (phonation) time – speaking time without unfilled pauses; 8. Articulation rate – total number of syllables produced divided by the articulation time excluding unfilled pauses (σ /sec); 9. Phonation / time ratio – articulation (phonation) time divided by the total speaking time; 10. Pause frequency as the number of pauses per 100 syllables; 11. Pause frequency as the number of pauses per minute.

The statistical procedures applied included means comparisons, correlations, regression, analysis of variance, and two-way between-groups analysis of variance

³ For instance, where the final orthographic *-e* was identified as a syllable nucleus, as in *late*, or *O.K.* treated as a one-syllable word, etc.

to compare EFL to L1-E and L1-S. Non-parametric procedures were chosen after normality testing.

2.2. PERCEPTION OF FLUENCY. The recordings were evaluated for fluency by two groups of raters: 1) naïve listeners, 35 first-year students with no prior training in either phonetics or teaching, and 2) three TEFL teachers, one with over 20 years of experience and two novice teachers. The listeners were asked to rate each speaker for being fluent on a five-point scale, from 1= not at all to 5= highly fluent. These two evaluations, the students' and the teachers', were treated as separate variables in statistical analyses. No definition of the term 'fluency' was provided prior to listening, and no further explanations. De Jong and colleagues (2012b: 897) warn that if no instructions are given, raters use their own definition of fluency i.e., fluency is understood as a listener construct, which can be problematic in oral proficiency assessment. Still, we opted for this methodological choice since linking temporal properties of speech to speaker's proficiency level was not the aim of this study. Focusing the listeners' attention to some temporal properties specifically, as was useful in some previous research (DERWING et al. 2004; ROSSITER 2009) might skew the possible relatedness of the temporal properties and fluency ratings, which we wanted to establish independently (WAGNER et al. 2015: 10), in order to observe possible differences between the two groups of raters.

3. RESULTS AND DISCUSSION

3.1. EFL CORPUS – TEMPORAL PROPERTIES. The EFL corpus was characterized by a large variation between speakers, as indicated by the variability measures, shown in *Table 1* together with the means for the relevant variables, grouped into three thematic categories: *a)* speech rate, *b)* unfilled pauses, and *c)* filled pauses and disfluencies.

The speech rate variables in our corpus show similar results to some previous studies, e.g., in L2 English reading in Gut's (2009) study (articulation rate 4.4 σ /sec; speech rate 3.3 σ /sec). However, pause variables differ more, e.g., the silent-pause ratio was considerably higher in our EFL corpus than in Gut's L2 corpus (9.81%). The disfluency ratio is also considerably higher than only 1.35% reported in Gut's study (GUT 2009: 99).

Table 1a. *EFL corpus*: Means and variability measures for the *speech-rate* variables.

	Mean	Std. Dev.	Variance	Skewness		Kurtosis	
				Statistic	Std. Error	Statistic	Std. Error
Speaking RATE	3.630	.205	.042	-.295	.524	.196	1.014
Speaking rate PRUNED	3.740	.196	.039	-.535	.524	.443	1.014
Articulation rate	4.529	.328	.108	-.223	.524	.275	1.014
Phonation-time ratio (AT/ ST)	80.322	4.045	16.364	.372	.524	.443	1.014
PACE (stressed syllables / min)	94.325	6.806	46.320	-.501	.524	.224	1.014
SPACE (stressed / all words)	.575	.051	.003	3.111	.524	11.744	1.014

Table 1b. *EFL corpus*: Means and variability measures for the *pause* variables.

	Mean	Std. Dev.	Variance	Skewness		Kurtosis	
				Statistic	Std. Error	Statistic	Std. Error
Number of pauses	46.74	12.736	162.205	.485	.524	-.043	1.014
Pauses – total duration	19.937	6.403	41.001	-.027	.524	-.727	1.014
Pause RATIO (% of sp. time)	19.661	4.051	16.416	-.358	.524	.411	1.014
Pauses per 100 syllables	12.851	2.165	4.685	.535	.524	-.395	1.014
Pauses per minute	27.940	4.688	21.976	.579	.524	-.483	1.014
No of pauses within IU	3.84	3.202	10.251	.262	.524	-1.540	1.014
Duration of pauses within IU	.772	.993	.986	1.734	.524	2.933	1.014

Table 1c. *EFL corpus*: Means and variability measures for the *disfluency* variables.

	Mean	Std. Dev.	Variance	Skewness		Kurtosis	
				Statistic	Std. Error	Statistic	Std. Error
Number of disfluencies	8.68	5.578	31.117	.310	.524	-1.006	1.014
Disfluencies – total duration	3.065	1.950	3.841	.793	.524	1.279	1.014
Disfluencies % of sp. time	2.964	1.653	2.731	.501	.524	.951	1.014
Disfluencies per 100 syllables	2.362	1.537	2.361	.433	.524	-.575	1.014
Disfluencies per minute	5.049	3.207	10.286	.403	.524	-.628	1.014
Degree of hesitancy (DOH)	18.869	11.560	133.643	.245	.524	-.984	1.014

The disfluencies identified in the EFL corpus were not particularly numerous, as 12.6% of the total number of IUs in the corpus contained a disfluency, but they were of various types. Of the total of 165 disfluencies, false starts and repetitions were the most frequent, followed by the [er] pause filler and consonant prolongations, as shown in *Table 2*.

The mean length of run in the EFL corpus was 5.564 σ (syllables) per IU (SD=.621; variance = .386), with the range of 2.416 (min.= 4.565; max.= 6.981). The mean duration of runs was 1.522 sec (SD=.221; variance=.049), with the range of .782 sec (min.= 1.166; max.= 1.948).

Table 2. *EFL corpus*: The frequencies of the *disfluency* types.

Total IU in EFL corpus = 1305	Frequency	Valid %	Cumulative %
explicit comment	0	.0	.0
other vocalizations	15	1.2	1.2
false start or repetition	66	5.1	6.2
prolonged consonant	26	2.0	8.2
prolonged vowel	9	.7	8.9
[um] pause filler	3	.2	9.1
[er] pause filler	46	3.5	12.6
	Σ	=165	(12.6%)
No disfluencies	1140	87.4	100.0

3.2. L1-E CORPUS – TEMPORAL PROPERTIES. Being smaller, the L1 English reference corpus showed less speaker variability, particularly for pauses and disfluencies. *Table 3* sums up the means and variability measures for all the relevant variables grouped into three categories, as for the EFL corpus. The small total number of disfluencies in the L1-E corpus was expected, but the number of disfluencies was also proportionally much smaller (5.5%, compared to 12.6% in the EFL corpus). Still, almost all disfluency types were observed, even if the corpus was smaller, as shown in *Table 4*. Also, it should be noted that in some previous research, filled pauses were completely absent from L1 English read speech (e.g., Gut 2009: 99).

The mean length of run in L1 English was 5.268 σ /IU (SD=.164, variance=.027), with the duration of 1.293 sec (SD=.105, variance=.011). In this respect, our L1 English findings differ from Kendall's (2013), who found that the median number of σ /utterance for the reading data was 11.99 σ – much longer than in free speech (interview), where the mean was 6.96 σ (KENDALL 2013 note 5: 219). However, in Gut's corpus study, the mean length of run for L1 English read speech was 9.44 σ and in retelling 11.0 σ (GUT 2009: 99). These differences might be due to the methodological differences in the studies, specifically, to the reading materials used. This interpretation is supported by the fact that the speech rate measures in the L1-E corpus (cf. *Table 3a*) were more moderately different from Kendall's, where the mean articulation rate was 4.44 σ /sec, and mean speaking rate was 3.71 σ /sec, and very close to Gut's, where L1 reading articulation rate was 5.6 σ /sec and the speech rate was 4.1 σ /sec.

Table 3a. *L1-E corpus*: Means and variability measures for the *speech-rate* variables.

	Mean	Std. Dev.	Variance	Skewness		Kurtosis	
				Statistic	Std. Error	Statistic	Std. Error
Speaking RATE	4.087	.207	.043	-.137	1.014	1.503	2.619
Speaking rate PRUNED	4.155	.201	.040	.951	1.014	1.845	2.619
Articulation rate	5.219	.242	.059	1.945	1.014	3.802	2.619
Phonation–time ratio (AT/ ST)	78.333	2.305	5.311	-.668	1.014	-1.201	2.619
PACE (stressed syllables / min)	111.032	8.681	75.353	1.182	1.014	2.274	2.619
SPACE (stressed / all words)	.555	.018	.000	1.923	1.014	3.735	2.619

Table 3b. *L1-E corpus*: Means and variability measures for the *pause* variables.

	Mean	Std. Dev.	Variance	Skewness		Kurtosis	
				Statistic	Std. Error	Statistic	Std. Error
Number of pauses	37.75	3.403	11.583	-1.199	1.014	1.979	2.619
Pauses – total duration	15.084	2.388	5.704	1.720	1.014	3.082	2.619
Pause RATIO (% of sp. time)	21.667	2.305	5.311	.668	1.014	-1.201	2.619
Pauses per 100 syllables	13.337	1.146	1.312	-1.718	1.014	3.028	2.619
Pauses per minute	32.616	1.656	2.743	-1.129	1.014	1.379	2.619
No of pauses within IU	.75	1.500	2.250	2.000	1.014	4.000	2.619
Duration of pauses within IU	.247	.494	.244	2.000	1.014	4.000	2.619

Table 3c. *L1-E corpus*: Means and variability measures for the *disfluency* variables.

	Mean	Std. Dev.	Variance	Skewness		Kurtosis	
				Statistic	Std. Error	Statistic	Std. Error
Number of disfluencies	3.00	1.826	3.333	.000	1.014	-3.300	2.619
Disfluencies – total duration	1.153	.879	.773	.546	1.014	-.622	2.619
Disfluencies % of sp. time	1.633	1.168	1.365	.163	1.014	-1.854	2.619
Disfluencies per 100 syllables	1.056	.637	.406	.039	1.014	-3.005	2.619
Disfluencies per minute	2.602	1.634	2.668	.363	1.014	-1.652	2.619
Degree of hesitancy (DOH)	8.183	5.511	30.371	.556	1.014	-1.099	2.619

Table 4. *L1-E corpus*: The frequencies of the *disfluency* types.

Total IU in L1-E corpus = 218	Frequency	Valid %	Cumulative %
No disfluencies	206	94.5	94.5
[um] pause filler	0	.0	94.5
false start or repetition	7	3.2	97.7
[er] pause filler	1	.5	98.2
prolonged vowel	1	.5	98.6
prolonged consonant	1	.5	99.1
other vocalizations	1	.5	99.5
explicit comment	1	.5	100.0
Σ	=12	(5.5%)	

3.2.1. EFL VS. L1-E CORPUS – COMPARISONS. Compared to EFL, L1 English had a somewhat shorter mean length of run, with a shorter duration. This finding is contrary to some previous research, as, for instance, Gut (2009) found a greater difference in read English, with L2 speakers producing a shorter mean length of run (7.3 σ) than the L1 speakers (9.44 σ).

Means comparisons (ANOVA) showed statistically significant differences between L1 English speakers and EFL speakers for several variables in all the three categories. With respect to speech rate, both unpruned and pruned speaking rate, as well as the articulation rate were significantly different (all $p=.001$), higher in L1 English. The other speech rate variables did not show statistical significance. Of the pause variables, the pause ratio to speaking time was lower in EFL than in L1-E (cf. Table 1b – Table 3b), and with a notably greater variability. EFL speakers produced fewer pauses per 100 syllables than L1-E speakers, again with notably greater variability, and also produced fewer pauses per minute than L1-E speakers. These differences, however, did not reach statistical significance, except for the number of pauses per minute, which approached significance ($p=.066$).

More importantly, EFL speakers produced many more IU-internal pauses, since the mean number of such pauses was five times higher in the EFL corpus than in the L1-E corpus (cf. Table 1b vs. Table 3b). This difference only approached statistical significance ($p=.077$), which could be due to very high variability between

EFL speakers. The total number of within-IU pauses was proportionally very different, as they occurred in 5.6% (N=73) IUs in the EFL corpus, but only 1.4% (N=3) IUs in the L1-E corpus. These findings resonate with some previous research results, where L2 speakers were found to make pauses within IUs more frequently and for a longer time than L1 speakers (DE JONG 2016; TAVAKOLI 2011).

Lastly, the number and duration of disfluencies came close to statistically significant differences ($p=.061$ and $p=.073$ respectively), and so almost did the DOH variable ($p=.088$). This lack of clear statistical significance, despite obvious differences in the numbers and mean values (cf. Table 1c – Table 3c), could also be ascribed to the high variability in the EFL data.

3.3. L1-S CORPUS – TEMPORAL PROPERTIES. The statistics of the L1 Serbian reference corpus are summed up in Table 5, with variables organized into three thematic categories.

The L1 Serbian reference corpus, like the L1 English one, was smaller than the primary EFL corpus, and yet the disfluency variables had conspicuously high values (Table 5c). The number of disfluencies identified was surprisingly high (14%), actually proportionally higher than in the EFL data, and also rather varied, as shown in Table 6.

Table 5a. *L1-S corpus*: Means and variability measures for the *speech-rate* variables.

	Mean	Std. Dev.	Variance	Skewness		Kurtosis	
				Statistic	Std. Error	Statistic	Std. Error
Speaking RATE	5.905	.385	.148	1.694	1.014	2.796	2.619
Speaking rate PRUNED	6.028	.428	.183	1.614	1.014	2.438	2.619
Articulation rate	7.168	.504	.254	.954	1.014	1.949	2.619
Phonation–time ratio (AT/ ST)	82.425	2.215	4.906	.553	1.014	1.643	2.619
PACE (stressed syllables / min)	116.311	7.211	52.004	1.095	1.014	-.029	2.619
SPACE (stressed / all words)	.6139	.003	.000	-.008	1.014	.091	2.619

Table 5b. *L1-S corpus*: Means and variability measures for the *pause* variables.

	Mean	Std. Dev.	Variance	Skewness		Kurtosis	
				Statistic	Std. Error	Statistic	Std. Error
Number of pauses	42.25	2.630	6.917	1.443	1.014	2.235	2.619
Pauses – total duration	14.460	2.143	4.591	1.126	1.014	.856	2.619
Pause RATIO (% of sp. time)	17.576	2.215	4.906	-.553	1.014	1.643	2.619
Pauses per 100 syllables	8.673	.415	.172	.649	1.014	-1.130	2.619
Pauses per minute	30.680	1.904	3.625	-.771	1.014	1.657	2.619
No of pauses within IU	5.25	4.573	20.917	-1.196	1.014	-3.202	2.619
Duration of pauses within IU	1.337	1.276	1.628	.539	1.014	-.617	2.619

Table 5c. *L1-S corpus*: Means and variability measures for the *disfluency* variables.

	Mean	Std. Dev.	Variance	Skewness		Kurtosis	
				Statistic	Std. Error	Statistic	Std. Error
Number of disfluencies	7.25	2.217	4.917	.482	1.014	-1.700	2.619
Disfluencies – total duration	1.629	.555	.308	-1.768	1.014	3.318	2.619
Disfluencies % of sp. time	2.006	.755	.569	-1.206	1.014	1.963	2.619
Disfluencies per 100 syllables	1.500	.472	.222	.534	1.014	-1.390	2.619
Disfluencies per minute	5.350	1.815	3.293	.083	1.014	-3.912	2.619
Degree of hesitancy (DOH)	17.358	5.503	30.284	.086	1.014	-1.476	2.619

Table 6. *L1-S corpus*: The frequencies of the *disfluency types*.

Total IU in L1-S corpus = 229	Frequency	Valid %	Cumulative %
No disfluencies	197	86.0	86.0
[um] pause filler	0	.0	86.0
explicit comment	0	.0	86.0
false start or repetition	10	4.4	90.4
prolonged vowel	9	3.9	94.3
prolonged consonant	9	3.9	98.3
[er] pause filler	2	.9	99.1
other vocalizations	2	.9	100.0
Σ	=32	(14%)	

3.3.1. L1-S CORPUS VS. EFL AND L1-E – COMPARISONS. The mean length of run in L1 Serbian was 9.146 σ / IU, almost twice the length in either L1 English or the EFL corpus, with a notable variability between speakers (SD=.323, Variance=.104). However, the mean duration of the run was 1.556 sec (SD=.148; Variance=.022), almost identical to the mean duration of the run in the EFL corpus, and only moderately longer than in L1 English. The between-speaker variability for the mean duration of the run was also notably lower than for other measurements, indicating that this property – a great number of syllables per run without a significant increase in duration time – may be a property of the speakers' L1 variety of Serbian. This is further supported by the finding that the average syllable duration was the shortest in L1 Serbian, unpruned (= .170sec) and pruned (= .137sec), than in EFL (unpruned=.277sec; pruned=.214sec) and in L1 English (unpruned=.245sec; pruned=.188sec).

All the speech rate variables showed highly statistically significant differences (ANOVA) between the EFL data and the L1 Serbian data – the speaking rate, pruned and unpruned, and the articulation rate (all p =.000), all much higher in L1 Serbian than in EFL (cf. Table 5 vs. Table 1), especially the pruned speaking rate and the articulation rate.

While it was expected, based on previous research with L2 learners, that EFL speakers would have a slower speech rate and articulation rate (GUT 2009;

DE JONG – MORA 2019) than L1 English speakers, it was not expected that such a remarkable difference would be found between two groups of L1 speakers, English and Serbian (cf. Table 5 vs. Table 3). Such a high speech rate, unpruned and pruned, as well as a very high articulation rate in the reading style of the L1 Serbian speakers could be related to their particular mother-tongue variety, a Southern Serbian dialect (Prizren – Južna Morava, the urban Niš variety). This indeed resonates with folk linguistic perceptions of Southern Serbian speech being fast-paced, which the findings of this analysis seem to corroborate. Probably for the same reason, the PACE variable showed a significant difference ($p=.000$) between L1 Serbian and EFL, as well, i.e., a higher number of stressed syllables per minute, although no difference was found for the SPACE variable, i.e., the number of stressed words divided by the total number of words. Contributing to this interpretation, regarding the pause variables, a statistically significant difference was found for the number of silent pauses per 100 syllables ($p=.001$), notably higher in EFL than in L1 Serbian.

The means comparisons (ANOVA) of the L1 English and L1 Serbian data support this interpretation, too. A statistically significant difference was found for the pause/speaking time ratio ($p=.047$), higher in English than in Serbian, as well as for the number of pauses per 100 syllables ($p=.000$), much higher in English than in Serbian. No statistically significant difference was found for the number of pauses per minute, where both the means and the variance measures were much closer. However, statistically significant differences were found for all the speech rate variables (all $p=.000$), with much higher values in Serbian. The mean length of run was also higher in Serbian, both in syllables per IU ($p=.000$) and in seconds ($p=.028$), and so was the phonation-time ratio ($p=.047$). The SPACE variable also showed a significant difference ($p=.001$).

Further supporting the interpretation that our L1 Serbian corpus was characterized by peculiar temporal properties, the univariate analysis of variance for all the three corpora merged showed that for the number of pauses per minute the main influence of the L1-or-L2 speaker variable was strong, with no influence of the variable English or Serbian language. In other words, more pauses per minute were produced by both English and Serbian L1 speakers, while EFL speakers produced fewer pauses per minute than either group of native speakers. However, for the number of pauses per 100 syllables, the main influence was exerted by the variable of language, with no influence of the variable L1 or L2 speaker. This indicates that fewer pauses per 100 syllables was characteristic of the Serbian language variety analysed in this study.

However, the most striking finding in the L1 Serbian corpus were the disfluency variables, proportionally more numerous than even in the EFL corpus, and much more numerous than in L1 English. Contrary to our expectations, no disfluency variables showed a statistically significant difference between EFL and L1 Serbian (ANOVA), as the DOH was almost identical in L1 Serbian as in the EFL, both more than twice as high as the DOH in L1 English. The number of disfluencies per minute was also very similar in EFL and L1 Serbian (cf. Table 5c vs. Table 1c), while the number of disfluencies per 100 syllables was lower in L1 Serbian, but with no statistical significance. On the other hand, the means com-

parisons (ANOVA) between the L1-E and L1-S data showed statistically significant differences for the degree of hesitancy ($p=.057$), and for the total number of disfluencies ($p=.025$) and the number of disfluencies per minute ($p=.065$). Such high measures for the disfluency variables in L1 Serbian could be related to the high speech rate, but the results are inconclusive in this respect and require further research, particularly considering that the total number of within-IU pauses in the L1-S corpus, 9.2% of all the IUs produced ($N=21$), was proportionally the highest compared to 5.6% in the EFL and only 1.4% in the L1-E corpus.

3.4. LISTENERS' PERCEPTION OF FLUENCY. In the perception part of the study, the evaluations of the two rater groups – untrained listeners and trained EFL teachers – were treated as separate variables, in order to observe the possible differences between their constructs of fluency, and the possibly different temporal aspects of speech their rating may be related to.

Indeed, some differences were observed. While high correlations were found between the students' and the teachers' ratings for all the three corpora merged ($\rho=.673^*$, $p=.000$), as well as for the EFL corpus ($\rho=.606^{**}$, $p=.006$), no correlation was found between their ratings of the L1 corpora, Serbian or English. *Table 7* shows the means and several variability measures for the two groups of raters for each corpus – the EFL, L1-E and L1-S – and for all the three merged together. For comparison, as there was no correlation between their ratings of L1-E and L1-S, the table also presents students' and teacher's ratings for all the L1 speakers together, irrespective of the language (English or Serbian).

Table 7. Means and variance measures of the fluency ratings.

	Mean	St. Dv.	Range	Min.	Max.	Variance	Skewness		Kurtosis	
								Std. Error		Std. Error
EFL corpus										
Students' rates	3.310	.568	1.97	2.21	4.18	.322	-.343	.524	-.826	1.014
Teachers' rates	3.724	.728	2.38	2.50	4.88	.531	-.098	.524	-1.191	1.014
L1-E corpus										
Students' rates	4.733	.096	.200	4.59	4.79	.009	-1.875	1.014	3.530	2.619
Teachers' rates	4.969	.063	.125	4.88	5.00	.004	-2.000	1.014	4.000	2.619
L1-S corpus										
Students' rates	3.558	.187	.440	3.38	3.82	.035	1.260	1.014	2.310	2.619
Teachers' rates	3.000	.791	1.750	2.25	4.00	.625	.632	1.014	-1.700	2.619
All 3 corpora merged										
Students' rates	3.557	.697	2.58	2.21	4.79	.485	.123	.448	-.350	.872
Teachers' rates	3.801	.868	2.75	2.25	5.00	.753	-.160	.448	-1.203	.872
Both L1 corpora										
Students' rates	4.145	.643	1.41	3.38	4.79	.413	-.090	.752	-2.496	1.481
Teachers' rates	3.984	1.173	2.75	2.25	5.00	1.377	-.593	.752	-1.642	1.481

Means comparisons showed that student raters seem to have had a positive bias towards native speakers in general, both L1 Serbian and L1 English, since their mean rates for both groups of native speakers were higher than for the EFL speakers, and also higher than the teachers' mean rating of all the L1 speakers. This is confirmed by the statistically significant difference between the students' ratings of all L1 vs. EFL speakers (ANOVA, $F=11.304$, $p=.002$), while no significant difference was found between the teachers' ratings of native vs. non-native speakers. On the other hand, teacher raters seem to have rated English speech, both L1 and EFL, more favourably than the L1-S corpus, as that was the only comparison in which the teachers' rate was lower than the students'. This is confirmed by the statistically significant albeit moderate difference (ANOVA, $F=4.548$, $p=.042$) between the teacher's ratings of EFL and L1-E vs. L1-S.

3.4.1. TEMPORAL PROPERTIES AND FLUENCY. The linear regression and correlation analyses established a clear relationship between certain temporal properties and the listeners' evaluations of the speakers' fluency, irrespective of the language or the L1 vs. L2 speaker difference. Regarding the speech rate variables, the speaking rate correlated with the students' ratings ($\rho=.439^*$, $p=.022$), and so did the articulation rate ($\rho=.433^*$, $p=.024$), but not with the teachers' ratings. The positive correlation coefficients indicate that student raters appreciated faster-paced speech as a sign of fluency more than teacher raters.

On the other hand, teacher raters (but not student raters) considered pauses at the end of IUs an indicator of higher fluency, judging by the positive correlation coefficient ($\rho=.052^*$, $p=.030$). This finding resonates with Marković and colleagues (2015), who observed that adding pauses between intonational phrases in synthesized speech contributed to better performance, i.e., listeners' evaluations.

However, both groups of raters considered within-IU pauses, silent or filled, as a clear sign of disfluency. The number of pauses within IUs correlated both with the teachers' ($\rho=-.446^*$, $p=.020$) and the students' ($\rho=-.504^{**}$, $p=.007$) ratings, and so did the duration of such within-IU pauses (teachers: $\rho=-.402^*$, $p=.038$; students: $\rho=-.498^{**}$, $p=.008$). The negative coefficients indicate that fewer pauses within IUs, and shorter pauses were interpreted as an indicator of higher fluency. Similarly, all the variables related to disfluencies showed strong correlations with both students' and teachers' ratings, as strong predictors of disfluency. *Table 8* shows the correlation matrix for this group of variables and the fluency ratings.

The negative correlation coefficients indicate that all raters interpreted disfluency elements, their number, duration, and frequency, as indicators of a lower degree of fluency, in line with previous research (e.g., COMEAUX – THOMSON 2019; KAHNG 2018; SHEA – LEONARD 2019)). Some disfluency types particularly correlated with fluency ratings. Both groups of raters considered false starts and repetitions as indicators of disfluency (teachers: $\rho=-.508^{**}$, $p=.007$; students: $\rho=-.474^*$, $p=.013$), as well as consonant prolongations (teachers: $\rho=-.435^*$, $p=.023$; students: $\rho=-.541^{**}$, $p=.004$) The students – but not the teachers – found the [er] filler as a sign of disfluency ($\rho=-.498^{**}$, $p=.008$). The teachers also interpreted vowel draws and vocalizations as a disfluency sign ($\rho=-.447^*$, $p=.020$), with the correlation approaching statistical significance with student raters, too ($\rho=-.368$, $p=0.59$).

Table 8. Correlation matrix (Spearman's rho) for the disfluency variables and fluency ratings.

		Teacher	Student	Disfluencies					
		rates	rates	Number	duration	% of Sp, time	per 100 syll.	per minute	DOH
Teacher rates	Coefficient	1.000	.673**	-.662**	-.502**	-.444*	-.529**	-.601**	-.580**
	Sig.	.	.000	.000	.008	.020	.005	.001	.002
Student rates	Coefficient	.673**	1.000	-.684**	-.528**	-.569**	-.739**	-.709**	-.709**
	Sig.	.000	.	.000	.005	.002	.000	.000	.000
Number	Coefficient	-.662**	-.684**	1.000	.856**	.853**	.930**	.934**	.940**
	Sig.	.000	.000	.	.000	.000	.000	.000	.000
Duration	Coefficient	-.502**	-.528**	.856**	1.000	.947**	.779**	.690**	.781**
	Sig.	.008	.005	.000	.	.000	.000	.000	.000
% of Sp, time	Coefficient	-.444*	-.569**	.853**	.947**	1.000	.848**	.781**	.863**
	Sig.	.020	.002	.000	.000	.	.000	.000	.000
per 100 syllables	Coefficient	-.529**	-.739**	.930**	.779**	.848**	1.000	.945**	.935**
	Sig.	.005	.000	.000	.000	.000	.	.000	.000
per minute	Coefficient	-.601**	-.709**	.934**	.690**	.781**	.945**	1.000	.966**
	Sig.	.001	.000	.000	.000	.000	.000	.	.000
DOH	Coefficient	-.580**	-.709**	.940**	.781**	.863**	.935**	.966**	1.000
	Sig.	.002	.000	.000	.000	.000	.000	.000	.

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed) * . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Observing only the EFL corpus, significant correlations (Spearman's) were observed between the teacher's rates and false starts and repetitions ($\rho = -.574^*$, $p = .010$), the [er] filler ($\rho = -.470^*$, $p = .042$), and other vocalizations ($\rho = -.571^*$, $p = .011$). For students' fluency ratings, correlations were found for consonants prolongations ($\rho = -.566^*$, $p = .012$), and for false starts and repetitions it approached statistical significance ($\rho = -.429^*$, $p = .067$). The negative correlation coefficients suggest that higher fluency ratings were related to fewer disfluencies. However, fewer and weaker correlations in the students' ratings indicate that teacher raters considered particular disfluencies in EFL speech as stronger indicators of disfluency than student raters did.

The regression analyses supported these findings further. The predictors of pauses within IUs and the duration of such pauses both showed a very high significance ($p = .006$, $p = .009$ respectively), with $F = 8.010$ ($p = .012$) in the linear regression analysis, and $F = 7.469$ ($p = .014$, ANOVA) in the logarithmic analysis in students' ratings, while the duration of the pauses within IU was also significant in teachers' ratings (linear $F = 6.890$, $p = .018$; logarithmic $F = 6.389$, $p = .022$). *Figure 1* shows the scatterplots for the variables pause within the IU (left) and the duration of the pause within IU (right), illustrating the observation that fewer within-IU pauses related to higher fluency ratings, and, to a lesser degree, so did their shorter duration.

In the regression analysis, the disfluency variables showed the highest significance, too. For students' ratings, all the predictors showed significance: the number of disfluencies ($p = .003$), their duration ($p = .057$), the ratio of disfluencies

as the % of the total speaking time ($p=.006$), and primarily the number of disfluencies per 100 syllables and per minute (both $p=.000$), as well as the DOH ($p=.000$), with the $F=8.769$ ($p=.001$, ANOVA). All these predictors showed a very high significance in teachers' ratings as well (all $p=.000$, the duration of disfluencies $p=.001$), with the $F=5.392$ ($p=.007$, ANOVA). *Figure 2* shows the estimated curve (linear, logarithmic, logistic regression) in the scatterplot of the variable Degree of hesitancy (DOH) for teachers' ratings (left) and students' ratings (right), illustrating the observation that lower DOH was related to higher fluency ratings by both groups of raters.

Figure 1. Regression analysis (curve estimation) – scatterplots of the variables pause within the IU (left) and the duration of the pause within IU (right).

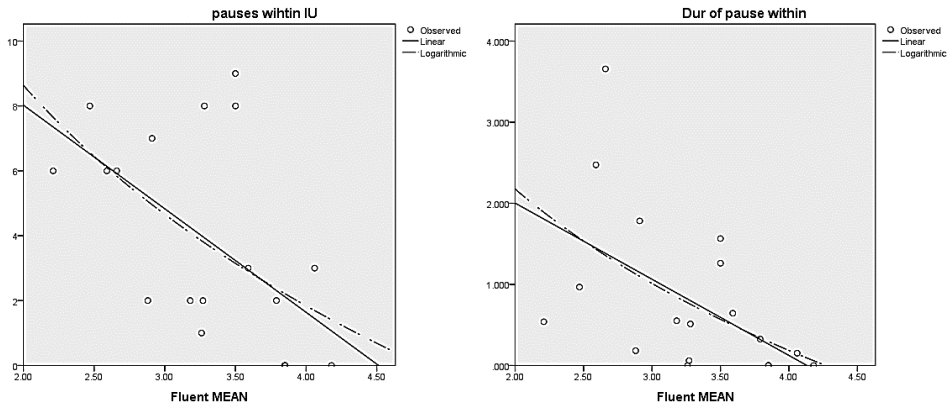
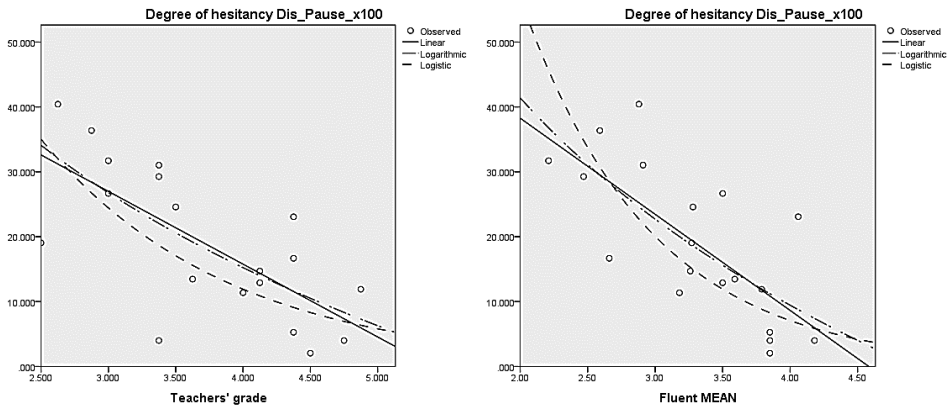

Figure 2. Regression analysis (curve estimation - linear, logarithmic, logistic) – the scatterplot of the variable Degree of hesitancy (DOH) for teachers' (left) and students' ratings (right).

4. CONCLUSION. The results of the quantitative corpus analysis showed that L2 English read speech differed from both L1 English and L1 Serbian. It was characterized by lower speaking rate and articulation rate values compared to L1 English, and, particularly, to L1 Serbian. The EFL speakers produced fewer pauses

than L1 English speakers, a somewhat longer mean run, fewer pauses overall, but significantly more pauses within IUs, and notably more disfluencies. EFL reading differed from L1 Serbian, too, as the latter was characterized by a very long mean length of run without a longer duration, by much higher speech rate and articulation rate, and fewer pauses per 100 syllables. Therefore, it can be said that the EFL reading did not exhibit a significant L1 influence with respect to speech rate variables, but did for some pause variables, e.g., fewer pauses compared to L1-E. Also, the somewhat longer mean length of run in EFL than in L1-E, which is unusual considering previous research findings, can be interpreted as a sign of L1 influence.

Some of the phonetic properties found in the L1-S corpus, such as very high speech rate and articulation rate, and long mean runs, as well as the shortest average syllable duration, could be attributed to the participants' specific variety of (Southern) Serbian, the urban Niš variety of the Prizren – Južna Morava dialect. On the other hand, the smaller number of pauses between IUs and numerous within-IU pauses and disfluencies cannot be explained by the specific dialectal temporal properties.

Some temporal properties were found to be significant predictors of (dis)fluency, irrespective of the language, and of the native vs. non-native speaker difference. Both student and teacher raters considered within-IU pauses and their duration as a clear sign of disfluency, as well as all the disfluency variables: their number, duration, ratio to the speaking time, and the degree of hesitancy (DOH) all correlated with lower fluency rates in both groups of raters. Specifically, false starts and repetitions were considered as indicators of disfluency by both groups of raters, although in several previous studies the authors pointed out that self-repairs of this kind need not necessarily be signs of disfluency (GÖTZ 2013; LENNON 1990; SEGALOWITZ 2010). This can be explained by the speaking modality investigated in this study – read speech, where, in difference to free or conversational speech, false starts and repetitions were not regarded as a useful self-repair technique, i.e., a “communicative signal”, but, rather, as a “symptom” of disfluency (CRIBLE 2018: 3).

An important finding of this study is also the difference observed between student raters, who considered faster-paced speech as a sign of fluency, and teacher raters, who considered pauses at the end of IUs an indicator of fluency. This is reflected in the fact that student listeners rated native speakers, both L1 Serbian and L1 English, overall more favourably than the EFL speakers, whose speech-rate variables were the lowest. On the other hand, teachers rated L1 Serbian speech less favourably, as it was characterized by long mean runs, fewer pauses, and a faster speaking rate. These findings support the claim that fluency is “in the ears of the listener”, i.e., a listener construct, as the two groups of raters obviously had different expectations with respect to fluency.

Finally, although this study did not investigate fluency as related to EFL learners' proficiency levels, our findings do pose two questions related to pedagogical implications and language teaching. De Jong and colleagues (2012b) point out that if fluency is understood as a listener construct, it raises the question of L2 oral proficiency assessment. Our findings about the listener's perception of fluency also suggest that in language teaching and testing, the content of the notion of fluency should be explicitly defined and specified, in a way transparent to both students and teachers (and teacher-trainers).

Secondly, Gut (2009: 109–110) states that non-native speakers' fluency varies with speaking style, and is much higher in reading than in free speech, due to a lesser cognitive load (planning ahead for the content and the form); therefore, temporal features of speech can be taken as indicators of cognitive fluency and the proceduralization of knowledge; i.e., “utterance fluency” is indicative of “cognitive fluency” (SEGALOWITZ 2010; 2016).

However our findings point to a somewhat different conclusion. Similarly to previous research, they indeed showed that EFL students' reading was more disfluent than L1 English speakers', with several disfluency characteristics identified. However, this does not explain our findings for the referent L1 Serbian corpus of read speech. As pointed out above, the smaller number of pauses between IUs and numerous within-IU pauses and disfluencies in L1 Serbian cannot be explained either by the specific dialectal temporal properties of these students' mother tongue, nor by the lack in the cognitive fluency or proficiency in their mother tongue. This raises the question of whether the disfluency characteristics of the EFL corpus should be attributed to the students' low proficiency in English, or their lower cognitive fluency, which would require comparisons across various speaking modalities. Or, apparently, it could be explained by the students' lack of a very specific oral sub-skill – that of reading aloud.

Our findings suggest that reading aloud, which has long been considered a traditional, conservative, and therefore undesirable type of classroom activity, seems to be regaining relevance today, as a skill that cannot be taken for granted even in speakers with a rather high level of education and otherwise high language proficiency. Moreover, in the Serbian formal educational contexts there is increasing anecdotal classroom evidence that speakers' oral performance – not only in L2 but also in L1 – has changed. While some decades ago students were, generally, much more fluent in reading than in spontaneous speech – as shown in the previous fluency research presented above – today the reverse seems to be gaining ground. Both L1 and L2 teachers report that some of their students can speak “smoothly and effortlessly” enough, but cannot really read fluently. In this light, reading aloud seems to be gaining renewed relevance as a literacy skill, in both L1 Serbian and EFL, requiring more attention from both L1 and L2 teachers and researchers.

REFERENCES

- BOERSMA Paul, David WEENINK. *Praat: Doing Phonetics by Computer*. 2013. (Version 5.2.04, 1992–2010) [Computer software]. (11.11.2017) <<http://www.praat.org>>
- CLARK, Herbert, Jean FOX TREE. Using *uh* and *um* in Spontaneous Speaking. *Cognition* 84 (2002): 73–111.
- COMEAUX, Katie C., Ron I. THOMSON. Towards a Deeper, *uh*, Understanding of, *um*, L2 Fluency and its [750 ms] Silence. John LEVIS, Charles NAGLE, Erin TODEY (Eds.). *Proceedings of the 10th Pronunciation in Second Language Learning and Teaching Conference*, Ames, IA, September 2018. Ames, IA: Iowa State University, 2019, 106–115.
- CRIBLE, Ludivine. *Discourse Markers and (Dis)fluency: Forms and functions across languages and registers*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2018.
- CRIBLE, Ludivine, Amandine DUMONT, Iulia GROSMAN, Ingrid NOTARRIGO. *Annotation Manual of Fluency and Disfluency Markers in Multilingual, Multimodal, Native and Learner Corpora. Version 2.0*. Technical report, Université catholique de Louvain and Université de Namur, 2016.

- DE JONG, Nivja. Predicting Pauses in L1 and L2 Speech: The Effects of Utterance Boundaries and Word Frequency. *IRAL – International Review of Applied Linguistics in Language Teaching* 54/2 (2016): 113–132. DOI 10.1515/iral-2016-9993
- DE JONG, Nivja, Hans Rutger BOSKER. Choosing a Threshold for Silent Pauses to Measure Second Language Fluency. *Proceedings of Disfluency in Spontaneous Speech, DiSS 2013, KTH Royal Institute of Technology* 54/1 (2013): 17–20.
- DE JONG, Nivja, Joan C. MORA. Does Having Good Articulatory Skills Lead to More Fluent Speech in First and Second Languages? *Studies in Second Language Acquisition* 41 (2019): 227–239. doi:10.1017/S0272263117000389
- DE JONG, Nivja H., Margarita P. STEINEL, Arjen FLORIJN, Rob SCHOONEN, Jan H. HULSTIJN. Facets of Speaking Proficiency. *Studies in Second Language Acquisition*, 34/1 (2012a): 5–34. <https://doi.org/10.1017/S0272263111000489>
- DE JONG, Nivja H., Margarita P. STEINEL, Arjen FLORIJN, Rob SCHOONEN, Jan H. HULSTIJN. Linguistic Skills and Speaking Fluency in a Second Language. *Applied Psycholinguistics* 34/5 (2012b): 893–916.
- DERWING, Tracey, Marian ROSSITER, Murray MUNRO, Ron THOMSON. Second Language Fluency: Judgments on Different Tasks. *Language Learning* 54/4 (2004): 655–679.
- EREN, Ömer, Mehmet KILIÇ, Erdoğan BADA. Fluency in L2: Read and Spontaneous Speech Pausing Patterns of Turkish, Swahili, Hausa and Arabic Speakers of English. *Journal of Psycholinguistic Research* 51/2 (2022): 237–253.
- FILLMORE, Charles. On Fluency. Charles J FILLMORE, Daniel KEMPLER, William S-Y. WANG (eds.) *Individual Differences in Language Ability and Language Behaviour*. New York: Academic Press, 1979, 85–101.
- GOLDMAN-EISLER, Frieda. A Comparative Study of Two Hesitation Phenomena. *Language and Speech* 4/1 (1961a): 18–26.
- GOLDMAN-EISLER, Frieda. The Distribution of Pause Durations in Speech. *Language and Speech* 4/4 (1961b): 232–237.
- GOLDMAN-EISLER, Frieda. The Significance of Changes in the Rate of Articulation. *Language and Speech* 4/3 (1961c): 171–174.
- GOLDMAN-EISLER, Frieda. *Psycholinguistics Experiments in Spontaneous Speech*. London: Academic Press, 1968.
- GÖTZ, Sandra. *Fluency in Native and Non-native English Speech*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2013.
- GÖTZ, Sandra. Filled Pauses Across Proficiency Levels, L1s and Learning Context Variables: A Multivariate Exploration of the Trinity Lancaster Corpus Sample. *International Journal of Learner Corpus Research (IJLCR)* 5/2 (2019): 159–180.
- GUT, Ulrike. *Non-Native Speech: A Corpus-Based Analysis of Phonological and Phonetic Properties of L2 English and German*. Frankfurt: Peter Lang, 2009.
- KAHNG, Jimin. The Effect of Pause Location on Perceived Fluency. *Applied Psycholinguistics* 39/3 (2018): 569–591.
- KENDALL, Tyler. *Speech Rate, Pause, and Sociolinguistic Variation: Studies in Corpus Sociophonetics*. New York: Palgrave Macmillan, 2013.
- KOREMAN, Jacques. Perceived Speech Rate: The Effects of Articulation Rate and Speaking Style in Spontaneous Speech. *The Journal of the Acoustical Society of America* 119/1 (2006): 582–596.
- KORMOS, Judit J. *Speech Production and Second Language Acquisition*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2006.
- KOSMALA, Loulou, Ludivine CRIBLE. The Dual Status of Filled Pauses: Evidence from Genre, Proficiency and Co-occurrence. *Language and Speech* 65/1 (2022): 216–239.
- KRIVOKAPIC, Jelena. Prosodic Planning: Effects of Phrasal Length and Complexity on Pause Duration. *Journal of Phonetics* 35/2 (2007): 162–179.
- KRIVOKAPIC, Jelena. Prosodic Planning in Speech Production. Susanne FUCHS, Melanie WEHRICH, Daniel PAPE, Pascal PERRIER (eds.). *Speech Planning and Dynamics*. München, Germany: Peter Lang, 2012, 157–190.
- LEHISTE, Ilse. Traces of Dialectal Background in Spoken Literary Serbian. *Južnoslovenski filolog* 56/1–2 (2000): 589–594.
- LENNON, Paul. Investigating Fluency in EFL: A Quantitative Approach. *Language Learning* 40/3 (1990): 387–417.
- MARKOVIĆ Maja, Bojana JAKOVLJEVIĆ, Tanja MILIĆEV, Nataša MILIĆEVIĆ. The Role of Prosody in the Perception of Synthesized and Natural Speech. Andrey RONZHIN, Rodmonga POTAPOVA, Nikos

- FAKOTAKIS (eds.). *Speech and Computer, SPECOM 2015, Lecture Notes in Computer Science*, vol. 9319. Cham: Springer, 2015, 446–453. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-23132-7_55>.
- REDFORD, Melissa. A Comparative Analysis of Pausing in Child and Adult Storytelling. *Applied Psycholinguistics* 34/3 (2013): 569–589.
- REDFORD, Melissa. The Acquisition of Temporal Patterns. Melissa REDFORD (ed.). *The Handbook of Speech Production*. Boston: Wiley-Blackwell, 2015, 379–403.
- ROSSITER, Marian J. Perceptions of L2 Fluency by Native and Non-native Speakers of English. *Canadian Modern Language Review* 65/3 (2009): 395–412.
- SEGALOWITZ, Norman. *Cognitive Bases of Second Language Fluency*. New York: Routledge, 2010.
- SEGALOWITZ, Norman. Second Language Fluency and its Underlying Cognitive and Social Determinants. *IRAL – International Review of Applied Linguistics in Language Teaching* 54/2 (2016): 79–95.
- SHEA, Christine, Karen LEONARD. Evaluating Measures of Pausing for Second Language Fluency Research. *Canadian Modern Language Review* 75 /3 (2019): 216–235.
- TAVAKOLI, Parvaneh. Pausing Patterns: Differences between L2 Learners and Native Speakers. *ELT Journal* 65/1 (2011): 71–79.
- TOMIĆ, Kristina. Temporal Parameters of Spontaneous Speech in Forensic Speaker Identification in Case of Language Mismatch: Serbian as L1 and English as L2. *Comparative Legilinguistics* 32 (2017): 117–143.
- TROUVAIN, Jürgen, Jacques KOREMAN, Attilio ERRIQUEZ, Bettina BRAUN. Articulation Rate Measures and Their Relation to Phone Classification in Spontaneous and Read German Speech. Jena-Claude JUNQUA, et al. (Eds.). *Proceedings of the Workshop Adaptation Methods for Speech Recognition: Sophia-Antipolis, France, August 29 - 30, 2001 [Isca ITR-workshop]*. Sophia-Antipolis, 2001, 155–158.
- WAGNER, Petra, Jürgen TROUVAIN, Frank ZIMMERER. In Defense of Stylistic Diversity in Speech Research. *Journal of Phonetics* 48 (2015): 1–12.
- Word Count*, online application, Font Keyboard LLC © 2022. <<https://wordcounttools.com/>>.

Тајјана Пауновић

ТЕМПОРАЛНА СВОЈСТВА И ПЕРЦЕПЦИЈА ТЕЧНОСТИ ГОВОРА У ЧИТАЊУ У СРПСКОМ, ЕНГЛЕСКОМ И ЕНГЛЕСКОМ КАО СТРАНОМ ЈЕЗИКУ

Резиме

Појам течности говора сматра се кључним у учењу језика. Ипак, упркос бројним истраживањима, још увек није прецизно утврђено шта слушаца перцепира као течност, било у матерњем или страном језику, а у српском језику, као и у учењу енглеског као страног језика у српском образовном контексту, ово питање до сада није истраживано.

У овом раду представљено је истраживање темпоралних својстава говора у корпусу текстова које су читали студенти енглеског као страног језика (EFL корпус), и мањим референтним корпусима које су читали изворни говорници енглеског (L1-E) и српског језика (L1-S). Квантитативна анализа корпуса обухватала је акустичка мерења основних темпоралних својстава, срачунавање сложених параметара, као и статистичку анализу више варијабли груписаних у три категорије: брзина говорења, паузе и „поштапалице”, односно, вокални елементи без значења којима говорник испуњава паузе (енг. *disfluencies*). Две групе оцењивача слушале су снимљене узорке говора и оцењивале течност на петостепеној ликертовој скали – група студената без претходног образовања из фонетике или лингвистичко-методичких дисциплина, и три наставника енглеског као страног језика. Оцењивачима нису дате посебне инструкције или објашњења, са циљем да се утврди да ли ће се слушаоци ослањати на иста темпорална својства при оцењивању, и да ли ће се њихови концепти течности говора разликовати.

Резултати истраживања су показали, сасвим у складу са претходним истраживањима са ученицима енглеског језика различитог порекла и нивоа знања, да се EFL корпус разликовао од L1-E корпуса по нижим вредностима варијабли брзине говорења, као и варијабли у категорији

пауза, али уз бројније паузе унутар интонацијских целина, као и знајно бројније вокалне елементе који служе као поштапалице. Није утврђен утицај матерњег језика у домену варијабилности брзине говорења, али јесте утврђен утицај у домену варијабилности у категорији пауза и дужег просечног говорног низа између две паузе.

Резултати су показали и значајну повезаност између више темпоралних својстава и оцена течности говора, али и неке разлике између две групе оцењивача. Најзначајнији предиктори ниске оцене течности говора биле су паузе унутар интонацијских целина, код обе групе оцењивача, као и све поштапалице. Међутим, док су код наставника паузе на крају интонацијских целина биле значајан индикатор боље течности говора, код студената-оцењивача већа брзина говорења била је индикатор течнијег говора. Резултати овог истраживања су такође показали и нека темпорална својства у L1 S корпусу која се могу повезати са карактеристичним варијететом матерњег језика испитаника – урбаним нишким варијететом призренско-јужноморавског дијалекта – као што су висока брзина говорења, кратко трајање просечног слога, и веома дуги говорни низови између пауза, без повећања трајања низа.

Коначно, резултати су указали и на неке педагошке импликације за наставу како страног тако и матерњег језика, на пример, да је приликом оцењивања говорне перформансе неопходно прецизно и експлицитно формулисати садржину појма флуентног, односно, течног говора, како за наставнике, тако и за ученике. Такође, резултати указују да је потребно посветити више пажње, како у настави тако и у истраживањима, вештини читања као засебној говорној вештини.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за англистику
Ђирила и Методија 2, 18000 Ниш, Србија
tatjana.paunovic@filfak.ni.ac.rs

(Примљено: 1. септембра 2022;
прихваћено: 10. новембра 2022)

Јелена Јосијевић

ЕКСПРЕСИВНИ ИМПЛИЦИТНИ СУПЕРЛАТИВИ У СРПСКОМ И ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ

Циљ рада је дефинисање структуралних модела експресивних имплицитних суперлатива у српском и енглеском језику и њихова упоредна анализа. Контрастивно проучавање које је у раду спроведено може се одредити као независна, теоријска, структурална и дескриптивна контрастивна анализа. Њој су претходиле независне корпусне анализе два језика спроведене помоћу *Корпуса савременог српског језика 2013* (КССЈ) и *Corpus of Contemporary American English* (СОСА). Резултати указују да два језика располажу еквивалентним категоријама за изражавање егзистенције и негације па се у два језика јављају еквивалентни модели у оквиру ове семантичко-прагматичке категорије: (1) са одричним заменицама/детерминаторима, (2) са одричним месним и временским заменичким прилозима и (3) са одричним егзистенцијалним безличним реченицама.

Кључне речи: експресивна имплицитна суперлативност, негација, семантичка (логичка) импликација, српски језик, енглески језик.

This paper aims at defining and contrasting the structural models of expressive implicit superlatives in Serbian and English. The contrastive analysis conducted here can be determined as an independent, theoretical, structural, and descriptive contrastive study. The corpus analyses were carried out on the *Korpus savremenog srpskog jezika 2013* (KSSJ) and *Corpus of Contemporary American English* (COCA). The results demonstrate that the two languages have the equivalent categories for expressing existence and negation so they also have the equivalent models within this semantic/pragmatic category: (1) with negative pronouns/determiners, (2) with negative spatial and temporal pronominal adverbials, and (3) with negative existential sentences.

Key words: expressive implicit superlativity, negation, entailment, Serbian, English.

1. Уводна разматрања. У србистичкој и англистичкој граматичкој и лингвистичкој традицији најчешће су се као видови исказивања суперлативности наводили њени морфолошки облици.¹ Ређе се пажња посвећивала и могућностима исказивања суперлативности конструкцијама које у свом саставу не садрже морфолошке суперлативе иако је Ото Јесперсен указао на постојање ових конструкција у својој *Филозофији граматике* још давне 1924. године (JESPERSEN 2007). Такве конструкције П. Пипер (2002: 69) назива лексичко-синтаксичким облицима изражавања суперлативности, а даље их дели на афирмативне и негативне.

Афирмативна суперлативност исказује се конструкцијама са општим одричним заменицама (ПИПЕР 2002: 69): *Јован је бржи од свих.*² Негативна

¹ Консултоване су следеће граматике: СТЕВОВИЋ 1960; СТЕВАНОВИЋ 1979; МРАЗОВИЋ – ВУКАДИНОВИЋ 1990; СИМИЋ 2002; КЛАЈН 2005; ПИПЕР – КЛАЈН 2013; ZANDVORT – VAN EK 1957; QUIRK – GREENBAUM 1979; QUIRK et al. 1985; PALMER et al. 2002; HUDDLESTON – PULLAM 2002; EASTWOOD 2002; DOWNING – LOCKE 2006; ALTENBERG – VAGO 2010.

² Структуралне форме афирмативне лексичко-синтаксичке суперлативности у српском језику подробније су дефинисане и описане у: КОВАЧЕВИЋ 2003; КУЉАНИН 2017; ЈОСИЈЕВИЋ 2020.

суперлативност исказује се одричним заменицама и јавља се као суперлативност негирања вишег или као суперлативност негиране једнакости (ПИПЕР 2002: 69). Код негирања постојања вишег у структурама се јављају облици морфолошког компаратива (*Нико није бржи од Јована/нећо Јован*), док се код негирања постојања једнаког јављају позитиви придева и прилога (*Нико није брз као Јован/колико и Јован*). Ове форме имају чисто суперлативно значење, тј. немају додатних семантичких обележја каква имају елативи (нпр. *ћредобар*) и различите форме надсуперлатива (нпр. *бољи од најбољећ*). Уз то, конструкције се реализују на лексичко-синтаксичком плану у устаљеним структуралним обрасцима на основу којих се може творити теоријски неограничен број примера. Као такве ове лексичко-синтаксичке форме представљају граматикализоване структуре које су супституенти синтетичког суперлатива (КОВАЧЕВИЋ 2003: 29).

У раду се дефинишу и пореде структурални модели *експресивних имплицитних суперлатива* (КОВАЧЕВИЋ 2009) у српском и енглеском језику. Они представљају специфичну алтернативу негативним лексичко-синтаксичким суперлативима, а од којих се разликују у томе што придеви и прилози који се градирају до степена суперлатива изостају из структуре па је суперлативно својство суштински имплицирано. Као такве ове форме функционишу на семантичко-прагматичком плану. Пошто у досадашњој литератури нису у довољној мери описане, циљ рада је дефинисање и поређење структуралних образаца експресивних имплицитних суперлатива у два језика. Контрастивна анализа која је спроведена у раду може се према критеријумима које даје Р. Ђорђевић (2004) одредити као теоријско, структурално и дескриптивно контрастивно проучавање. У раду смо се определили за независне корпусне анализе да би се избегао могући утицај језика оригинала на језик превода који је у паралелним корпусима неизбежан. Другим речима, рад на паралелним (преводним) корпусима увек носи са собом ризик да су преводилачка решења мотивисана структуралним изборима који су сачињени у тексту оригинала. Рад на независним корпусима омогућава нам изолацију разноврсније грађе која је ослобођенија утицаја других текстова. За корпусне анализе одабрани су највећи доступни електронски корпуси два језика: *Корпус савременог српског језика* (КССЈ) и *Corpus of Contemporary American English* (СОСА).

2. О НЕГАТИВНОЈ ЛЕКСИЧКО-СИНТАКСИЧКОЈ СУПЕРЛАТИВНОСТИ У ДОСАДАШЊОЈ ЛИТЕРАТУРИ. У литератури се модели негативне суперлативности у српском и енглеском језику деле на: (1) моделе са одричним заменицама/детерминаторима, (2) моделе са одричним месним и временским заменичким прилозима и (3) моделе са одричним егзистенцијалним безличним реченицама (ЈОСИЈЕВИЋ 2022). Сва три модела јављају се и као суперлативност негирања вишег и као суперлативност негиране једнакости.

О моделима афирмативне лексичко-синтаксичке суперлативности у енглеском језику више погледати у: JEPERSEN 2007; HUDDLESTON – PULLAM 2002; ЈОСИЈЕВИЋ 2016; ЈОСИЈЕВИЋ – ПАЛИБРК 2019; ЈОСИЈЕВИЋ 2020. Модели афирмативне суперлативности у српском и енглеском језику упоређени су у: ЈОСИЈЕВИЋ 2019.

2.1. *Модели са одричним заменицама и дејтерминајторима.* У досадашњој србистичкој литератури описани су и дефинисани модели са одричним заменицама и детерминаторима чија варијантност почива на двојакој могућности реализације морфолошког облика придева или прилога. Они се могу јавити у форми компаратива (негирање вишег) или позитива (негирање једнаког):

➤ НЕГИРАЊЕ ВИШЕГ

ОДРИЧНА ЗАМЕНИЦА или ДЕТЕРМИНАТОР + негирани предикат + КОМПАРАТИВ ПРИДЕВА/ПРИЛОГА + (ОД/НЕГО) + X (Ковачевић 2003: 44, Куљанин 2017: 114): *Нишћиа није ѿајейичније од ѿоѿа* [→ то је најпатетичније]. [...] *нико није био умеренији од њеѿа* [→ он је био најумеренији]. (КССЈ 2013)

➤ НЕГИРАЊЕ ЈЕДНАКОГ

ОДРИЧНА ЗАМЕНИЦА или ДЕТЕРМИНАТОР + негирани предикат (+ ТАКО/ТОЛИКО) + ПОЗИТИВ ПРИДЕВА/ПРИЛОГА + КАО + X (Јосиљевић 2015): *Нико није ѿолико уѿлашен као* [→ Најуплашенији су] Американци. *Ниједан музеј не ѿоседује ѿако узбудљиво сведочансѿво какво* [→ Најузбудљивије сведочанство] се налази у собама Прада. (КССЈ 2013)

У досадашњој литератури описани су и еквивалентни модели у енглеском језику који се примарно разликују на плану реализације негације (Јосиљевић 2022):

➤ НЕГИРАЊЕ ВИШЕГ

ОДРИЧНА ЗАМЕНИЦА или ДЕТЕРМИНАТОР + афирмативни предикат + КОМПАРАТИВ ПРИДЕВА/ПРИЛОГА + (THAN) (Јосиљевић 2022): *No month is better for a fountain than* [→ The best month for a fountain is] August. *Nobody was more fearful than I* [→ I was the most fearful one]. (СОСА)

➤ НЕГИРАЊЕ ЈЕДНАКОГ

ОДРИЧНА ЗАМЕНИЦА или ДЕТЕРМИНАТОР + афирмативни предикат + AS/SO + ПОЗИТИВ ПРИДЕВА/ПРИЛОГА + (AS) (Јосиљевић 2022): *Nobody was as good as him* [→ He was the best]. *No one is as interesting as* [→ The most interesting are] my parents. (СОСА)

Док српски језик у овом контексту користи двоструку негацију (одрична заменица + одрични предикат), у енглеском језику се уз одричне заменице јављају афирмативни предикати.

У досадашњој литератури уочено је и да поредбенице уз компаратив не морају да буду експлициране (Ковачевић 2003; Куљанин 2017). Информација која би иначе била садржана у поредбеници мора ипак да буде контекстуално имплицирана: *Нико није био умеренији од Марка* и *Познајем Марка од дејшњсѿва* – *нико није био умеренији* (КССЈ 2013). Другим речима, услов за реализацију суперлативног значења ових структура је да су оне форме релативне компарације (тј. имају експлицирану или имплицирану поредбеницу). Уз позитив су поредбенице нужне јер се без њих губи суперлативно значење: *Нико није уѿлашен као Американци* и *Нико није уѿлашен* (Јосиљевић 2022). И у енглеском језику поредбеница уз компаративе не мора бити нужно експлицирана: *No month is better for a fountain than August* и *A: We are thinking about August. B: No month is better for a fountain* (Јосиљевић 2022). За разлику од српског језика, енглески језик допушта изостављање поредбенице уз позитиве

све док су оне имплициране: *No one is as interesting as my parents* и *I adore my parents. No one is as interesting*).

2.2. *Могели са одричним месним и временским заменичким прилозима.* И овај модел јавља се у српском језику као негирање постојања вишег и као негирање постојања једнаког:

➤ НЕГИРАЊЕ ВИШЕГ:

ОДРИЧНИ ЗАМЕНИЧКИ ПРИЛОГ + негирани предикат + КОМПАРАТИВ ПРИДЕВА/ПРИЛОГА (+ НЕГО + ОДРЕДБА МЕСТА или ВРЕМЕНА) (КОВАЧЕВИЋ 2003, КУЉАНИН 2017): У дугој историји Космета *никад није било итеже ситање неџо сага* [→ сада је најтеже]. *Ниџе он није више катеџоричан неџо* [→ Најкатеџоричнији је] кад излаже своја схватања. (КССЈ 2013)

➤ НЕГИРАЊЕ ЈЕДНАКОГ:

ОДРИЧНИ ЗАМЕНИЧКИ ПРИЛОГ + негирани предикат (+ ТАКО/ТОЛИКО) + ПОЗИТИВ ПРИДЕВА/ПРИЛОГА + КАО + ОДРЕДБА МЕСТА/ВРЕМЕНА (ЈОСИЈЕВИЋ 2015): Таква оданост према прецима и пореклу *ниџе није изражена као* [→ је најизраженија] код Васојевића [...]. Нови Сад *никад није био леј као* [→ је био најлепши] тог дана. (КССЈ 2013)

Уз одричне заменичке прилоге за време (*никад*) и место (*ниџе*) јављају се негирани предикати.

Еквивалентни модели са заменичким прилозима дефинисани су и описани и у енглеском језику, а и они се бележе и са морфолошким компаративом (негирање вишег) и морфолошким позитивом (негирање истог еквативном конструкцијом):

➤ НЕГИРАЊЕ ВИШЕГ:

ОДРИЧНИ ЗАМЕНИЧКИ ПРИЛОГ + афирмативни предикат + КОМПАРАТИВ ПРИДЕВА/ПРИЛОГА + (ТНАН) (ЈОСИЈЕВИЋ 2022): *Never have you been more popular* [→ *You are the most popular now*]. *Nowhere was it crazier than* [→ *It was the craziest*] in San Francisco. (СОСА)

➤ НЕГИРАЊЕ ЈЕДНАКОГ:

ОДРИЧНИ ЗАМЕНИЧКИ ПРИЛОГ + афирмативни предикат + АС/СО + ПОЗИТИВ ПРИДЕВА/ПРИЛОГА + (АС) (ЈОСИЈЕВИЋ 2022): *Perhaps nowhere has the fact been as clearly heralded as* [→ *the fact is the most clearly heralded*] on the banks of the Kennebec [...]. *Presidents had never been as exciting to people as Lincoln was* [→ *Lincoln was the most exciting president*] at that moment. (СОСА)

У складу са чињеницом да стандардни енглески језик не допушта у овом контексту двоструку негацију, одрични заменички прилози за време (*never*) и место (*nowhere*) преузимају функцију носилаца негације те су предикати потврдни.

Код модела са одричним заменичким месним и временским заменичким прилозима уочене су исте тенденције у погледу могућности изостављања поредбенице које су описане за моделе са одричним заменицама/детерминаторима. Поредбеница уз српске компаративе не мора да буде експлицирана (КОВАЧЕВИЋ 2003; КУЉАНИН 2017), док је код екватива нужна (ЈОСИЈЕВИЋ 2022). У енглеском језику може бити експлицирана у оба случаја. Ово није и једина подударност међу моделима. У структурама са одричним заменицама/

детерминаторима и заменичким месним и временским прилозима неретко се јављају деиктички (упућивачки) изрази, и то за начин (*ишако*) и количину (*ишлико*), а чија је употреба факултативно (Куљанин 2017: 209). Начинско-количински прилог *ишако* одређује се у речнику као лексичко средство које се користи „када се истиче висок степен нечега” (РМС VI 1990: 130), а лексема *ишлико* употребљава се „када је количина, износ и слично као у неком другом случају, у тој количини, у тој мери, у том износу”, али и „када се истиче висок степен нечега” (РМС VI 1990: 231). Употреба њихових енглеских системских еквивалената *this* и *that* није забележена у овим моделима, а нису забележени ни други потенцијални кандидати попут *such* или *so*. Проширивање корпусне грађе у односу на корпусе коришћене у досадашњој литератури омогућиће нам да пре саме анализе експресивних имплицитних суперлатива укажемо на нека нова запажања о могућностима имплицирања поредбенице и репертоара доступних деиктичких израза који претходе придевима, али и њиховој међусобној интеракцији.

2.3. *Одричне безличне егзистенцијалне реченице*. Иако су одричне безличне егзистенцијалне реченице бележене као примери у оквиру претходне две категорије, Ј. Јосијевић (2022) изолује их као засебну категорију негативне лексичко-синтаксичке суперлативности јер њима се може изразити суперлативност чак и када у својој структури немају одричне заменице/детерминаторе, односно одричне месне/временске заменичке прилоге. Структуре у којима се јавља компаратив придева и прилога припадале би суперлативности негирања вишег, а оне са позитивом суперлативности негиране једнакости.

➤ НЕГИРАЊЕ ВИШЕГ

НЕМА/НИЈЕ БИЛО/НЕ БЕШЕ + генитив КОМПАРАТИВА (+ ОД/НЕГО + X) (Јосијевић 2022): *Нема лејшџеј дара од* руком написане честитке [→ *су најлејшџи дар*]. *Није било бољеј дечака од њеја* [→ *он је био најбољи дечак*]. (КССЈ 2013)

➤ НЕГИРАЊЕ ЈЕДНАКОГ

НЕМА/НИЈЕ БИЛО/НЕ БЕШЕ (+ ТАКО/ТОЛИКО) + генитив ПОЗИТИВА + КАО/КОЛИКО + X (Јосијевић 2022): У свој њеној околини *није био ишако сџиројој судије као шџио* [→ *најсџирожи судија била*] је она. [...] у Србији за последњих 200 година *није било ишако јојаној језика као шџио* [→ *најјојанији језик био*] је Тијанићев [...]. (КССЈ 2013)

Код одричних егзистенцијалних безличних реченица важе идентична правила о могућностима изостављања поредбенице као у претходна два модела.

Еквивалентне форме дефинисане су и описане и за енглески језик (Јосијевић 2022). Егзистенцијално безлично *there* преузима функцију субјекта, а носиоци негације су одрични предикати:

➤ НЕГИРАЊЕ ВИШЕГ

THERE + негативни предикат + КОМПАРАТИВ (THAN + X) (Јосијевић 2022): *There is not a harder job in the country than* [→ *the hardest job in the country is*] *being a teacher ... There wasn't a better tasting tea* [→ *that tea was the best tasting*]. (СОСА)

➤ НЕГИРАЊЕ ЈЕДНАКОГ

THERE + негативни предикат + (*SUCH*) ПОЗИТИВ + *LIKE/AS* (Јосијевић 2022):
There are no such bad guys like [\rightarrow *the worst guy is*] Griswold Malone. *There's really no such broad target as* [\rightarrow *the broadest target is*] "Ph.D. mania." (COCA)

У претходним моделима јављале су се стандардне еквативне форме *as/so* + ADJ/ADV + *as* X. У одричним егзистенцијалним безличним реченицама поредбенице се уводе нетипичним предлозима за еквативе: *like* и *as*. Поредбенице за разлику од претходна два модела у енлеском језику не могу да буду изостављене, а модел се разлику и по томе што се овде испред придева јавља деиктички израз *such*.

2.4. Суперлативност конструкција које уз компаратив имају поредбенице са афирмативним универзалним квантификаторима почива на универзалним логичким принципима (ULTAN 1972: 132). На узорку од три стотине језика потврђено је да сви до једног користе овакве форме за изражавање суперлативности те се овакав начин изражавања суперлативности може сматрати језичком универзалијом (BOBALJK 2012: 64). Негативна суперлативност се у овом контексту и не помиње, иако почива на сличним логичким основама те има и сличан потенцијал за универзалну језичку структуру. У Ј. Јосијевић (2022) предложен је механизам генерисања суперлативног значења у формама негативне суперлативности, а који почива на претпоставци Ц. Бобалјика (2012) да сваки суперлатив у својој значењској структури садржи компутације компаративних репрезентација. Уколико замислимо да скуп у коме се врши поређење садржи четири члана {Марија, Ана, Бојана и Весна}, исказ *Марија је најбоља* логички (семантички) имплицира низ компаративних поређења (енгл. *entailment*):

Марија је најбоља.

⊨ Марија је боља од Ане.

∧ Марија је боља од Бојане.

∧ Марија је боља од Весне.

Из сваке тврдње која подразумева негирање постојања било којег члана скупа који одређено својство или особину има у вишем степену од неког X (наведеног у поредбеници), логички следи да то X има ту особину или својство у највишем (тј. суперлативном) степену:

НЕГАТИВНА СУПЕРЛАТИВНОСТ

НЕГИРАЊЕ ЈЕДНАКОГ

$\sim \exists X_{1-n}$ добра као/колико и Марија.

⊨ Ана није добра као Марија.

∧ Бојана није добра као Марија.

∧ Весна није добра као Марија.

⊨ Марија је најбоља.

НЕГИРАЊЕ ВИШЕГ

$\sim \exists X_{1-n}$ боља од Марије.

⊨ Ана није боља од Марије.

∧ Бојана није боља од Марије.

∧ Весна није боља од Марије.

⊨ Марија је најбоља.

Важно је поменути да описане структуре нису универзално суперлативне. У литератури се наводе и специфичне ситуације у којима конструкције

немају суперлативну интерпретацију (Јосилевић 2022). На пример, уколико се у поредбеници нађу опште заменице или детерминатори (*Иако су разлике у ценама огромне, ниједан производ из овог асортимана није ништа бољи од осталих*), међу члановима скупа у којем се врши поређење поставља се однос еквативности. Уколико ниједан производ X_{1-n} из скупа *асортиман производа* $\{X_1, X_2, \dots, X_n\}$ није бољи од осталих производа из тог асортимана, сви производи су макар приближног квалитета.

2.5. Основни услов за реализацију перифрастичког суперлатива у свим моделима лексичко-синтаксичке суперлативности је да се у структурама нађе придев или прилог. У српском језику забележене су и форме *експресивне имплицитне суперлативности* (Ковачевић 2009), односно *лексичке фидураивно-суперлативне комјарације* (Куљанин 2013; 2017):

Ништа не може тако и толико уништи људско биће и његов сој као храброст. Ништа не разлађује душу као добро обављен посао. (Куљанин 2017: 114)

Специфично за ове форме је да из структуре изостаје придев или прилог, који је увек имплициран као *доста, јуно, многа*, и сл. Њих карактерише „висок степен емоционалне ангажованости говорног лица”, па су јединице емфатички маркиране; имају дакле емоционалну и експресивну вредност те „функционишу као јединице семантичко-прагматичког плана, а тиме и стилстичког плана” (Куљанин 2013: 2010). У англистичкој литератури није забележен опис оваквих реченичних конструкција, па ће управо оне бити анализирани у овом раду. Семантичким аспектима компаративних конструкција посвећено је обиље анализа (нпр. CRESSWELL 1976; KLEIN 1980; VON STECHOW 1984; HEIM 1985; LARSON 1988; MOLTSMANN 1992; SCHWARZCHILD – WILKINSON 2002; MOLTSMANN 2005; KENNEDY 2006; HEIM 2006; KRASIKOVA 2007; GAJEWSKI 2008; VAN ROOIJ 2008; SCHWARZCHILD 2010; BECK 2011; VAN ROOIJ 2011; KRASIKOVA 2011; BOCHNAK 2013). Мање пажње посвећено је суперлативних конструкцијама (LONSDALE 1995; SZABOLCSI 1986; HEIM 1999; FARKAS – KISS 2000; SHARVIT – STATEVA 2002; STATEVA 2003; MATUSHANSKY 2008; ZUBER 2010; TOMASZEWICZ 2013). Према нашим сазнањима, структуралне форме експресивне имплицитне суперлативности нису до сада описане, а ни упоређене са еквивалентним српским лексичко-синтаксичким моделима.

3. Нова запажања о моделима негативних лексичко-синтаксичких суперлатива. Иако циљ овог рада није додатна анализа модела негативне лексичко-синтаксичке суперлативности, проширивање корпусне грађе пружио је прилику да се уоче нека структурална обележја која су у досадашњој литератури остала неопажена.

У српском језику у моделима са одричним заменицама и детерминаторима поредбенице уз позитиве уводе се и предлогом *јоуи* („по угледу на, налик на”, РМС IV: 719):

Нико није горостасан *јоуи* Шекил О Нила [→ Шекил је најгоростаснији]. [...] али ниједно није осетљиво *јоуи* односа САД и Израела [...] [→ однос САД и Израела је најосетљивији од свих који се пореде]. (КССЈ 2013)

У енглеском језику у моделима негативне лексичко-синтаксичке суперлативности уместо типичне еквативне конструкције која се твори по моделу *as/so + ADJ/ADV + as X (Nobody is as dumb as Jack)*, поредбенице се уводе предлогом *like* који је нетипичан за обичне еквативне конструкције:

And nothing is big like that [→ that is the biggest]. No one is bad like bad Godard [→ bad Godard is the worst]. Nobody knows Sandy well like her [→ She knows Sandy the best]. Nothing was helpful like Naoki's book was helpful [→ Naoki's book was the most helpful book].

Лексема *like* користи се у поређењима у значењу *similar to; in the same way or manner as* (CD); „*similar to somebody or something*”, „*in a similar way as somebody or something*”, (OLD).

С. Куљанин (2017: 209) указала је на факултативну употребу деиктичких израза *ӣако* и *ӣолико* испред компаратива и позитива. Проширеном претрагом изабраног корпуса српског језика уочено је да се у овом контексту јављају и њихови пандани за обележавање близине – *овако* и *оволико*:

Нӣде није овако ле̄по [→ овде је најлепше]. Откад сам жив *нисам био овако несрећан* [→ сад сам најнесрећнији]. *Никад̄ ње није била оволико луда* [→ сада је најлуђа]. [...] коју још *никада није изговорио на овако о̄творен и ош̄тар начин* [→ сада је изговорио најотвореније и најоштрије него икада пре]. *Ни у једном ср̄пском роману није се раније овако дубоко* [→ у овом српском роману најдубље се] захватало у психички живот ликова. (КССЈ 2013)

Ова анализа указала је и на посебну интеракцију присуства деиктичких израза, чија је употреба иначе факултативна, и одсуства поредбенице из реченичне структуре. Код модела негирања вишег са одричним лексемама (заменицама, детерминаторима и заменичким прилозима) и компаративом, у оба језика поредбенице могу да буду изостављене. Могући разлог може бити и то што морфолошки облик компаратива сам по себи указује на поређење: *Нема ле̄ице̄ј гара*. Када изостане поредбеница структура је значењски непотпуна јер недостаје информација – *од че̄ја?* Ова *ӣразнина* функционише као окидач да је информација потхрањена контекстом и саговорник тежи да је контекстуално попуни. Код истоветних модела негирања једнаког, поредбеница не може да буде изостављена у српском језику (*Нема с̄иро̄о̄и судије*) јер позитив сам по себи не указује на поређење. Исказ се не осећа као непотпун па нема „сигнала” саговорнику да исти мора или треба додатно обогати информацијама које су присутне у контексту. Због тога је поредбеница нужна (*Нема с̄иро̄о̄и судије као ш̄ӣо је она*). Са друге стране, у енглеском језику поредбенице уз позитив нису обавезне. Еквативне форме у енглеском језику творе се по моделу: *as/so + ADJ/ADV + as X (Nobody is as dumb as Jack)*. Ако је информација о појму са којим се пореди потхрањена у контексту, поредбеница може да се изостави из структуре, тј. да буде имплицирана: *Oh, poor Jack. Nobody is as dumb*. Главни разлог зашто енглески екватив допушта имплициране поредбенице може бити то што након елиминисања поредбенице из структуре (*as X*), остаје форма *as/so + ADJ/ADV (as dumb)* у којој лексема *as* упућује на поређење.

Тврдње да поредбенице уз еквативе у српском језику не могу да буду експлициране морају се ревидирати. Резултати ове анализе доказују да

поредбеница може бити имплицирана али ако и само ако придеву/прилогу претходи неки од деиктичких израза чија је употреба иначе факултативна. Другим речима, ако се уз придев или прилог нађу *ишако, овако, ишoliko* и *ово-лико*, поредбенице је могуће изоставити из структуре под условом да контекст обезбеђује информације о појму са којим се пореди:

*Нема ишако/ишoliko сироио судије. Она је сиррах и иррейетт.
Американци су у аioniји. Нико није ишoliko уилащен.*

Упућивачки изрази овде сигнализирају поређење. Исказ се осећа као непотпун јер недостаје информација – *као ко?* Саговорник осећа празнину и то му је знак да исказ треба контекстуално обогатити.

4. Експресивни имPLICITНИ СУПЕРЛАТИВИ. У овом одељку рада представљени су резултати корпусних и контрастивних анализа експресивних имPLICITНИХ СУПЕРЛАТИВА у српском и енглеском језику. Прелиминарна испитивања изабраног корпуса српског језика указала су да је досадашњи опис ових форми непотпун. Рад ће указати на постојање структуралних модела који до сада нису били дефинисани у србистичкој литератури. Уз то, опис постојећег модела биће обогатен новим запажањима. Прегледом англистичке литературе није уочен опис структуралних образаца значењски еквивалентних конструкција у енглеском језику.

Анализом корпусне грађе уочено је да се експресивни имPLICITНИ СУПЕРЛАТИВИ јављају у истим моделима као и модели негативне лексичко-синтаксичке суперлативности: (1) са одричним заменицама или детерминаторима, (2) са одричним заменичким месним и временским прилозима и као (3) одричне егзистенцијалне безличне реченице. Од њих се разликују јер су придеви и прилози одсутни из структуре па је суперлативно својство имPLICITИРАНО.

4.1. *Модели са одричним заменицама и деитерминаиторима.* У оба језика забележени су модели у којима су носиоци негације одричне заменице или детерминатори:

ОДРИЧНА ЗАМЕНИЦА + негирани предикат + (*ишако/ишoliko/овако/оволико*) + *као/колико* (и):

Ниједна земља нема ишoliko избегилица као [→ највише избеглица има] Србија. У Бовеу, један посматрач изјављује 1842. да *ниједан трад није сачувао ишoliko сирарих здања* [→ је Бовео сачувао највише старих здања] [...]. *Нико нема ишoliko иодайака као* Јовановић [→ има највише података]. С друге стране, *нико није дао ишoliko жривава као* добровољци из дијаспоре [→ су дали највише жртава]. *Нишита ишако не може биши окамењено и иодивљало, избеумљено, расиамењено, оиуђено од себе, од ирприроде и од Боја који је ишворац свеиа и лудскоиа срца, колико лудско срце кад оно подивља* [→ је највише окамењено и подивљало, избеумљено, распамењено и отуђено...] [...]. (КССЈ 2013)

ОДРИЧНА ЗАМЕНИЦА или ДЕТЕРМИНАТОР + афирмативни предикат + *like*: *Nobody does it like Joe* [→ does it the best]. *Nothing hurts like child loss* [→ hurts the most]. Though Hemingway wrote short, simple sentences, he had style – *nobody sounds like him* [→ he sounds the best]. In my opinion, *nothing is like* the classic originals [→ are the best]! When we have had a bad day, *there is nothing like* a chocolate

sundae [→ is the best thing] to make ourselves feel better. [...] *nothing distracts like glitter* [→ is the most distractive thing]. *Nothing inspires like a deadline and a mortgage* [→ inspire the most]. *Nothing disarms me like gratitude* [→ is the most disarming thing]. Well, *nothing shines quite like the truth* [→ the truth shines the brightest], right? But *no one intervenes quite like these women* [→ these women intervene the most]. *No one knows Norman like I do* [→ I know Norman the best]. (COCA)

За разлику од српског језика који овде допушта двоструку негацију (енгл. *negative concord*), у енглеском језику се уз одричне заменице и детерминаторе јављају афирмативне предикације. Пошто су ове структуре суштински негације еквативности, као везивна средства јављају се форме карактеристичне за еквативне структуре: *као (у)* и *колико (у)*. У енглеском језику не бележе се предлошка средства карактеристична за еквативне конструкције *as/so + ADJ/ADV_{POS} + as*. *As/so* су логично изостављени јер они уводе придев/прилог који је у овим формама изостављен. Везник *as* који уводи поредбеницу овде је у свим примерима замењен некарактеристичним везивним средством за еквативне форме – *like*.

У моделима негиране суперлативности у којима су придеви/прилози експлицирани факултативно је присуство интензификатора *и́ако* и *овако* и заменичких количинских прилога *и́олико* и *оволико* (Куљанин 2017: 209). Исто важи и за експресивне имплицитне суперлативе: *Ниједна земља нема избељница као Србија* или *Ниција не усресређује размишљање као суочавање са смртном казном*. Упућивачки изрази иначе појачавају језичке јединице испред којих стоје и градативно, па онда и емфатички. Овде такве језичке јединице (придеви или прилози) изостају из структуре, али су контекстуално имплициране. Стога, деиктички изрази могу овде имати и додатне прагматичке функције. Њихова употреба буди очекивање језичке јединице која је изузета (придева или прилога) те се изузеће исте осећа као празнина коју треба контекстуално обогатити. Другим речима, деиктички изрази можда делују као окидачи прагматичких процеса обogaћења исказа у којем није експлицирано својство које се градира. У прилог томе говори и чињеница да се поредбенице могу изоставити само када су они присутни у структури, под условом да су информације о поредбеници контекстуално имплициране: *Све фирме имају и́уно радних саси́анака месечно, али ни́де нема оволико [и́уно/мно́о радних саси́анака]*. У енглеском језику у овим формама није забележено присуство деиктичких изрази еквивалентних српским *и́ако*, *овако*, *оволико* и *и́олико*, попут *this* и *that*. Уз придеве се у енглеском језику они иначе користе: *Nobody is this/that tall (like Jack)*. Како не могу бити употребљени самостално (без придевске речи), јасно је зашто изостају у моделима експресивних имплицитних суперлатива у којима придев није присутан. Да је својство имплицирано, структуре са овим детерминаторима биле би неграматичне (**Nobody is this like Jack*), а без њих граматичне (*Nobody is like Jack → Nobody is as good as Jack*). Поредбенице у енглеском могу бити контекстуално имплициране уколико је присутан упућивачки израз *so*: *Joe is the best at repairing computers. Nobody does it so*. Прилог *so* дефинише се као прилог који се користи уз помоћне глаголе у значењу „in the same way” или „in a similar way” (CD), али и као прилог који се употребљава „at the end of

a sentence to mean to a very great degree". Другим речима, *so* је у првом наведеном значењу еквивалентно српском *ишако* (на исти или сличан начин), док се у другом значењу схвата као *до тој степену*, *мере*; *ишакве јачине*, *инијензијетна*, и слично.

4.2. *Модели са одричним заменичким месним и временским прилозима.* Структурална обележја овог модела могу се схематски представити на следећи начин:

ОДРИЧНИ (месни или временски) ЗАМЕНИЧКИ ПРИЛОГ + негирани предикат + (*ишако/ишлоко/овако/оволико*) + *као/колико* (*и*):

Принцеза је тврдила да *нигде нема ишлоко рибе као* у Њујорку [→ има највише рибе]. *Нема нигде на свету ишлоко сјаљених заставица*, симбола једне државе, *колико америчких* [→ највише је спаљених застава у Америци]. *Никад није било ишлоко упозорења угледних стручњака* [...] [→ сада има највише упозорења угледних стручњака]. *Ваљда и због тога овде никада није било оволико курви* [...] [→ овде сада има највише курви]. *Никад није било ишлоко немарно написаних књига* [...] [→ овде сада има највише немарно написаних књига]. (КССЈ 2013)

ОДРИЧНИ (месни или временски) ЗАМЕНИЧКИ ПРИЛОГ + афирмативни предикат + *like*:

It was never like this [→ it is the worst now] in Washington. *I've never cried like that* [→ then I cried the most] in my life. She had felt sad before *but never like this* [→ but she was the saddest now]. *I never saw anybody laugh like* [→ she laughed the most of all the people I ever saw laughing]. *I'd never heard anyone grunt like that* before [→ she grunted the most of all the people I'd ever heard grunting]. (СОСА)

У складу са општим правилима о употреби негације у два језика, уз одричне заменичке прилоге јављају се одричне предикације у српском језику, а афирмативне у енглеском. Као и у претходном моделу, поредбенице се у српском језику уводе помоћу типичних предлошких средстава *као/колико* (*и*), док су у енглеском стандардне форме за увођење поредбенице у еквативним конструкцијама (*as/so* + ADJ + *as*) овде неодрживе због одсуства придева. Уместо *as*, за увођење поредбеница користи се предлог *like*. У српском језику употреба деиктичких прилога омогућава имплицирање поредбенице: *Прошле године ицали су у Њујорку. Нигде нема ишлоко рибе* [као у Њујорку].

У енглеском језику када се одрични прилози употребе у иницијалној позицији, примељује се тзв. инверзија (први помоћни глагол прелази у позицију испред субјекта): *And never have I felt like such jerk* [→ now I feel like the biggest jerk I've ever been].

4.3. *Модели са одричном егзистенцијалном безличном реченицом.* И одричне безличне егзистенцијалне реченице се јављају као експресивни имплицитни суперлативи у два језика. Оне се реализују према следећим структуралним обрасцима:

НЕМА/НИЈЕ БИЛО/НЕ БЕШЕ + (генитив *ишакво/овакво*, *ишакве/овакве*, *ишлоко/оволико*, итд.) + *КАО/КОЛИКО* + X:

Волео бих да сам црњи од тебе. Заиста *није било ишакве боје коже као што је његова* [→ Његова кожа била је најцрња]. Откада постоји овај догађај, *није било ишлоко људи као 1. јануара 2007. године* [→ 1. јануара 2007. године било је највише људи откада постоји догађај]. *Нема ишакве љубави као што је очева, за ћерку*

[→ *Највећа/Најјача је љубав оца према ћерци*]. *Нема њаквој млека, њолико и њаквих њољских инсекаџа, њаквих њоџока, као џџо су били у Фуџинама* [→ У Фуџинама је најбоље млеко, има највише инсеката пољских инсеката и поџоци су најлепши]. (КССЈ 2013)

There is no place for vacation like Hawaii [→ are the best place for vacation]. *There is no such thing as a champagne saber* [→ is the best thing]. *There's no such place as Boombalada* [→ is the best place]. The whole of Japan is a pure invention; *there is no such country, there are no such people* [→ Japan is the most inventive country and the Japanese people are the most inventive]. (COCA)

Носилац негације у српском језику је одрична предикација. Деиктички изрази су факултативни, а поредбенице обавезне. Када је деиктички израз присутан, поредбенице могу бити контекстуално имплициране. У енглеском језику забележене су само структуре са афирмативним предикатима у којима је носилац негације детерминатор *no*. За разлику од претходног модела у којем су поредбенице увођене само предлогом *like*, који је иначе нетипичан за еквативне конструкције, овде се поред *like* бележи и предлог *as* као типично средство за увођење поредбенице у еквативним конструкцијама (нпр. *there is no such place like/as Hawaii*). У реченичним структурама у којима се одрицање врши лексемом *no*, неретко се као деиктичко средство за истицање јавља *such* (нпр. *there is no such thing/place/emotion*, итд.). Енглески детерминатор *such* дефинише се као „used to emphasize the great degree of something” (OLD) или „of a particular or similar type” (CD). Другим речима, деиктички израз *such* емфатички и градитивно појачава израз испред којег стоји (OLD), а да при том указује и на сличан „тип” (CD), класу, врсту, и слично.

4.4. *Суџерлативности имџлицираној својсџива*. Принцип генерисања суџерлативности код модела негативне лексичко-синтаксичке суперлативности базично је логички (семантички) процес. Код експресивних имплицитних суперлатива, суперлативност почива на семантичко-прагматичким основама.

Пошто придеви и прилози којима би било изражено својство нису присутни у структури, они су овде имплицирани. Најчешће су то базична својства којима се означава количина, јачина, али и оцена:

Нигде нема оволико [џуно, мноџо] радних састанака. [...] али никада нас није било оволико [џуно, мноџо]. Никада није било оволико [џуно, мноџо] изједначених екипа. Никада пре није било овако [џуно, мноџо] астрономских захтева [...]. Ниједна земља нема толико [мноџо, џуно, госџа] избеглица као Србија. Ништа толико [мноџо, џуно, јако] не усресређује размишљање као суочавање са смртном казном. (КССЈ 2013)

Спектар својстава која се на овај начин могу имплицирати није неограничен. Када је имплициран придев, најчешће је то неки од количинских придева са интегралном семом *велика количина*: *мноџо, џуно, госџа* нечега. Када су имплицирани прилози, најчешће су то прилози степена са интегралном семом *велики сџејен*. У енглеском језику најчешће се имплицирају најопштије особине или својства у степену позитива: *добар, мноџо, џуно*, односно *good, much, a lot* и сл. Занимљиво је да су у српским примерима најчешће имплицирани количински придеви или прилози јачине (интензитета), док

се у енглеском језику често јављају и придеви/прилози оцене: *good* и *well*. У изабраној грађи српског језика примери у којима је имплициран придев оцене изостају, иако ће наредна реконструкција показати да су они итекако теоријски могући: *Nobody is like Usain Bolt* → *Нико није као Јусејн Болт*. Ова основна својства могу се даљим контекстуалним обогаћивањем и додатно конкретизовати: *Нико није као Болт* → *Болт је најбољи* → *Болт је најбољи џркач* → *Болт је најбржи*. Неретко су конкретнија особина или својство контекстуално имплицирани у контексту: *The whole of Japan is a pure invention. There is no such country, there are no such people* → 'Japan is the most inventive country and Japanese are the most inventive nation' (COCA). Јасно је дакле да је уписивање својства које се скалира до степена суперлатива прагматички процес.

Експресивни имPLICITНИ суперлативи, налик на форме негативне лексичко-синтаксичке суперлативности, имају чисто суперлативно значење. Оне немају додатна семантичка обележја: (1) *Ниједна земља нема толико избељница као Србија* [→ *Србија има највише избељница*] и (2) *Ниција толико не усредсређује размишљање као суочавање са смртном казном* [→ *Суочавање са смртном казном највише усредсређује размишљање*]. Као такве, оне су конкурентне морфолошком суперлативу. Налик на све форме афирмативне и негативне лексичко-синтаксичке суперлативности, суперлативно значење генерише се кроз низ еквативних репрезентација. Разлика је у томе што из структуре изостаје придев или прилог па је својство које се скалира контекстуално имплицирано:

Нико није као Болт.

~ ∃ X_{1-n} који је брз колико и Болт.

≡ X₁ није брз колико и Болт.

∧ X₂ није брз колико и Болт.

(...)

∧ X_n није брз колико и Болт.

≡ Болт је најбржи.

Механизам генерисања суперлативног значења почива на логичким (семантичким) импликацијама (енгл. *entailment*).

Закључићемо да суперлативна интерпретација код модела експресивних имPLICITНИХ суперлатива почива на специфичној интеракцији прагматичких и семантичких процеса. Прво се контекстуално обогаћује исказ укључивањем својства које је имплицирано, а затим се логичким (семантичким) импликацијама оно градира до степена суперлатива.

5. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА. У раду су анализиране структуралне форме експресивних имPLICITНИХ суперлатива у српском и енглеском језику које представљају посебан вид негативне лексичко-синтаксичке суперлативности. Са осталим формама ове семантичке категорије оне су истоветне у томе што суперлативност почива на специфичној интеракцији негације и егзистенције. Порицање постојања било којег члана скупа у којем се врши поређење, а који има одређену особину или својство у већој (морфолошки компаратив) или истој мери (морфолошки позитив) као неки члан скупа X који се именује у

поредбеници, логички (семантички) имплицира да то Х поседује дату особину у највећем степену у односу на све остале чланове скупа. Исти логички механизам важи и експресивне имплицитне суперлативе, али се конкретно својство не експлицира у самој структури придевом или прилогом, већ се контекстуално уписује. Лексичко-синтаксичка суперлативност почива на чисто логичким (семантичким) принципима, док су код експресивних имплицитних суперлатива за суперлативне интерпретације заслужни и прагматички и семантички процеси. Прагматички процеси којима се уписује својство које се скалира до степена суперлатива су примарни. Прво се прагматички уписује својство: *Нико није као Болџи* → *Нико није брз као Болџи*. Тек по контекстуалном обogaђењу исказа могу се активирати семантички (логички) процеси се то својство градира до степена суперлатива. У примерима из српског језика најчешће се имплицирају својства која се односе на количину или интензитет, док је у енглеском језику забележено и често присуство придева и прилога оцене: *гобар (гобро)*, тј. *good/well*.

У структуралном смислу, у два језика опажене су и одређене сличности, али и разлике. У оба језика као носиоци негације могу се јавити одричне заменице и детерминатори или одрични заменички месни и временски прилози. Уз њих у српском језику долазе одрични предикати, док су у енглеском језику у овом контексту неопходне афирмативне предикације. У српском језику факултативна је, али честа, употреба деиктичких прилога за начин и количину (*ијачко, ијолико, овако, и оволико*). Њихови системски еквиваленти *this* и *that* јављају само када је придев или прилог експлициран (*Nobody is this good. Nobody does it that well*). У српском језику поредбенице су уведене као у случају сваког екватива: *као (у)* или *колико (у)* Џек. У енглеском језику се еквативне конструкције творе по моделу *as/so* + позитив + *as*. Када је својство имплицирано па придев/прилог изостаје из структуре, поредбенице су уведене предлогом *like* уместо очекиваног *as*. У оба језика експресивни имплицитни суперлативи могу да се реализују и одричним безличним егзистенцијалним реченицама. У српском језику носицал негације је одрична предикација. У енглеском језику забележене су само форме са афирмативним предикатима, а носилац негације је детерминатор *no*.

За сам крај скренућемо пажњу да су у основи ових структура базично когнитивни процеси (тј. логичке импликације) те не чуди што су у српском и енглеском језику уочене еквивалентне категорије. Логичка природа ове семантичко-прагматичке категорије чини моделе експресивне имплицитне суперлативности добрим кандидатима за могуће универзалне семантичке структуре. Другим речима, постоји макар теоријска могућност да сви језици света имају еквивалентна структурална средства којима се негира егзистенција појмова који одређену особину или својство имају истом степену као појам изражен поредбеницом. Очекивано би било да се разликују граматичке категорије којима се у језицима реализују егзистенција и негација. Због свог универзалног карактера, структуре експресивних имплицитних суперлатива, али и лексичко-синтаксичке суперлативности (афирмативне и негативне) заслужују више пажње у будућим контрастивним, али и компаративним проучавањима.

ИЗВОРИ

КССЈ 2013: Корпус савременог српског језика, Математички факултет Универзитета у Београду. <<http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/prezentacija/korpus.html>> 10.06.2022.

РМС 1990: Речник српскохрватског књижевног језика, Нови Сад, Загреб: Матица Српска и Матица Хрватска. 10.06.2022.

*

СОСА: М. Davies, The Corpus of Contemporary American English: 450 million words, 1900 – present. <<https://www.english-corpora.org/coca/>> 10.06.2022.

OLD: Oxford Learner's Dictionaries. <<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com>> 10.06.2022.

CD: Cambridge Dictionary. <<https://dictionary.cambridge.org>> 10.06.2022.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

ЂОРЂЕВИЋ, Радмила. *Увод у конџрасџирање језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.

ЈОСИЈЕВИЋ, Јелена. Модели перифрастичког суперлатива у српском књижевном језику. *Philologia Mediana* 7 (2015): 319–331

ЈОСИЈЕВИЋ, Јелена. Модели перифрастичког суперлатива са афирмативним универзалним квантификаторима у енглеском језику. *Philologia Mediana* 8 (2016): 467–477.

ЈОСИЈЕВИЋ, Јелена. Модели афирмативне лексичко-синтаксичке суперлативности у српском и енглеском језику. М. Ковачевић (ур.). *Вуков срџски рјечник и 200 година савременој срџској језика. Зборник са XIII Међународној научној скуџи Срџски језик, књижевност, уметност*. Крагујевац: ФИЛУМ, 2019, 195–212.

ЈОСИЈЕВИЋ, Јелена. *Перифрастичка компараџија у срџском и енглеском језику*. Докторска дисертација. Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, 2020.

ЈОСИЈЕВИЋ, Јелена. Негативна суперлативност у српском и енглеском језику. *Срџски језик: сџуџије срџске и словенске* 27/1 (2022): 261–276.

КЛАЈН, Иван. *Грамаџика срџској језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005.

КОВАЧЕВИЋ, Милош. Перифрастичка компараџија у српском књижевном језику. Милош Ковачевић. *Грамаџичке и сџилистичке џеме*. Бања Лука: Књижевна задруга, 2003, 9–46.

КОВАЧЕВИЋ, Милош. Степеновање у оквиру суперлатива. Милош Ковачевић. *Ољеди из срџске синџаксе*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност, 2009, 27–39.

КУЉАНИН, Сања. Лексичка фигуративно-суперлативна компараџија у српском језику. *Рагови Филозофској факулџетџа Универзитџетџа у Истџочном Сарајеву* 15/1 (2013): 201–212.

КУЉАНИН, Сања. *Компараџија крозу лексџку и семанџџику*. Београд: Јасен, 2017.

ПИПЕР, Предраг. Степеновање у грамаџици и речнику. *Зборник Маџиџце Срџске за славистџику* 61 (2002): 59–78.

ПИПЕР, Предраг, Иван Клајн. *Нормативна џрамаџика срџској језика*. Нови Сад: Матица српска, 2013.

СИМИЋ, Радоје. *Срџска џрамаџика I*. Београд: Јасен, 2002.

СТАНОЈЧИЋ, Живојин, Љубомир Поповић. *Грамаџика срџскоја језика, уџбеник за 1, 2, 3. и 4. разред средње џколе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000.

СТЕВАНОВИЋ, Михаило. *Савремени срџскохрватски језик I (џрамаџички сисџтеми и књижевно-језичка норма)*. Београд: Научна књига, 1979.

СТЕВОВИЋ, Игрутин. *Функционална џрамаџика срџскохрватској језика: џриручник за наџставнике*. Београд: Завод за издавање уџбеника, 1960.

*

ALTENBERG, Evelyn P., Robert M. VAGO. *English Grammar: Understanding the Basics*. Cambridge – New York: Cambridge University Press, 2010.

ВЕСК, Sigrid. Comparison Constructions. Claudia Maienborn, Klaus von Heusinger, Paul Portner (eds.). *Semantics: An International Handbook of Natural Language Meaning*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2011, 1341–1390.

- BOCHNAK, Ryan. *Cross-linguistic Variation in the Semantics of Comparatives*. Chicago: University of Chicago, 2013. <http://linguistics.berkeley.edu/~bochnak/bochnak_dissertation_final.pdf> 05.07.2019.
- CRESSWELL, Max J. The Semantics of Degree. Barbara Partee (ed.). *Montague Grammar*. New York: Academic Press, 1976, 261–292.
- DOWNING, Angela, Philip LOCKE. *English Grammar: University Course*. London – New York: Routledge, 2010.
- EASTWOOD, John. *Oxford Guide to English Grammar*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- FARKAS, Donka F., Katalin É. KISS. On the Comparative and Absolute Readings of Superlatives. *Natural Language and Linguistic Theory* 18/3 (2000): 417–455.
- GAJEWSKI, Jon. More on Quantifiers in Comparative Clauses. *Proceedings of SALT 18* (2008): 340–357. <<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.689.8302&rep=rep1&type=pdf>> 06.07.2019.
- GREENBAUM, Sidney, Randolph QUIRK. *A Student's Grammar of the English Language*. London: Longman, 1991.
- HEIM, Irene. *Notes on Comparatives and Related Matters*. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology, 1985. <<https://semanticsarchive.net/Archive/zc0ZjY0M/Comparatives%2085.pdf>> 05.07.2019
- HEIM, Irene. *Notes on Superlatives*. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology, 2006. <<http://www.sfs.uni-tuebingen.de/~astechow/Lehre/SS08/Superlative.pdf>> 23.04.2020.
- HUDDLESTON, Rodney, Geoffrey K. PULLAM. *A Student's Introduction to English Grammar*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- JESPERSEN, Otto. *The Philosophy of Grammar*. London: George Allen, 1924/2007.
- JOSIJEVIĆ, Jelena, Ivana PALIBRK. Models of Affirmative Lexico-syntactic Superlativity in English: In Theory and Practice. Весна Лопичић, Биљана Мишић Илић (ур.). *Језик, књижевност, џеорјуја*. Ниш: Филозофски факултет, 2019, 183–194.
- KENNEDY, Christopher. Comparatives, Semantics of. Keith Allen (ed.). *Lexical and Logical Semantics; Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford: Elsevier, 2006.
- KLEIN, Ewan. A Semantics for Positive and Comparative Adjectives. *Linguistics and Philosophy* 4 (1980): 1–45.
- KRASIKOVA, Sveta. Quantification in Than-clause. Maria Aloni, Paul Decker, Floris Roelofsen (eds.). *Proceedings of the 16th Amsterdam Colloquium*. Amsterdam: ILLC, 2007, 133–138.
- KRASIKOVA, Sveta. *Modals in Comparatives*. Tübingen: Universität Tübingen, 2011. <<https://bibliographie.unituebingen.de/xmlui/bitstream/handle/10900/46918/pdf/thesis.pub.pdf?sequence=1&isAllowed=y>> 05.07.2019.
- LARSON, Richard Kurth. Scope and Comparatives. *Linguistics and Philosophy* 11/1 (1988): 1–26.
- LONSDALE, Deryle W. *Comparison and superlatives: what's the best?*. Mellon University Research Showcase, Pittsburgh: Carnegie Mellon University, 1995. <<https://pdfs.semanticscholar.org/32fe/e09004cea8a0842e727b544580ddf3948cd7.pdf>> 08.07.2019.
- MATUSHANSKY, Ora. On the Attributive Nature of Superlatives. *Syntax* 11/1 (2008): 26–90.
- MOLTMANN, Friederike. *Coordination and Comparatives*. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology, 1992. <<http://www.ai.mit.edu/projects/dm/theses/moltmann92.pdf>> 05.07.2019.
- MOLTMANN, Friederike. Comparatives without Degrees. A New Approach. Paul Dekker, Michael Franke (eds.). *Proceedings of the 15th Amsterdam Colloquium*, 2005, 155–160.
- MRAZOVIĆ, Pavica, Zora VUKADINOVIĆ. *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1990.
- PALMER, Frank, Rodney HUDDLESTON, Geoffrey K. PULLUM. Inflectional Morphology and Related Matters. Rodney Huddleston, Geoffrey K. Pullam (eds.). *The Cambridge Grammar of the English Language*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 1562–1620.
- QUIRK, Randolph, Sidney GREENBAUM. *A University Grammar of English*. New York: Longman, 1976.
- QUIRK, Randolph, Sidney GREENBAUM, Geoffrey LEECH, Jan SVARTVIK. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman, 1985.
- SCHWARZSCHILD, Roger. The Semantics of Comparatives and Other Degree Constructions. *Language and Linguistic Compass* 2 (2008): 1–23.
- SCHWARZSCHILD, Roger, Karina WILKINSON. Quantifiers in Comparatives: A Semantics of Degree Based on Intervals. *Natural Language Semantics* 10/1 (2002): 1–41.
- SHARVIT, Yael, Penka STATEVA. Superlative Expressions, Context, and Focus. *Linguistics and Philosophy* 25 (2002): 453–505.

- STATEVA, Penka. Superlative More. *Proceedings of SALT 13* (2003): 276–291. <[http://www-bcf.usc.edu/~pancheva/Stateva\(2003\).pdf](http://www-bcf.usc.edu/~pancheva/Stateva(2003).pdf)> 05.07.2019.
- SZABOLCSI, Anna. Comparative Superlatives. N. Fukui, T. Rapaport, E. Sagey (eds.). *Papers in Theoretical Linguistics: MIT Working Papers in Linguistics* 8 (1986): 245–266.
- TOMASZEWICZ, Barbara. Focus Association in Superlatives and the Semantics of -est. Maria Aloni, Michael Franke, Floris Roelofsens (eds.). *Proceedings of the 19th Amsterdam Colloquium*, 2013, 226–233.
- VAN ROOIJ, Robert. Comparatives and Quantifiers. *Empirical Issues in Syntax and Semantics* 7 (2008): 1–22.
- VAN ROOIJ, Robert. Implicit Versus Explicit Comparatives. Paul Égré, Nathan Klinedinst (eds.). *Vagueness and language use: Palgrave studies in pragmatics, language and cognition*. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2011, 51–72.
- VON STECHOW, Avon. Comparing Semantic Theories of Comparison. *Journal of Semantics* 3/1–2 (1984): 1–77.
- ZANDVOORT, Reinard Willem, Jan Ate VAN EK. *A Handbook of English Grammar*. London: The English Language Book Society, 1975.
- ZUBER, Richard. *On the Logical Status of Superlatives*, 2010. <<https://makotokanazawa.ws.hosei.ac.jp/semantics/2010/1112/superlative.pdf>> 05.07.2019.

Jelena Josijević

EXPRESSIVE IMPLICIT SUPERLATIVES
IN SERBIAN AND ENGLISH LANGUAGE

S u m m a r y

Expressive implicit superlatives (EIS) are an alternative to negative lexico-syntactic superlatives (NLSS). While NLSS structures contain comparatives (for expressing higher degrees) or positives (for expressing equal degrees), adjectives and adverbs are omitted in EIS forms. Here, a quality being graded to a superlative degree is contextually implied. The extensive review of the current literature demonstrates that these forms are under-researched, so this paper aims at defining and contrasting the structural patterns of EIS found in two languages. According to the criteria provided by R. Đorđević (2004), the contrastive analysis conducted here can be defined as independent, descriptive, contrastive research. The corpus analyses are conducted on the *Korpus savremenog srpskog jezika* 2013 (KSSJ 2013) and the *Corpus of Contemporary American English* (COCA). The paper provides a classification of the structural forms found in the two languages. The results demonstrate that Serbian and English have equivalent categories for expressing existence and negation, so they have equivalent EIS structural models: (1) with negative pronouns/determiners, (2) with negative spatial and temporal pronominal adverbials, and (3) with existential sentential structures. They primarily differ in that Serbian allows negative concord in this context while English generally does not allow it in order to preserve negative contexts.

Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Одсек за филологију, Катедра за англистику
Јована Цвијића б.б., 34000 Крагујевац, Србија
jelena.josijevic@filum.kg.ac.rs

(Примљено: 1. септембра 2022;
прихваћено: 10. новембра 2022)

Aleksandar Živanović

VOICE ONSET TIME AND CLOSURE DURATION IN WORD-INITIAL /S/ + STOP CLUSTERS IN CLEAR AND CONVERSATIONAL SPEECH IN ENGLISH: THE EFFECT OF GENDER

The goal of this paper is twofold: (1) to analyze the voice onset time (VOT) and closure duration of stops in word-initial /s/ + stop clusters in clear and conversational speech and (2) to investigate the effect of gender on the production of these features. We analyzed read clear and conversational speech from the LUCID corpus, produced by 28 participants. Statistically significant results show shorter VOT values and longer closure durations in clear speech compared to conversational speech. Women produced shorter VOT values and longer closure durations than men, but these results are not statistically significant. A comparison between our results and the results of previous studies shows many similarities between stops in consonant clusters and word-initial voiced stops.

Key words: /s/ + stop clusters, clear speech, VOT, closure duration, gender.

Овај рад има два циља: (1) анализа времена наступа звучности и трајања оклузије пловива у почетним низовима /s/ + пловив у развоетном и конверзацијском говору и (2) испитивање утицаја пола на продукцију ових карактеристика. Анализирали смо читан развоетан и конверзацијски говор из корпуса *LUCID*, који је изговорило 28 учесника. Статистички значајни резултати показују мање вредности времена наступа звучности и дужа трајања оклузије у развоетном говору у поређењу са конверзацијским говором. У изговору жена краће је време наступа звучности, а трајање оклузије дуже, али ови резултати нису статистички значајни. Поређење наших резултата и резултата претходних студија показује многе сличности између пловива у консонантским низовима и звучних пловива на почетку речи.

Кључне речи: низови /s/ + пловив, развоетан говор, време наступа звучности, трајање оклузије, пол.

1. INTRODUCTION. Clear speech is a term which refers to a speaking style that speakers employ when they are aware of a perceptual difficulty on the part of the listener, e.g., a hearing impairment or a different mother tongue. Such awareness usually causes speakers to speak more slowly, more loudly, etc. As opposed to clear speech, the term that most authors use to denote the speaking style that does not include such hyperarticulation is conversational speech. Clear speech research is based on a comparison between these two speaking styles. As suggested by Uchanski (2005: 208), the comparison-based method is used since our current knowledge of speech acoustics and speech perception does not allow us to accurately classify any given speech sample as “clear” or to predict the level of intelligibility of a speech sample only based on its acoustic signal properties.

Some of the acoustic characteristics of clear speech based on the results obtained in previous studies are the following: slower speaking rate than that measured in conversational speech (PICHENY et al. 1986; SMILJANIĆ – BRADLOW 2005), greater intensity (PICHENY et al. 1986), more frequent and longer pauses (PICHENY et al. 1986; BRADLOW et al. 2003), an increase in F0 range (BRADLOW et al.

2003; SMILJANIĆ – BRADLOW 2005), longer segments (PICHENY et al. 1986; FERGUSON – KEWLEY-PORT 2002; BRADLOW et al. 2003), vowel space expansion (FERGUSON – KEWLEY-PORT 2002; SMILJANIĆ – BRADLOW 2005), etc.

The goal of this study is twofold: (1) to analyze the voice onset time (VOT) and closure duration of voiceless stops in word-initial consonant clusters in which they are preceded by /s/ in clear and conversational speech in English and (2) to investigate the effect of gender on the production of these features. To the best of our knowledge, this is the first study that deals with VOT and closure duration in /s/ + stop clusters in clear and conversational speaking styles. The rest of the paper is organized in the following way: in Section 2, we discuss the differences between word-initial stops and stops preceded by /s/ at the beginning of a word in terms of VOT and closure duration. Factors influencing VOT are discussed in Section 3. The results of previous studies on clear and conversational speech relevant for the present study are reported in Section 4. In section 5, we present the research methodology. In Section 6, we report the results obtained in the research. The results are interpreted and compared with the results of other studies in Section 7. The final part of the paper contains conclusions and indicates the limitations of the study.

2. VOT AND CLOSURE DURATION IN /SP, ST, SK/ CLUSTERS. Ladefoged and Johnson (2011: 151–152) use the examples of CV words from Sindhi and Navajo to explain the differences between possible VOTs. During the articulation of a fully voiced stop, voicing is present throughout the closure, the release and the following vowel. The VOT value of this stop is -130 ms. In the production of a voiceless stop, there is no voicing during the stop closure. The voicing starts soon after the closure, with a VOT of less than 20 ms, which makes this sound an unaspirated stop. An aspirated stop has a VOT of around 50 ms. In Navajo, strongly aspirated stops have a VOT of around 150 ms.

In consonant sequences in which /p, t, k/ are preceded by /s/ word-initially, these sounds are not accompanied by the aspiration which generally occurs when /p, t, k/ are in initial position in English; for this reason, these sounds can be regarded as more similar to /b, d, g/ (WINGATE 1982; CRUTTENDEN 2014: 47). The measurements made by Klatt (1975) and Docherty (1992: 155) indicate that the stops in /s/ + stop clusters reduce their VOTs compared to voiceless stops occurring at the beginning of a word. These studies show that /p, t, k/ in s + stop clusters and word-initial /b, d, g/ followed by a vowel have similar VOT values. For instance, the mean VOT of /t/ before a vowel is 62.84 ms, the mean VOT of /d/ before a vowel is 25.56 ms and the mean VOT of /t/ when preceded by /s/ is 23.75 ms (DOCHERTY 1992: 155). The acoustic similarities between these sounds influence their perception. Lotz et al. (1960) and Reeds and Wang (1961) performed experiments in which they removed /s/ from recordings of words beginning with consonant clusters. In both of the experiments, native speakers of English identified the stops following /s/ with voiced stops.

Schwartz (1964) measured closure duration in word-initial /sp, st, sk/ clusters in English. Mean durations were 87 milliseconds for /p/, 49 milliseconds for /t/ and 57 milliseconds for /k/. If we compare these values with those reported for intervocalic /p/ and /b/ (average durations 120 ms and 75 ms, respectively) (LISKER

1957: 43) and word-final voiced and voiceless stops (average durations 88 ms and 140 ms, respectively) (CHEN 1970: 144), we can notice that the closure duration in /s/ + stop clusters is more similar to that of voiced stops.

3. FACTORS INFLUENCING VOT. Factors influencing VOT can be divided into speaker-related factors and non-speaker-related factors (YAO 2007: 183). The above-mentioned impact of /s/ on VOT can be classified as a factor of phonetic context, which belongs to non-speaker-related factors.¹ As regards speaker-related factors, the largest number of studies have dealt with gender, age, speaking rate, lung volume and individual talking style (YAO 2007: 183). The most important speaker-related factors for this paper are gender and speaking rate.

Robb et al. (2005) investigated the gender differences for VOT production in English in laboratory and non-laboratory settings. In both settings women produced voiceless stops with significantly longer VOT values (the authors did not find a significant difference concerning voiced stops). In some other studies women also produced longer VOT values for voiceless plosives than men (e.g., RYALLS et al. 1997; WHITESIDE – IRVING 1998; WADNERKAR et al. 2006). In contrast, there are studies that did not discover any significant differences between men and women as regards VOT. For instance, Syrdal (1996) found no significant effects of gender on the production of VOT of /p/ and /b/ in spontaneous conversational telephone speech. Morris et al. (2008) measured the VOT of all plosives in isolated CV syllables and found no significant differences between males and females.

Miller et al. (1986) elicited /bi/ and /pi/ tokens from English speakers across a wide range of speaking rates. As speaking rate became slower, VOT values became slightly longer for /bi/ and considerably longer for /pi/. Kessinger and Blumstein (1997) analyzed the VOT of initial labial and alveolar stops in CV(C) words produced in isolation and in a carrier phrase at both slow and fast rates of speech (in Thai, French and English). The mean VOT value of the short lag category in English remained relatively stable across speaking rates (as well as in the other two languages), while VOT values for the long lag category became longer at the slow rate of speech, and shorter at the fast rate of speech (as well as in Thai). Volaitis and Miller (1992), who dealt with the VOT of both voiced and voiceless stops followed by the vowel /i/, concluded that VOT increased as speaking rate decreased (VOT values of voiceless stops were affected more than those of voiced stops).

4. VOT AND CLOSURE DURATION IN CLEAR AND CONVERSATIONAL SPEECH. Romeo et al. (2013) elicited /p/ and /b/ tokens via a picture-naming task – male and female participants named the pictures they saw on the computer screen using the sentence: “I can see a (noun).” The results obtained indicate that females produced longer /p/ VOTs in clear speech² than males (the difference was statistically significant), whereas VOT durations for /b/ were the same. Smiljanić and Bradlow

¹ According to Yao (2007: 183), the most established non-speaker-related factor is place of articulation; other non-speaker-related factors are phonetic context, word frequency and laboratory environmental setting.

² The authors indicate that they elicited “citation style speech, which would be closer to a clear than conversational speech style” (ROMEO et al. 2013: 3783).

(2008) examined VOT and closure duration in clear and conversational speech in English and Croatian. They used semantically anomalous sentences containing word-initial /b, d, p, t/ and word-medial /b, g, p, k/ (in intervocalic positions). The VOT of word-initial voiceless stops in English clear speech was lengthened more than the VOT of word-initial voiced stops. The closure duration of stops was longer in clear speech than in conversational speech (especially for stops occurring at the beginning of a word).

5. RESEARCH METHODOLOGY

5.1. STIMULI. The London UCL Clear Speech in Interaction Database (LUCID) (HAZAN – BAKER 2011) contains spontaneous and read speech in English in clear and conversational speaking styles. The corpus consists of five components: (1) *spontaneous conversational speech* – participants worked in pairs to complete the diapix task, which includes two versions of the same cartoon picture. The task of each pair of speakers was to locate the differences between the pictures by using words; (2) *spontaneous clear speech – VOC* – in this part, one participant heard the speech of the other participant processed through a three-channel noise vocoder. The vocoder made communication more difficult and the participant who was speaking had to use clear speech; (3) *spontaneous clear speech BABBLE and L2* – in the BABBLE condition, one of the participants heard the speech of the other in background noise, i.e., mixed with multi-talker babble. In the L2 condition, one native speaker of English did the diapix task with one non-native speaker of English; (4) *read conversational speech* and (5) *read clear speech* – in the picture naming task, participants named pictures using frame sentences, e.g. “I can see a (noun).” In the sentence reading task, participants read sentences which appeared on a computer screen. Even though the tasks for these two speaking styles were the same, the instructions were different (see 5.3). In this study we used read conversational speech and read clear speech elicited during the sentence reading task.

Participants read 144 sentences in total in one speaking style (they contained 36 keywords, each of which was employed in four different sentences; the position of the keyword was varied). We analyzed the words beginning with /s/ + stop clusters followed by a vowel (which do not represent keywords). Having in mind that the authors did not intend to investigate VOT in consonant clusters (the corpus includes a large number of minimal pairs beginning with /p/ or /b/), the number of words including /sp, st, sk/ is not equal in each group. The corpus contains nine words beginning with /st/, two words beginning with /sp/ and two words beginning with /sk/.

/st/

- (1) The beach stall sold bats and balls.
- (2) All the pets were stolen.
- (3) The woman stopped to pay a bill.
- (4) A push will start the Jeep.
- (5) The woman bought a cake and pie stand.
- (6) The surfers filled the shore with all their stuff.
- (7) Many cells are studied in school.
- (8) The socks had stars and spots.
- (9) The shoot was still allowed.

/sp/

(10) All the sheets were spotted with the mud.

(11) The socks had stars and spots.

/sk/

(12) Many cells are studied in school.

(13) After school she knitted a sock.

5.2. PARTICIPANTS. The LUCID corpus comprises the speech of 40 native speakers of English (20 male, aged 18–29, mean: 20.8; 20 female, aged 20–28, mean: 23.5) and the speech of six non-native speakers of English. In this paper we analyzed stops produced by 10 male participants and 18 female participants, who were native speakers of Southern British English.³ All of them were either students or staff from the University of London. Participants had normal hearing thresholds (20 dB HL or better for the range 250–8000 Hz) and did not have speech or language disorders in the past. They were not informed about the purpose of the recording and were paid for their participation.

5.3. PROCEDURE. Participants were instructed to read sentences on a screen “casually as if talking to a friend” (conversational speech) and “clearly as if talking to someone who is hearing impaired” (clear speech). The sentences were presented in a pseudo-randomized order. They were recorded at a sample rate of 44,100 Hertz using an E-MU 0404 USB audio interface and Adobe Audition or DMDX (FORSTER, K. – FORSTER, J. 2003).

5.4. MEASUREMENTS AND DATA ANALYSIS. The measurements of VOT and closure duration were made in Praat (BOERSMA – WEENINK 2021), based on inspection of waveforms and spectrograms and by listening to recordings. VOT was measured as the time between the onset of the stop burst and the onset of the periodic energy of the following vowel. Closure duration was measured as the time between the offset of the preceding /s/ and the onset of the stop burst. All values reported in this paper are expressed in milliseconds (ms).

The number of tokens we intended to analyze was 13 for each speaker in one speaking style,⁴ which would result in 720 tokens in total. However, in some of the cases, it was not possible to make reliable measurements due to the noise during the closure phase, visible on the spectrograms, which is why these tokens were excluded from the analysis. Therefore, VOT was measured in 692 tokens (male participants: 166 /t/ tokens, 36 /p/ tokens and 38 /k/ tokens; female participants: 308 /t/ tokens, 72 /p/ tokens and 72 /k/ tokens). Closure duration was measured in 634 tokens (male participants: 150 /t/ tokens, 36 /p/ tokens and 40 /k/ tokens; female participants: 264 /t/ tokens, 72 /p/ tokens and 72 /k/ tokens).

³ As indicated on SpeechBox, some utterances in the clear sentence reading task are slightly truncated and eight recordings of male participants in this task are not available. For this reason, it was not possible to analyze recordings of all 40 participants for the purpose of this study. The participants whose speech we analyzed were labeled by the authors as M11, M13, M14, M15, M16, M33, M35, M36, M41, M42 (male participants) and F4, F11, F12, F13, F14, F15, F21, F22, F25, F26, F31, F32, F37, F38, F41, F42, F47, F48 (female participants).

⁴ The exceptions were speakers F4, F11 and F12. For F4, two sentences containing /st/ clusters were truncated and for F11 and F12, one sentence including this cluster was incomplete.

Statistical analysis was conducted using the Statistical Package for Social Sciences – SPSS 25. A two-way repeated measures ANOVA was completed with gender as a between-subject factor, speaking style as a within-subject factor and VOT and closure duration as dependent variables. Separate ANOVAs were conducted for each stop.

6. RESULTS. In this section, we will present the results for VOT and closure duration in clear and conversational speech. Having in mind that the number of /t/ tokens is the highest in the corpus, the results for this group of tokens will be reported first.

6.1. VOICE ONSET TIME. Table 1 contains mean VOT values produced by male and female participants in conversational and clear speaking styles.

Table 1: Mean VOT values and standard deviations (SD) for /t/, /p/ and /k/ in clear and conversational speech, produced by men and women.

Style	Gender	/t/		/p/		/k/	
		Mean	SD	Mean	SD	Mean	SD
Conv.	Male	22.67	5.35	15.39	2.51	27.22	9.65
	Female	21.67	3.49	13.53	4.73	26.97	7.53
Clear	Male	19.42	4.81	13.35	4.42	29.63	11.38
	Female	19.91	3.48	10.76	3.41	25.62	6.32

For the VOT of /t/, the main effect of speaking style was statistically significant [$F(1,26) = 15.184, p < .001$], indicating that speakers produced shorter VOTs in clear speech. The main effect of gender was not significant [$F(1,26) = 0.030, p = .865$], nor the gender \times speaking style interaction [$F(1,26) = 1.353, p = .255$]. As regards /p/ VOTs, the results are identical. The main effect of speaking style was statistically significant [$F(1,26) = 7.909, p = .009$], while the main effect of gender [$F(1,26) = 2.903, p = .100$] and the gender \times speaking style interaction [$F(1,26) = 0.182, p = .673$] were not. As regards VOT values in /sk/ clusters, the main effect of speaking style was not significant [$F(1,26) = 0.064, p = .802$]. The main effect of gender was not significant either [$F(1,26) = 0.697, p = .411$], nor the gender \times speaking style interaction [$F(1,26) = 0.803, p = .378$].

6.2. CLOSURE DURATION. Table 2 contains mean closure durations for both genders in the two speaking styles.

Table 2: Mean closure durations and standard deviations for /t/, /p/ and /k/ in clear and conversational speech, produced by men and women.

Style	Gender	/t/		/p/		/k/	
		Mean	SD	Mean	SD	Mean	SD
Conv.	Male	33.27	5.24	67.68	13.24	42.32	12.80
	Female	40.12	8.09	73.86	7.11	54.31	9.43
Clear	Male	49.65	15.78	90.39	20.60	56.49	21.17
	Female	54.22	14.54	94.99	18.35	71.74	15.63

For the closure duration of /t/, the main effect of speaking style was statistically significant [$F(1,26) = 42.063, p < .001$], suggesting that participants produced longer closure durations in clear speech. The main effect of gender was not significant [$F(1,26) = 2.041, p = .165$], nor was the gender \times speaking style interaction [$F(1,26) = 0.235, p = .632$]. The results are identical for the closure duration of /p/. The main effect of speaking style was statistically significant [$F(1,26) = 36.113, p = .001$]. On the other hand, the main effect of gender [$F(1,26) = 1.293, p = .266$] and the gender \times speaking style interaction [$F(1,26) = 0.046, p = .831$] were not. For the closure duration of /k/, the main effect of speaking style was statistically significant [$F(1,26) = 22.077, p < .001$]. The main effect of gender was also significant [$F(1,26) = 8.387, p = .008$], indicating that for this stop women produced much longer closure durations than men (mean difference 27.24 ms) than was the case for /t/ and /p/ (11.42 ms and 10.78 ms, respectively). The gender \times speaking style interaction was not significant [$F(1,26) = 0.235, p = .632$].

7. DISCUSSION. The results presented in this paper show that both male and female speakers produced plosives preceded by /s/ with shorter VOTs and longer closure durations in clear speech than in conversational speech in English. The only exception is the VOT of /k/; for this plosive, male participants produced longer VOT values in clear speech compared to conversational speech. However, we believe that the lack of statistical significance in this result may have occurred due to the smaller number of tokens.

Even though the analysis shows a significant main effect of speaking style on /t/ and /p/ VOTs, the difference between VOT values in conversational and clear speech is small (-2.29 ms for /t/ and -2.51 ms for /p/). The results of previous studies indicate that the VOT of voiced stops is much less affected than the VOT of voiceless stops as the speaking rate becomes slower (MILLER et al. 1986; VOLAITIS – MILLER 1992; KESSINGER – BLUMSTEIN 1997; SMILJANIĆ – BRADLOW 2008). According to the results of Smiljanić and Bradlow (2008), the difference between conversational and clear speech for English word-initial voiced stops equals -13 ms, while the difference for voiceless stops equals 29 ms. In this respect, we can say that mean VOT values of stops in consonant clusters that we analyzed are more similar to the mean VOT values of voiced stops at slower rates.

As regards closure duration, all three plosives were articulated with longer closure durations in clear speech than in conversational speech. Thus, our results are consistent with those of Smiljanić and Bradlow (2008), who found that the closures of both voiced and voiceless stops (in word-initial and word-medial positions) were lengthened more in clear speech.

The main effect of gender on VOT values was not statistically significant. Therefore, our findings are similar to those reported in SYRDAL (1996), ROBB et al. (2005; for voiced stops) and MORRIS et al. (2008). Nevertheless, most of the studies which did discover significant differences between the two genders in terms of VOT found the differences for voiceless plosives. It is interesting to note that Romeo et al. (2013), who analyzed the speech of the same participants as we did (using different materials), found statistically significant differences between men and women for /p/ VOTs (men: 64 ms, women: 74 ms), but not for /b/ VOTs (11 ms for both genders). In addition, in five of six cases in our analysis, women produced

slightly shorter VOT values than men, which was also the case for voiced stops in the study by Robb et al. (2005); for voiceless stops, women produced significantly longer VOT values. A comparison between these results points up the similarity between stops in consonant clusters and voiced stops.

For closure duration, the effect of gender was statistically significant only for /k/ (which may also be due to the smaller number of tokens); nevertheless, the results suggest that the closure duration for all voiceless plosives in both speaking styles was longer in female participants' productions.

8. CONCLUSIONS. The results obtained in this study indicate shorter VOTs and longer closure durations in the production of stops preceded by /s/ in clear speech compared to conversational speech. Women produced shorter VOT values and longer closure durations than men. Nevertheless, the differences between the two speaking styles and gender differences were not large. Thus, the results showed that stops in consonant clusters and word-initial voiced stops were similar when spoken at slower speaking rates as well. The study dealt with /s/ + stop clusters in English; however, since Kessinger and Blumstein (1997) showed that the mean VOT values of the short lag categories did not change across speaking rates in three languages which have different categories of voicing, we believe that the analysis of unaspirated stops in clear and conversational speech in some other languages could yield similar results to those reported in this paper.

The limitation of the present study refers to the number of tokens, which was relatively small for /p/ and /k/. Even though the VOT values and closure durations for these two stops showed similar patterns as those for /t/, we believe that a more reliable acoustic analysis should include a larger number of tokens. The smaller number of tokens influences other factors relevant for the analysis as well. For example, /p/ and /k/ were followed by the same vowels, while the number of vowels following /t/ was larger. Production experiments, which would take into account all factors that can affect VOT and closure duration, could provide a fuller picture of /s/ + stop clusters in clear and conversational speech.

REFERENCES

- BOERSMA, Paul, David WEENINK. *Praat: Doing Phonetics by Computer* (Version 6.0.37) [Computer Program]. <<http://www.praat.org>> 05.06.2021.
- BRADLOW, Ann R., Nina KRAUS, Erin HAYES. Speaking Clearly for Learning-Impaired Children: Sentence Perception in Noise. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research* 46 (2003): 80–97.
- CHEN, Matthew. Vowel Length Variation as a Function of the Voicing of the Consonant Environment. *Phonetica* 22/3 (1970): 129–159.
- COHEN, Michael Harris. *Phonological Structures for Speech Recognition*. Berkeley: University of California, 1989. [PhD Thesis].
- CRUTTENDEN, Alan. *Gimson's Pronunciation of English*. Eighth Edition. London – New York: Routledge, 2014.
- DOCHERTY, Gerard J. *The Timing of Voicing in British English Obstruents*. New York: Foris, 1992.
- FERGUSON, Sarah Hargus, Diane KEWLEY-PORT. Vowel Intelligibility in Clear and Conversational Speech for Normal-Hearing and Hearing-Impaired Listeners. *Journal of the Acoustical Society of America* 112/1 (2002): 259–271.

- FORSTER, Kenneth I., Jonathan C. FORSTER. DMDX: A Windows Display Program with Millisecond Accuracy. *Behavior Research Methods, Instruments, & Computers* 35/1 (2003): 116–124.
- HAZAN, Valerie, Rachel BAKER. Acoustic-Phonetic Characteristics of Speech Produced with Communicative Intent to Counter Adverse Listening Conditions. *Journal of the Acoustical Society of America* 130/4 (2011): 2139–2152.
- KESSINGER, Rachel H., Sheila E. BLUMSTEIN. Effects of Speaking Rate on Voice-Onset Time in Thai, French, and English. *Journal of Phonetics* 25/2 (1997): 143–168.
- KLATT, Dennis H. Voice Onset Time, Frication, and Aspiration in Word-Initial Consonant Clusters. *Journal of Speech and Hearing Research* 18/4 (1975): 686–706.
- LADEFOGED, Peter, Keith JOHNSON. *A Course in Phonetics*. Sixth Edition. Boston, MA: Wadsworth, 2011.
- LISKER, Leigh. Closure Duration and the Intervocalic Voiced-Voiceless Distinction in English. *Language* 33/1 (1957): 42–49.
- LOTZ, John, Arthur S. ABRAMSON, Louis J. GERSTMAN, Frances INGEMANN, William J. NEMSER. The Perception of English Stops by Speakers of English, Spanish, Hungarian, and Thai: A Tape-Cutting Experiment. *Language and Speech* 3/2 (1960): 71–77.
- MILLER, Joanne L., Kerry P. GREEN, Adam REEVES. Speaking Rate and Segments: A Look at the Relation between Speech Production and Speech Perception for the Voicing Contrast. *Phonetica* 43 (1986): 106–115.
- MORRIS, Richard J., Christopher R. MCCREA, Kaileen D. HERRING. Voice Onset Time Differences between Adult Males and Females: Isolated Syllables. *Journal of Phonetics* 36/2 (2008): 308–317.
- PICHENY, Michael A., Nathaniel I. DURLACH, Louis D. BRAIDA. Speaking Clearly for the Hard of Hearing II: Acoustic Characteristics of Clear and Conversational Speech. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research* 29/4 (1986): 434–446.
- REEDS, James A., William S-Y. WANG. The Perception of Stops after s. *Phonetica* 6 (1961): 78–81.
- ROBB, Michael, Harvey GILBERT, Jay LERMAN. Influence of Gender and Environmental Setting on Voice Onset Time. *Folia Phoniatrica et Logopaedica* 57/3 (2005): 125–133.
- ROMEO, Rachel, Valerie HAZAN, Michèle PETTINATO. Developmental and Gender-Related Trends of Intra-Talker Variability in Consonant Production. *Journal of the Acoustical Society of America* 134/5 (2013): 3781–3792.
- RYALLS, John, Allison ZIPPRER, Penelope BALDAUFF. A Preliminary Investigation of the Effects of Gender and Race on Voice Onset Time. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research* 40/3 (1997): 642–645.
- SCHWARTZ, Martin F. The Lengths of Silence in Initial S-Plosive Blends. *Speech Monographs* 31/2 (1964): 184–185.
- SMILJANIĆ, Rajka, Ann R. BRADLOW. Production and Perception of Clear Speech in Croatian and English. *Journal of the Acoustical Society of America* 118/3 (2005): 1677–1688.
- SMILJANIC, Rajka, Ann R. BRADLOW. Stability of Temporal Contrasts across Speaking Styles in English and Croatian. *Journal of Phonetics* 36/1 (2008): 91–113.
- SpeechBox. <<https://speechbox.linguistics.northwestern.edu/#!/home>> 30.08.2022.
- SYRDAL, Ann K. Acoustic Variability in Spontaneous Conversational Speech of American English Talkers. H. Timothy Bunnell, William Idsardi (eds.). *Proceedings ICSLP 96. Fourth International Conference on Spoken Language Processing*. Wilmington: Alfred I. duPont Institute, 1996, 438–441.
- UCHANSKI, Rosalie M. Clear Speech. David B. Pisoni, Robert E. Remez (eds.). *The Handbook of Speech Perception (Blackwell Handbooks in Linguistics)*. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2005, 207–235.
- VOLAITIS, Lydia E., Joanne L. MILLER. Phonetic Prototypes: Influence of Place of Articulation and Speaking Rate on the Internal Structure of Voicing Categories. *Journal of the Acoustical Society of America* 92/2 (1992): 723–735.
- WADNERKAR, Meghana B., Patricia E. COWELL, Sandra P. WHITESIDE. Speech across the Menstrual Cycle: A Replication and Extension Study. *Neuroscience Letters* 408/1 (2006): 21–24.
- WHITESIDE, Sandra P., Caroline J. IRVING. Speakers' Sex Differences in Voice Onset Time: A Study of Isolated Word Production. *Perceptual and Motor Skills* 86/2 (1998): 651–654.
- WINGATE, Anne H. A Phonetic Answer to a Phonological Question. *UCLA Working Papers in Phonetics* 54 (1982): 1–27.
- YAO, Yao. Closure Duration and VOT of Word-Initial Voiceless Plosives in English in Spontaneous Connected Speech. *UC Berkeley Phonology Lab Annual Report* 3 (2007): 183–225.

Александар Живановић

ВРЕМЕ НАСТУПА ЗВУЧНОСТИ И ТРАЈАЊЕ ОКЛУЗИЈЕ У НИЗОВИМА /s/ + ПЛОЗИВ
НА ПОЧЕТКУ РЕЧИ У РАЗГОВЕТНОМ И КОНВЕРЗАЦИЈСКОМ
ГОВОРУ У ЕНГЛЕСКОМ: УТИЦАЈ ПОЛА

Резиме

Први циљ овог рада била је анализа времена наступа звучности и трајања оклузије пловива у почетним низовима /s/ + пловив у разгветном и конверзацијском говору. Други циљ било је испитивање утицаја пола на продукцију ових карактеристика. Колико знамо, ово је прва студија која се бави анализом времена наступа звучности и трајања оклузије у низовима /s/ + пловив у разгветном и конверзацијском говору. Анализирали смо читан разгветан и конверзацијски говор из корпуса *LUCID* (HAZAN – WAKER 2011). Имајући у виду да ауторке корпуса нису намеравале да анализирају време наступа звучности пловива у консонантским низовима, број стимулуса коришћених за анализу није једнак за све гласове. Корпус садржи девет речи које почињу низом /st/ и по две речи које садрже низове /sp/ и /sk/. У истраживању је анализиран говор 28 учесника. Испитаници су добили инструкције да прочитају реченице „опуштено, као да разговарају са пријатељем” (конверзацијски говор) и „разгветно, као да разговарају са неким ко има оштећење слуха” (разгветан говор). Време трајања наступа звучности мерено је у 692 стимулуса, а трајање оклузије у 634 стимулуса. Статистички значајни резултати показали су мање вредности времена наступа звучности и дужа трајања оклузије у разгветном говору у поређењу са конверзацијским говором. У изговору жена време наступа звучности је било краће, а трајање оклузије дуже, али ови резултати нису били статистички значајни. Поређење са резултатима претходних студија показало је многе сличности између пловива у консонантским низовима и звучних пловива на почетку речи. Недостатак истраживања представља релативно мали број примера коришћен за анализу пловива /p/ и /b/.

University of Novi Sad
Faculty of Philosophy
Department of English
Dr Zorana Đindića 2, 21000 Novi Sad, Serbia
aleksandar.zivanovic@ff.uns.ac.rs

(Примљено: 1. септембра 2022;
прихваћено: 10. новембра 2022)

IN MEMORIAM

ОДЛАЗАК АКАДЕМИКА ИВАНА КЛАЈНА
(31. I 1937 – 31. III 2021)

Последњег дана марта 2021. године тихо је отишао између нас Иван Клајн, редовни члан САНУ, угледни српски лингвиста, професор романистике на Филолошком факултету у Београду, те дугогодишњи редовни члан Матице српске. Рођен је у Београду у јеврејско-српској породици. Три очеве сестре и други чланови фамилије у Другом свјетском рату одведени су заједно с дјецом из Вуковара у логор Јасеновац и тамо уморени.

Иван Клајн се школовао у Београду; завршио је основну школу и гимназију, а потом студије на Београдском универзитету. Прво се био уписао на Природно-математички факултет, на групу за физичку хемију. На срећу по нашу лингвистичку науку, ту није нашао себе и следеће године уписао се на Филолошки факултет. Пошто је већ био научио енглески, а њемачки и француски језик су се у породици говорили, одлучио се за студије италијанског језика (шпански се тада није студирао на овом факултету), које је завршио 1961. године. Успјех који је постигао на студијама био је разлог што су га на Одсеку планирали за асистента. Међутим, из финансијских разлога није могао одмах бити примљен на факултет, него је по одслужењу војске двије године радио у листу *Илустрирана Полиџика* као преводаца. Магистрирао је 1964. године на Одсеку за италијански језик Филолошког факултета, кад је примљен и за асистента на том одсеку. Докторирао је 1970. на истом факултету. У међувремену је био лектор српскохрватског језика у Фиренци од 1968. до 1970. године. Послије доктората биран је за доцента. За редовног професора изабран је 1984. Школску 1983/84. провео је на универзитету Јејл. За дописног члана САНУ изабран је 2000, а за редовног 2003. године. Биран је и за дописног члана Accademie della Crusca из Фиренце.

Тема доктората Ивана Клајна била је „Утицаји енглеског језика у италијанском”. Према казивању самог Клајна код Милоша Јевтића, овом темом у Италији се прије њега нико није озбиљније бавио иако је утицај енглеског језика на италијански био велики, посебно послје Другог свјетског рата. Дисертација је објављена 1971. године у Београду и привукла је велику пажњу у научној јавности, не само код нас него и у Италији. Већ 1972. објављена је и на италијанском у Фиренци. Отад та монографија и у Италији представља незаобилазну литературу у свим озбиљнијим истраживањима ове проблематике, обавјештава нас њен аутор. Том монографијом се професор Клајн у научним круговима представио као врстан италијаниста, а и други његови,

краћи, radovi iz italiјанистике, које је објављивао како у Србији и Југославији тако и у Италији, привлачили су заслужено пажњу.

Поред те монографије свакако једно од најзначајнијих Клајнових дјела у овој области његова рада јесте његов велики „Италијанско-српски речник”, са пет издања (прво 1996). Овај рјечник је попунио празнину у српској лексикографији јер прије њега нисмо имали савремени рјечник који би задовољио потребе српске културе. За то дјело добио је Нолитову награду 1996, а 1998. и награду Министарства спољних послова Италије. Као романиста професор Клајн је нашу научну средину задужио и тиме што је написао „Историјску граматiku шпанског језика”.

Велике заслуге има романиста Иван Клајн и као професор Филолошког факултета у Београду. На Катедри за италијански језик професор Клајн је држао предмете Морфологија италијанског језика, Синтакса италијанског језика, Језик италијанске поезије, на Катедри за шпански језик држао је предмет Историјска граматика шпанског језика, на Катедри за општу лингвистику – предмет Примењена лингвистика. На постдипломским студијама држао је предмет Упоредна граматика романских језика.

Заслужује да буде поменута Клајнова монографија „О функцији и природи заменица”, која је изашла у Институту за српски језик 1985, у његовој знаменитој едицији Библиотека Јужнословенског филолога, нова серија, коју је тада уређивала академик Милка Ивић. Она је настала као резултат његовог боравка у Америци, како је и сам навео у предговору. У то вријеме ова проблематика није била довољно проучена, не само у србистици већ уопште у европској лингвистици. Иако значајна и за изучавање српске замјеничке проблематике, књига има прије свега општелингвистички карактер.

Академик Клајн није само наш заслужни романиста и италијаниста; он је дуги низ година успјешно изучавао савремени српски језик, прије свега са стандардолоске стране. Његове филигранске студије о појединим питањима засноване су увијек на великим лингвистичким знањима и одличном увиду у развој српског језика стицаном посматрањем богатог и разноврсног језичког материјала. Те студије су важне за упознавање развојних путева српског језика и осавремењавање српске језичке норме. Неке од њих објављивао је касније и у књигама. „Лингвистичке студије” (2000) једна је таква његова књига. Поред других студија у њој, поменуо бих двије о приручницима за српскохрватски језик на италијанском језику од уједињења Италије до Другог свјетског рата; тема колико значајна толико и приметна. Треба овдје навести и Клајново капитално дјело „Творба речи у савременом српском језику”. Ово дјело написао је академик Клајн као пројекат Одбора за стандардизацију српског језика и објављено је у два тома: први дио „Слагање и префиксација” (2002) и други „Суфиксација и конверзија” (2003). Дјело није вриједно само по своме обиму и томе што је написано на новијој језичкој грађи. Важно је и по томе што је Иван Клајн у њему значајно промијенио приступ у опису творбе ријечи, који је дотад владао у српској језичкој науци, а био је утемељен још у првој половини двадесетог вијека. Како је у уводу првог дијела монографије рекао, аутор је желио да промијени дотадашњу праксу у србистици: да се готово искључиво посвећује пажња опису деривације (суфиксацији), много мање слагања, а посебно је била занемарена

префиксација као вид творбе ријечи. Издвојио је префиксацију из композиције као посебан тип творбе ријечи, а раздвојио је и предлоге и префиксе као различите језичке елементе. Сам Клајн у вези с тим приступом каже: „Сма-трам да је време да се слагању и префиксацији посвети бар део оне пажње коју већ више од једног века, под етикетом ’творба речи’, ужива суфиксација” (први том, стр. 7). Он је први код нас овај вид творбе ријечи посматрао као посебан, одвојен од слагања и деривације. О озбиљности с којом је Клајн приступио изради ове монографије да се закључити и из уводног дијела друге књиге на мјесту гдје говори о односу према језичким чињеницама (стр. 5). У овој монографији Иван Клајн није само обрадио именице, већ и друге сложене ријечи – замјенице, прилоге, бројеве. Такође, значајан помак направио је Иван Клајн и у погледу односа према дијахронији, која је прије њега имала, по њему, сувише мјеста. Наравно, он и сам истиче у уводном дијелу прве књиге да се више синхронија „не може оштро супротставити дијахронији”: синхронија је један исјечак дијахронијског приказа (стр. 10). Његов приступ је данас у српској науци општеприхваћен. Рецензенти су ово дјело оцијенили највишом оцјеном. Професор Мирослав Николић у закључном дијелу рецензије на другу књигу каже и: „Одмах да кажем да је ово, по нашем суду, најобухватнија, најсадржајнија, најкомплетнија и најкомплекснија студија о овим типовима творбе речи [суфиксација и конверзија], која у сваком погледу представља помак у односу на претходне радове и књиге из ове области. За први том монографије „Творба речи у српском језику” Вукова задужбина додијелила је Ивану Клајну награду за науку.

Међу запаженија Клајнова дјела спада „Граматика српског језика за странце”. Иван Клајн је писао овај уџбеник српског језика из перспективе оних корисника којима је намијењен: странаца; зато је он тако добро и прихваћен. „Нормативна граматика српског језика”, коју је академик Клајн написао у коауторству са академиком Предрагом Пипером (2013. и још неколико издања, једно ијекавско) спада у граматике средњег обима, између средњошколских и великих, каква је, нпр., двотомна од академика Михаила Стевановића. Настала послје више од педест година од изласка Стевановићеве, ова граматика одражава савремени тренутак српског стандардног језика.

Од осамдесетих година прошлог вијека академик Иван Клајн је био у самом врху међу посленицима на пољу изграђивања и његовања српске језичке културе. Готово пола вијека писао је у листовима и часописима о многим питањима из језичке праксе која представљају потешкоће за образоване људе, нудио увијек јасна и лингвистички утемељена рјешења за језичке недоумице. Током кратког стажа у *Полиџици* на почетку радне каријере Иван Клајн се могао заинтересовати за сарадњу с листовима у изграђивању језичке културе налазећи најчешће у штампи материјал за своје популарне чланке. Цијелог свог радног и животног вијека био је неуморан борац за језичку правилност и љепоту казане и написане ријечи. Писао је језичке поуке у листовима *Борба*, *Илустрирована Полиџика*, *Полиџика*, *НИН*. Будући и сам свјестан да поуке и препоруке објављене у штампи немају трајнији утицај на изграђивање језичке културе и подизање свијести о њеном значају као важном елементу опште културе, почео је да изборе таквих чланака објављује у књи-гама. Такве су: „Разговори о језику” (Београд, 1978), „Језик око нас” (Београд,

1980), „Испечи па речи” (Нови Сад, 1998). Једна од најпопуларнијих књига ове врсте код нас је његова књига „Речник језичких недоумица”, први пут објављена 1981. године. Имала је више издања и постала незаобилазно штиво свима који држе до језичке правилности. У исту врсту спада или исту намјену има и коауторска књига „Језички приручник”, коју је 1991. објавио РТС, а преузела и објавила у више издања и са извјесном допуном Београдска књига под насловом „Српски језички приручник”.

Иако га ми који смо имали срећу, привилегију и част да с њиме дуже вријеме сарађујемо памтимо по скромности, ћутљивој озбиљности и одмјерености у изрицању ставова, академик Клајн је у ове чланке често уносио благу дозу хумора, што је доприносило њиховој занимљивости, па и памћењу. Сјетимо се и да је једну своју књигу о томе шта може испасти због штампарске грешке објавио под насловом „И филозофи су љ/луди”.

Интересантно је да је професор Клајн своје чланке из језичке културе, па и оне о појединим лексиколошким и граматичким питањима српског језика, писао првенствено на грађи из језика средстава информисања, а у разговору са Милошем Јевтићем рекао је да би по његовом мишљењу узор за добар стандардни српски језик били добри писци. Ово је само наизглед у несагласју јер се у средствима информисања стиче увид у ново у језику, али данас нико неће рећи да је ту и узоран српски језик.

Као одличан познавалац кретања у развоју савременог српског језика Иван Клајн је написао поглавље *Лексика* у књизи „Српски језик на крају века” (1996, ред. Милорад Радовановић), у оквиру општесловенског пројекта *Савремене њромене у словенским језицима (1945–1995)* под патронатом Пољске академије и Међународног комитета слависта.

Овом приликом треба споменути и „Велики речник страних речи”, који је академик Клајн написао са проф. Миланом Шипком и на Шипкин подстицај и који је имао више издања. Иако је код нас било и других рјечника страних ријечи, ово је прво значајно дјело те врсте код Срба послје чувеног Вујаклијиног „Речника страних речи”, који је први пут објављен прије Другог свјетског рата, а чија су новија издања у извјесној мјери допуњавана. Ипак, тек је овај нови рјечник донио и објаснио многе ријечи које су последњих деценија улазиле у српски језик. Уз то, он је рађен по лексикографским принципима. Стране ријечи, првенствено из енглеског, у савремено доба, кад су народи и културе у сталном контакту, продиру у све језике, па тако и у српски. Упознати њихово право значење и научити како их правилно и са мјером преузимати у српски језик – обавеза је која стоји пред стручњацима. О односу према страним ријечима академик Милорад Радовановић поводом овога рјечника је рекао: „Главна, и једина рационална, научно и цивилизацијски оправдана, порука овим поводом била би: бити данас против утицаја енглеског у језицима света, па и у српском – залудно је и бесмислено, препуштање тога тока стихији и случајностима – опасно је и некултурно”. Управо овај рјечник представља инструмент од велике користи стручњацима у том послу.

Као угледни српски лингвиста с врло дугим стажом успјешног бављења српском језичком културом академик Клајн је именован за првог уредника часописа за језичку културу „Језик данас”, који је 1997. покренула Матица

српска. Матица српска му је 2013. додijелила повељу за његовање српске језичке културе.

Посебно треба указати на то да је академик Иван Клајн био члан Одбора за стандардизацију српског језика од његовог оснивања 1997. године, а његов предсједник од 2001. до 2017. године. Као члан и предсједник Одбора и предсједник његове Комисије за односе с јавношћу и решавање неодложних питања (Комисија бр. 7) он је дао изузетан допринос раду овог највишег свесрпског и свеинституционалног стручног тијела кад је у питању српски језик. Са својим богатим знањима и личним карактеристикама научника и педагога, значајно је доприносио да Одбор доноси утемељене одлуке о нормативним питањима, као и о многим другим различитим и често комплексним и осјетљивим питањима статуса и функционисања српског језика. Он је, поред других, заслужан што се Одбор од свога оснивања држао правила да научни критеријуми буду у основи његовог рада и одлучивања и свим питањима из повјереног му дјелокруга рада. Да је заиста тако, може су увјерити ко упореди ставове које је професор Клајн износио о појединим питањима, на примјер о језичкој ситуацији на ранијем српско-хрватском језичком простору или о статусу српског језика у школи – са ставовима које је заузимао и заузима овај одбор. Цијенећи његов огромни допринос раду Одбора, проучавању српског језика и изграђивању српске језичке културе, Одбор за стандардизацију српског језика је академика Клајна 2017. године изабрао за свог почасног предсједника.

За заслуге у српској науци и култури академик Иван Клајн је 2015. године одликован Сретењским орденом трећег степена.

Отишао је неуморан борац за правилност и љепоту казане и написане ријечи. Научно дјело академика Ивана Клајна уткано је у савремену српску лингвистичку науку за данашње и будуће генерације. Посленици на пољу проучавања српског језика и његовања српске језичке културе враћаће се дјелу овог великог и плодног научника. Памтиће га као умног професора, у животу тихог и ненаметљивог, увијек срдачног и спремног за давање савјета из многих области његовог раскошног знања. Како је живио и радио – тихо и ненаметљиво, тако је и отишао између нас.

Срећо Танасић

Институт за српски језик САНУ
Кнеза Михаила 36, 11000 Београд, Србија
sreto.tanasic@isj.sanu.ac.rs

IN MEMORIAM

JERZY BARTMIŃSKI
(19. IX 1939 – 7. II 2022)

Професор Жежи Бартмињски, један од најзначајнијих пољских лингвиста друге половине XX и почетка XXI века, преминуо је 7. фебруара ове године у Лублину, граду у којем је протекао читав његов радни век дуг преко шест деценија.

Бартмињски је дошао у Лублин 1956. године, када је после завршене основне и средње школе у родном Пшемислу уписао студије полонистике на Универзитету „Марија Кири Склодовска” (УМКС). Одмах након дипломирања постао је асистент на Катедри за пољски језик, где је држао вежбе из описне граматике савременог пољског језика, језичке културе и историје језика. Докторирао је 1971. године са темом „О језику народне књижевности Лублинског војводства” (прерађена верзија рада објављена је 1973. године под насловом „О језику фолклора”). Хабиљитовао се 1978. године на основу расправе „О стилској деривацији. Дијалекат у функцији уметничког језика” (1977), након чега је добио звање доцента. Ванредни професор постао је 1991, а редовни 1997. године. Катедра за пољски језик прерасла је 1991. године у Институт за пољску филологију УМКС, и Бартмињски је све до пензионисања (2009) радио у том Институту. Био је ангажован и на другим катедрама УМКС. У периоду 1992–2009 био је руководиоца Катедре за текстологију и граматiku савременог пољског језика. У периоду 2009–2015 руководио је радионицом „Етнолингвистички архив”. Године 2008. постао је руководиоца етнолингвистичког тима који израђује „Речник народних стереотипа и симбола” и на тој функцији остао је све до смрти.

Научна интересовања Ј. Бартмињског гранала су се у неколико правца, али сва су она имала заједнички именоватељ – однос између језика и културе. У почетку је Бартмињски тај однос проучавао на материјалу пољских дијалеката и фолклора и народне културе, затим на плану пољског језика и пољске културе у целини, да би на крају истраживања проширио и на друге европске језике и културе.

Његово интересовање за дијалектологију и језик фолклора довело је до успостављања интензивне сарадње са истраживачким центрима у Варшави и Вроцлаву који су се тим темама бавили у оквиру истраживачког програма „Пољска национална култура, њене развојне тенденције и перцепција”. Дуги низ година вршио је теренска истраживања прикупљајући дијалекатску и фолклорну грађу лублинског војводства, на основу које је доцније настао „Етнолингвистички архив”. Поред две горепоменуте монографије, резултати тих истраживања представљени су у књизи „Фолклор – језик – поетика” (1990). У оквиру програма организовао је општепољски семинар „Језик и

култура”, који се и данас редовно одржава окупљајући бројне истраживаче из целе Пољске, а резултати дискусија објављују се на страницама двеју серија – лублинске „црвене” и вроцлавске „беле”, под заједничким насловом „Језик и култура”. Жежи Бартмињски је самостално, или као коредатор, уредио преко двадесет зборника обе серије.

Године 1988. покренуо је годишњак „Етнолингвистика” (који од 8. броја носи поднаслов „Проблеми језика и културе”), чији је главни уредник био преко тридесет година.

Године 2003. иницирао је оснивање Етнолингвистичке комисије при Међународном комитету слависта и био њен председник све до смрти. Био је и члан Фолклористичке комисије при МКС.

Проучавање језика фолклора (на материјалу народних песама, бајки, приповедака, пословица) усмерило га је ка проучавању текста – његове структуре и морфологије, семантике, контекста. Детаљне и свестране анализе резултирале су поимањем текста као једног од основних језичких нивоа (поред фонолошког, морфолошког, лексичког и синтаксичког) који представља незаобилазан елемент системског описа језика. Штавише, Бартмињски је текстуални ниво сматрао најближим кориснику језика те је у складу с тим своја предавања из предмета „Граматика пољског језика” започињао анализом текста, а тек потом се спуштао на дубље, апстрактније језичке нивое, завршавајући курс фонологијом с елементима дескриптивне фонетике. Целовит опис текстолошке проблематике представљен је у универзитетском уџбенику „Текстологија”, који је израдио у коауторству са Станиславом Њебжеговском-Бартмињском.

Тражећи најбољи метод којим би се могла описати лексика фолклора, Бартмињски се определио за антрополошко-културолошки приступ и са неколико сарадника започео рад на речнику који је за циљ имао реконструкцију традиционалне слике света и човека. Пробна свеска речника појавила се 1980, а први том 1996. године под насловом „Речник народних стереотипа и симбола”. Опис језичких стереотипа, заснован на богатој фолклорној грађи (песмама, бајкама, легендама, веровањима и записима обредних радњи), указује на етнолингвистички карактер речника, у коме се језик посматра у контексту културе. Планирано је да речник буде објављен у седам томова, тематски поређаних према библијском редоследу стварања света: I „Космос”, II „Билке”, III „Животиње”, IV „Човек”, V „Друштво”, VI „Религија и демонологија”, VII „Време, простор, мере и боје”. До сада је објављен цео први том, као и седам делова другог тома. Бартмињски је овај речник сматрао својим најважнијим научним подухватом.

Радећи на речнику и паралелно проучавајући однос језика и културе из разних углова, Бартмињски је изградио етнолингвистички појмовни апарат који чине следећи елементи: језичка слика света, стереотип, когнитивна дефиниција, профилисање и профил, тачка гледишта, субјекат, вредности. Сваком од ових појмова посветио је бројне студије, организовао научне конференције на којима су разматрани, обрађивао их у својим монографијама. Поменућемо најважније: „Језичке основе слике света” (2006), „Стереотипи живе у језику” (2007), „Пољске вредности у европској аксиосфери” (2014).

Сматрајући да су вредности најважнији чинилац у реконструкцији језичке слике света а аксиолошка проблематика централно питање лингвистичких проучавања, Бартмињски је најпре конципирао пројекат „Пољски аксиолошки речник”, који као такав није реализован, али је рад на њему изнедрио бројне радове и иницирао бројне научне сусрете посвећене називима вредности, да би 2003. године прерастао у међународни пројекат EUROJOS („Европска слика света”), у оквиру којег се разрађују кључни концепти словенске лингвокултуре. Резултати поменутих активности публикују се као томови „Аксиолошког лексикона Словена и њихових суседа” и као зборници серије „Вредности у језичко-културној слици света Словена и њихових суседа”. До сада су објављени следећи томови лексикона: 1. Дом (2015), 2. Европа (2018), 3. Рад (2016), 4. Слобода (2019), 5. Част (2017), у којима је извршена паралелна анализа поменутих концепата на материјалу разних словенских и њима суседних несловенских језика.

Јежи Бартмињски се бавио и питањима савременог пољског језика. Проучавао је студентски жаргон, однос између усменог и писаног језика, разговорни стил (који је сматрао деривационом базом других стилова), као и поетски језик. Од 1985. године био је ангажован на изради „Енциклопедије пољске културе XX века”, у оквиру које је приредио том „Савремени пољски језик”, објављен 1993. године у Вроцлаву. Друго, проширено издање из 2001, објављено у Лублину, проглашено је за најбољу академску књигу године и постало је најпопуларнији универзитетски приручник из области лингвистике.

Библиографија Ј. Бартмињског обухвата скоро 700 јединица, међу којима је 14 књига, неколико десетина монографских издања у којима је био уредник, бројни чланци и расправе, речничке одреднице, рецензије, пригодни текстови. Књиге су му превођене на руски, енглески, чешки и српски језик. Комплетне податке доноси најновија аотирана библиографија (Łaszkiewicz Monika, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, Nowosad-Bakalarczyk Marta (red.), *Bibliografia adnotowana dorobu naukowego Profesora Jerzego Bartmińskiego*, Lublin 2022).

Јежи Бартмињски је био члан бројних комисија, комитета и савета Пољске академије наука. Године 2008. изабран је за дописног, а 2013. за сталног члана Пољске академије наука у Кракову. Био је и члан Евроазијске академије наука у Минску.

Добитник је многих награда и признања за научни, друштвени и наставни допринос.

Оно што човек оставља за собом нису само његова дела. Нашу заоставштину чине и људи. Професор Бартмињски је током деценија плодног рада створио не само сасвим нов правац у етнолингвистичким истраживањима, већ и своју властиту школу, у свету данас познату под именом „Лублинска етнолингвистичка школа”. Окупио је и научно усмерио сложну екипу непосредних сарадника и настављача започетих послова, која се стално подмлађује новим снагама. Као харизматичан човек и способан организатор, у те је послове укључио још читав низ истраживача са разних страна – тако пројекат EUROJOS данас броји преко стотину сарадника из четрнаест земаља.

Међу онима који су имали част да га упознају, Жежи Бартмињски остаће упамћен као изузетан научник, способан да своју истраживачку страст и енергију пренесе на друге, као надахнут предавач и учитељ, али пре свега као добар, срдчан човек, увек отворен за дијалог и сарадњу.

Марија Бјелетић

Институт за српски језик САНУ
Кнеза Михаила 36/1, 11000 Београд, Србија
marta.bjeletic@gmail.com

Јасмина Грковић-Мејдор, Исидора Бјелаковић, Марина Курешевић (ур.). *Историјска лексикографија српског језика*. Нови Сад: Српска академија наука и уметности – Огранак САНУ у Новом Саду – Матица српска, 2021, 402 стр.¹

Историјска лексикографија српског језика јесте зборник научних радова који су настали на основу реферата представљених на истоименом научном скупу одржаном у Огранку САНУ у Новом Саду 6. и 7. децембра 2019. године. Организатори скупа били су Српска академија наука и уметности – Огранак САНУ у Новом Саду и Матица српска. Скуп организован у оквиру пројекта *Речник српског језика XII–XVIII века* (под окриљем Матице српске) окупио је историчаре српског језика и етимологе, који су резултате својих истраживања преточили у радове, чиме је створена врло вредна књига смерница и могућих решења за састављање општег историјског речника српског језика.

Зборник садржи укупно седамнаест радова груписаних у три целине, односно три тематске групе: *Историјска лексикографија и етимологија* (стр. 11–78), *Извори за историјски речник српског језика* (стр. 81–223), *Ка микросиструктури историјског речника српског језика* (стр. 227–399). Укратко ћемо представити садржај радова према редоследу којим су одштампани у зборнику.

Прва тематска целина зборника, *Историјска лексикографија и етимологија*, садржи четири рада. Како се истиче већ у *Уводној речи* (стр. 7), они се баве проблемом макроструктуре општег историјског речника српског језика и проблемом концепције једног специјализованог речника личних имена, те питањем међусобне условљености историјске лексикографије и етимологије када је у питању састављање једног општег историјског речника.

Рад Јасмине Грковић-Мејдор *Ка историјском речнику српског језика* (стр. 11–24) најпре се бави питањем важности израде историјског речника и даје осврт на развој модерне историјске лексикографије, посебно у контексту словенских језика. С тим у вези, постајемо свесни огромне научне и културне потребе за израдом општег историјског речника српског језика. Како је темељ оваквог озбиљног подухвата разматрање свих питања која се тичу макроструктуре речника, аутор најпре истиче важност постављања временских и дијатопијских оквира српског историјскојезичког корпуса, који се класификује на примарни, секундарни и терцијарни, при чему се води рачуна о

¹ Овај прилог финансирао је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-68/2022-14 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

репрезентативности грађе кроз жанровску и територијалну заступљеност извора. За доњу временску границу корпуса старосрпског језика узима се XII век (али постоји могућност уношења српских речи и из ранијих извора), док је горња граница крај XVIII века (1800. година). Када је реч о одређивању граница корпуса у дијатопијском погледу, у историјски корпус српског језика сврставају се споменици „у којима се као одређење језика од етнонимских назива јавља придев *срѣски* или се као етноним ... среће *Србин*” (стр. 15). Уколико оваквих одређења у споменику нема, језик се укључује у корпус „уколико системски одговара језику у оним изворима у којима се назива *срѣски*” (стр. 16). Иако је општи историјски речник српског језика замишљен као речник српског народног језика, треба имати у виду да су се у писаном српском народном језику, у зависности од намене самог текста, могле наћи и речи које припадају црквенословенском лексичком слоју. Без обзира на то, када је у питању примарни корпус, ексцерпира се грађа у целини. Такође, у својству секундарног корпуса неопходно је укључивање текстова у којима се јавља испреплетеност књижевног и народног идиома, а грађа се тада користи селективно. Постоје и терцијарни извори – издања која се користе само уколико оригинал или препис нису сачувани/доступни.

У раду Александра Ломе *Тојонимија као извор нејојврђених лексема. Ка реконструкцији старосрпског лексичког фонда: могућности и недоумице* (стр. 25–39) разматра се питање топонимске грађе у светлу трагања за непотврђеним лексемама у топонимији. Аутор одабраним примерима из дипломатичких извора илуструје како ономастичка грађа може помоћи приликом реконструкције старосрпске лексике и сходно томе на индиректан начин постати део историјског речника српског језика. Овде се као проблем јавља разграничавање апелативне и ономастичке грађе, но у неким случајевима, како аутор показује, он се може пренебрећи детаљном филолошком анализом.

Рад Јасне Влајић-Поповић и Марте Бјелетић *Историјске јојврђе у етимолошким речницима српског језика* (стр. 41–58) бави се проблемом (не)посматрања старосрпског језика као посебног ентитета, засебно од српскословенског, у словенској етимолошкој лексикографској пракси, као и проблемом (не)разликовања српскословенског од старословенског језика, што некад доводи до припајања српског лексичког блага старословенском наслеђу. С тим у вези, аутори указују на узајамну зависност етимолошког и историјског речника – истичу важност историјске лексичке грађе српског језика за етимолошку лексикографију и приоритет израде историјског речника српског језика за етимолошка истраживања.

У раду Владимира Поломца *Речник старосрпских личних имена: о концепцији ка мѣодолојији* (стр. 59–78) истиче се питање укључивања ономастичке грађе у *Речник српског језика XII–XVIII века*. Како је унутар пројектног тима донесена одлука о потпуном ексцерпирању наведене грађе, али не и о њеном укључивању у речнички фонд, изузев оних топонима који представљају реликт старијег стања, односно трагове некадашњих речи, родила се идеја да се приступи и изради специјализованог, историјско-етимолошког речника старосрпских личних имена. Аутор критички разматра примарне и секундарне изворе за овај речник и бави се проблемом његове макро- и микроструктуре.

Други тематски одељак у зборнику, *Извори за историјски речник српског језика*, броји шест радова који се баве питањем корпуса за историјски речник српског језика из различитих аспеката.

Први рад у другој целини зборника *Рашићивање и пренос у електронску форму ћирилске грађе за историјски речник српског језика: недоумице и могућа решења* (стр. 81–113) Марине Курешевић, Тамаре Лутовац Казновац, Александре Цолић Јовановић и Весне Бајић бави се проблемом рашчитавања и преноса ћирилске грађе у електронску форму, те даје преглед могућих решења ослањајући се на корпус одабраних текстова. Одабрана грађа јесте врло погодна за представљање могућих решења у поступку рашчитавања будући да представља жанровски, функционално, хронолошки и територијално хетерогену групу споменика. Сходно томе, корпус уједначен према јасно постављеним принципима приређивања отвара пут за његово даље коришћење како у језичким и књижевним истраживањима, тако и у онима историјског, правног, теолошког карактера и др. Аутори указују на недоумице и дају могућа решења настала разменом мишљења и искустава колега унутар самог пројекта, али и као резултат сагледавања досадашње праксе у издавању српских средњовековних ћириличких споменика. Предложена решења груписана су на неколико целина – интерпункција, начин преношења скраћеница, састављено или растављено писање речи, преношење одређених типова слова, преношење великих слова, обележавање бројне вредности, преношење надредних знакова, преношење нечитких делова текста и организација текста. Унутар сваке од њих пажљиво се приступа указивању на различите могућности приликом рашчитавања текста, те се открива разлог одабира једног од могућих решења на примерима из корпуса. Тежња да се очува изворни лик текстова и да се избегну било каква читавања од стране приређивача јесте главно начело које обједињује углавном све принципе преношења текста постављене у оквиру пројекта. Одступање од опште тежње ка што вернијем преношењу оригинала примењује се код преношења одређених типова слова, те се различити типови слова уједначавају, а задржавају се она слова која имају правописну функцију или она која фонтом подржава.

Рад на састављању историјског речника српског језика подразумева укључивање грађе са целог српског језичког простора. С тим у вези јесу следећа два рада. Рад Јелице Стојановић *Искусња у сабирању, рашићивању и приређивању грађе из Црне Горе (на основу рада на ћириловским исписама)* (стр. 115–127) говори о проблемима у вези са рашчитавањем, објављивањем и преношењем грађе с простора данашње Црне Горе и покреће питање проширења горње границе пројектом предвиђеног временског оквира будући да постоји грађа која само због установљене временске границе не би ушла у корпус за речник, а чини, према речима аутора, неодојиву целину, језички континуитет са нешто ранијим документима истог писара, из исте канцеларије. Рад Зорице Никитовић *Осврт на ћисану ријеч са ћросћора Босне и Херцеговине (XII–XVIII в.)* (стр. 129–163) упознаје нас са споменицима писаним српским народним језиком на територији историјске Босне и Херцеговине XII–XVIII века, без тежње ка исцрпности њиховог приказивања. Преглед споменика заснован је на жанровској подели.

Рад Ирене Цветковић Теофиловић *Путописи као извори за израду Речника српског језика XII–XVIII века* (стр. 165–183) указује на значај који има посебни лексички фонд српских путописа и проскинитарiona XVII и XVIII века као секундарних извора за израду *Речника српског језика XII–XVIII века*, с посебним освртом на два извора – водич Гаврила Тадића (1662) и путопис Андреја Петковића (1734).

О секундарним изворима за израду историјског речника српског језика пише и Надежда Јовић у раду *Медицински сјиси као извор за историјски речник српског језика* (стр. 185–197). Наиме, она предочава, на примеру *Хиландарског медицинског кодекса*, на који начин, када се искључе речи које припадају књижевном идиому, лексички фонд српских средњовековних медицинских списа доприноси богаћењу одређених тематских група старосрпске лексике и утиче на формирање историјског речника српског језика.

Владан Јовановић у раду *Обрада њедисандарне библијске лексике у историјским речницима ојсног јиша* (стр. 199–223) говори о проблему филолошке и, у већој мери, лексикографске анализе библијских лексема, односно лексема које припадају сфери православне духовности, на примерима узетим из српских издања библијских књига прве половине XIX века објављених на неререформисаном језику и писму. Аутор даје осврт на лексикографску обраду изабраних речи у одговарајућим историјским речницима и показује да библијска лексика у њима често није потврђена примарним извором из *Светог јисма*, те препоручује да историјски речник српског језика, који обухвата и славеносрпску епоху, међу изворе уврсти и библијске преводе Атанасија Стојковића и Платона Атанацковића (прва половина XIX века) јер би на тај начин библијска лексика и специјална, библијска значења речи из општег лексичког фонда могла бити потврђена примарним изворима из *Светог јисма*. Према томе, српска издања библијских књига из XVIII и XIX века на предвуковском језику и писму, која је аутор за потребе датог истраживања прегледао, показују да би овде, као и када су у питању паштровске исправе, требало размотрити померање горње хронолошке границе предвиђене пројектом.

Седам радова у оквиру треће целине зборника, *Ка микросџрукџури историјског речника српског језика*, посвећено је различитим питањима у вези са речничком микроструктуром.

У раду Снежане Петровић и Соње Манојловић *Начини моделирања одредница историјских речника у диџиталном окружењу* (стр. 227–252) на примеру једне потенцијалне одреднице општег историјског речника српског језика даје се предлог за њено моделирање у складу са међународним стандардима за обележевање текста и указује се на предности које пружају дигитална издања историјских речника руског, холандског (са фризијским) и пољског језика.

Аутори чланка *Рударски законик десјоша Сџефана Лазаревића: модел лексикографске обраде* (стр. 253–275), Александар Лома и Жељко Степановић, говоре о свом раду на речнику *Закона о рудницима*, односно *Рударског законика десјоша Сџефана Лазаревића* (аутори су се определили за назив који је овом споменику у латиничном препису дао издавач Сима Ћирковић 2005.

године). Најпре се истиче значај који овај драгоцени споменик има у светлости историјске лексикологије, те историјске и етимолошке лексикографије, а потом се представља модел лексикографске обраде на одабраним примерима. Пример лексикографског приступа, када је реч о овом споменику наше старе писмености, значајно је искуство за даљи рад како на Етимолошком речнику српског језика, тако и у домену српске историјске лексикографије.

У раду *Идентификација и формирање одредница у српском историјском речнику* (стр. 277–318) Виктор Савић и Александар Милановић осврћу се најпре на стање у словенској историјској лексикографској пракси када је реч о формирању граfiјског и правописног лика одредничке речи и о начину навођења различитих лексичких варијанти, односно њиховом међусобном односу. Врло је значајно прецизно дефинисање корпуса будућег историјског речника српског језика на које аутори скрећу пажњу – „речник старе писмености на народном језику” (стр. 294). Стављањем оваквог одређења речника у први план постаје сасвим јасно да из ексцерпираног примарног корпуса неће бити искључене речи из књижевног језика, али ни речи несловенског порекла које су део писаног народног језика датог периода. Веома детаљно и аргуменатовано аутори образлажу да граfiјска и ортографска доследност у навођењу заглавних речи може бити постигнута једино применом ћириличке транскрипције, док би у потврдама, тј. примерима из извора било задржано изворно писање. Према томе, први део леве стране речника била би одредничка реч транскрибована ћирилицом, „саобразно периоду и простору на којем се јавила најстарија потврда” (стр. 310), а предност би се давала структурно најпрозирнијим потврђеним ликовима лексема који „посредно одражавају почетно српско стање” (стр. 311). Принцип рационализације примењивао би се и када је реч о навођењу различитих фонолошких и творбених варијанти уз примарни лик лексема у оквиру главног речничког чланка, а које би се наводиле и на месту упућивачких одредница.

Марина Курешевић у свом чланку *Грамаfiјичке информације у историјском речнику српског језика: йолозни йринцији* (стр. 319–343) на основу искуства стеченог приликом састављања пилот-речника српског језика од XII до XVIII века, као и увидом у лексикографске поступке који постоје у историјским речницима словенских језика, даје предлоге, нуди решења и указује на проблеме / различите могућности у вези са дефинисањем морфосинтаксичких особина речи / њихових варијантних облика у будућем *Речнику српског језика XII–XVIII века* за сваку врсту речи, с акцентом на оне променљиве. Аутор предлаже да се осим основних грамаfiјичких информација у речничком чланку дају и подаци о језику текстова примарног корпуса који их, на пример, ближе одређују у погледу регионалне припадности или на основу промена које су забележене у току језичке еволуције.

Слободан Павловић у раду *Лексикографска обрада йрамаfiјичких речи у историјским речницима* (стр. 345–365) детаљније улази у проблем грамаfiјичких, тј. функционалних речи у поступку лематизације. Говори о начинима обраде речи овог типа у најистакнутијим историјским речницима словенских језика, у циљу проналажења најподеснијих решења за лексикографску обраду речи овог типа у општем историјском речнику српског језика. На

примерима везника *a* и предлога *na* аутор даје предлог лексикографске обраде функционалних речи у будућем *Речнику српској језика XII–XVIII века* истичући важност њихове претходне синтаксичке анализе у контексту сложених реченица у старосрпском језичком систему.

У раду *Дефинисање лексичкој значења у историјском речнику српској језика* (стр. 367–385) Јасмина Грковић-Мејдор и Исидора Бјелаковић баве се проблемом дефинисања значења лексема дајући најпре увид у решења која нуди досадашња историјска лексикографска пракса. У складу с тим, аутори истичу да ће будући *Речник српској језика XII–XVIII века* бити једнојезичан, дају препоруке у вези са начином дефинисања значења лексичких јединица (тип дефиниције, описна, синонимска или комбинована, у зависности од семантичког потенцијала лексема), нуде решења проблема хијерархизације значења вишезначних лексема у оквиру речничког чланка и подсећају да је ослањање историјске лексикологије и лексикографије на етимологију (као и обрнуто) врло важно приликом дефинисања значења одредничке речи.

На крају, као својеврстан резиме свих текстова из зборника, али и искустава колега ангажованих на пројекту, Исидора Бјелаковић у чланку *Предлој микросџруктури историјској речника српској језика* (стр. 387–399) износи предлог структуре лексикографског чланка будућег *Речника српској језика XII–XVIII века*, а сваки од елемената речничке микроструктуре темељно образлаже: одредницу (одредничку реч), граматичку информацију, податак о пореклу, дефиницију, потврду и вишечлане лексичке јединице.

Зборник радова *Историјска лексикографија српској језика* представља чврст темељ комплексног лексикографског подухвата у којем је потребно остварити највиши могући ниво доследности и уједначености како на нивоу микроструктуре, тако и у домену макроструктуре. Настао као синтеза искустава чланова пројектног тима и истраживача сродних научних опредељења, с освртом на ранију, углавном словенску лексикографску праксу, он ће у великој мери олакшати посао и уштедети време новим сарадницима у годинама које следе, док сарадницима који су сада ангажовани помаже да лакше стекну увид у речник као целину и разумеју све нивое његове структуре. Детаљно разрађени и примењени на хетерогеној групи споменика, постављени принципи приређивања текстова у овој књизи, као и полазни принципи за формирање свих нивоа микроструктуре будућег *Речника српској језика XII–XVIII века*, могу представљати, слободно можемо рећи, основу за рашчитавање, приређивање и лексикографску обраду текстова из нашег рукописног наслеђа и ван овог пројекта, чиме би даљи рад на рукописима био знатно олакшан, а на уједначен начин приређени текстови били погоднији за даља истраживања.

Ивана Безрукова

Институт за српски језик САНУ
Кнеза Михаила 36, 11000 Београд, Србија
ivanamancar@gmail.com

ЗНАЧАЈНА МОНОГРАФИЈА О РАЗВОЈУ АСТРОНОМСКЕ ТЕРМИНОЛОГИЈЕ

Исидора Г. Бјелаковић, *Терминологија у књижевним језицима Срба XVIII и XIX века (астрономија)*. Нови Сад: Матица српска, 2022, 378 стр.

У новој монографији под насловом *Терминологија у књижевним језицима Срба XVIII и XIX века (астрономија)* Исидора Бјелаковић наставила је истраживања предстандардних терминолошких система која је започела у докторској дисертацији *Географска терминологија код Срба у XVIII и XIX веку* (2012), а наставила у монографији *Терминологија код Срба у 18. и 19. веку (математичка географија и картографија)* (2017), *Речнику славеносрпског језика* (чија израда је у току) и бројним студијама објављеним у периодици и зборницима радова. Већ су претходне књиге и студије ауторку представиле као информисаног и поузданог тумача најспецифичнијег лексичког слоја предстандардних језичких идиома.

Основни ауторкин модел анализе терминологије, постављен у докторској дисертацији, временом се модификовао и деценију касније добио нову, проширену и побољшану форму, али је полазиште остало непромењено: прикупљена веома богата грађа је лексикографски обрађена, а затим су терминолошке јединице класификоване и анализирани из перспективе њиховог порекла и структуре. При обради су посебно истакнута диференцијална морфосинтаксичка обележја анализираних термина у односу на савремени српски језик. Описани терминолошки систем српске астрономије у књизи је, наиме, троструко упоређен: са стањем у старословенском језику, са стањем у средњовековној писмености на српкословенском и српском народном језику и, коначно, са стањем у савременом српском језику. Кроз наведене компарације ауторка је одабрала прави пут ка утврђивању (дис)континуитета у развоју астрономске терминологије, чему суштински доприноси и анализа лексичке спојивости централних термина *Сунце* и *Месећ (Луна)*, којима је етимологија детаљно проучена. Утврђивање почетних семантичких механизма при номинацији подразумевало је сличан поступак и за лексеме *звезда*, *небо*, *ган* и *свећ*, које су такође постепено терминологизоване. Ауторкин циљ да се одреди општи развој астрономске терминологије употпуњен је и веома богатим речником који је изведен из обимног корпуса, речником који би представљао научну вредност и да је објављен као засебна публикација.

Структура монографије И. Бјелаковић стабилна је и складна. Књигу чине четири поглавља: I. Теоријско-методолошки оквир истраживања (стр. 7–20), II. Анализа (стр. 21–150), III. Речник (стр. 151–348), IV. Закључак (стр. 349–355). Чини нам се да је готово непотребно напоменути да је оваква монографија морала настати на основу увида у богату и разноврсну, не само лингвистичку литературу, о чему сведочанство налазимо у списку референци

(356–364). Књигу затварају Прилози (стр. 365–375), у којима се налазе три различите, веома информативне и прегледне табеле поредбеног карактера: са терминима који одговарају стању у савременом термилошком систему и еквивалентима који се нису усталили, са терминима који се нису усталили и њиховим кореспондентима у савременом језику и са терминима без савремених термилошких еквивалената. Будући да се у монографији налазе укупно 33 табеле и многе илустрације, ауторка је овим прилозима само заокружила поступак прегледног представљања резултата својих анализа.

Након што нас је у уводном поглављу (Теоријско-методолошки оквир истраживања) сажето упутила у развој астрономије, у предмет, корпус и задатке свога истраживања, као и у појмове *џерминологија* и *џермин*, И. Бјелаковић се у централном делу своје монографије у шест потпоглавља посветила структури астрономског речника, (дис)континуитету његовог развоја од IX/X до XIX в., односу према савременој терминологији, процесима у формирању астрономске терминологије током XVIII и XIX в., лексичке спојивости термина *Сунце* и *Месећ* и семантици термилошког регистра. Полазећи од порекла јединица, ауторка лексичке иновације дели у четири групе: термине страног порекла, славенизме, славеносрбизме и термине домаћег порекла. Значајано је истаћи да је оваквом сегментацијом ауторка направила искорак у односу на модел који је током 80-их и 90-их година XX в. усталио Светозар Стијовић, по којем славеносрбизми спадају у славенизме у ширем смислу. Правећи нову класификацију, И. Бјелаковић издваја у посебну категорију хибридни лексикон која представља мост што спаја славенизме и домаћу лексикон, па тако славеносрбизми постају видљивији маркери лексичке вернакуларизације у историји српске културе. С једне стране, реконструисана структура астрономске терминологије у доброј мери корелира са целокупним стањем у српској писмености током XVIII и XIX в. јер међу терминима страног порекла доминирају интернационализми (европеизми), германизми, турцизми, латинизми, грецизми, италијанизми и хунгаризми. Интернационализми су, као и у другим сферама тадашње српске науке и културе, усвајани понајпре преко немачког и руског језика. С друге стране, судећи на основу шире лексичке слике у српском језику током XVIII и XIX в., може изненадити мали број германизма у астрономској терминологији (*флека*, *фриш*). Тематске специфичности ове терминологије и начини њеног прихватања и мењања условљавају, очито, и мали број турцизама (*Ажгаја*, *белеј*, *дурбин*, *џане земно*, *асирономическа кула*), латинизма (*факља*, *Јовици*), грецизама (*Млечни друм*), италијанизама (*џусџула*) и хунгаризма (*Кочијац*). Видљиво је да је у бројним примерима у питању заправо терминологијација лексема из општег лексичког фонда, што и ауторка подвлачи.

Високу заступљеност славенизама у термилошким регистрима српских књижевних језика XVIII и XIX в. ауторка мотивише језичким пуризмом. Обиље руских термина из петровске и ломоносовске епохе попунило је празнине у нашим различитим термилошким системима, па се резултати њихових новијих истраживања овде поклапају у закључку да су славенизми бројчано доминирали. Поклапају се и развојне тенденције, чији је објединитељ вернакуларизација. Иста лексичка тенденција карактеристична је за

метајезик различитих наука будући да „број термилошких славенизама на почецима научне делатности Срба у XVIII веку далеко је већи него онај посведочен у делима научног карактера од педесетих-шездесетих година XIX века, што је у потпуности очекивано” (стр. 29). Процес вернакуларизације је, наравно, знатно убрзан Вуковом реформом, па не чуди ауторкин закључак, изведен на основу бројних поузданих анализа, да су славенизми потом послужили као „узорна основа, која је након посрбљавања заживела и у потоњим временима: *созвездије* → *сазвежђе*; *време будушче* → *будуће време*; и сл.” (стр. 29). Очекиван је, али на богатој грађи документован, и ауторкин глобални закључак о пореклу данашњих астронимских термина: „У савременом термилошком систему српског језика стабилизовали су се, дакле, термини страног порекла (интернационализми), док су одговарајући славенизми, славеносрбизми и домаћи термини временом потиснути” (стр. 64).

Битан методолошки задатак ауторка је морала савладати и анализирајући структуру термина у време када су им границе магловите, а они подложни брзим променама. У анализираној грађи она региструје 356 једночланих и 479 вишечланих термилошких јединица. Монолексемски термини подразумевају неизведенице и изведенице, а у њих је ауторка уврстила и термине добијене процесом терминологизације лексема из општег фонда (*Сунце*, *Месец*, *звезда*, *небо*, *йеџа*, *џава*, *реј* итд.). Више пажње терминолога и историчара књижевног језика несумњиво ће привући изведенице (*звездар*, *звездарски*, *звезни*, *џланејџић*), сложенице (*звездовежесџиво*, *небоџеченије*, *ликокрућ*), лексеме добијене комбинованом, сложено-суфиксалном (*новолуније*, *новомесјачије*, *звездослов*) или префиксално-суфиксалном творбом (*засенак*, *доџлед*, *наџџеменик*, *џодножник*), као и чистом префиксацијом (*соџуџџник*, *сџуџџник*, *саџуџџник*, *суџланејџа*). Вишечлане термилошке јединице имају различиту структуру, од оних и данас уобичајених (придев + именица, именица + именица у генитиву) до структура које су данас због инверзије или гломазне структуре архаичне, па самим тим и непотврђене у референтним истраживањима: именица у генитиву + именица (*Солнца заџменије*, *Луње џомираченије*), именица + придев (*џодина асџрономическа*, *дурбин звездарнички*), именица + предлог + именица (*џумно околу Солнца*, *наклоненије на џамњачу*) и сл.

Већ смо истакли да посебну и засебну вредност монографије представља и речник, којим се број потенцијалних корисника књиге шири са лингвиста на све заинтересоване појединце, астрономе пре свих. Због потреба шире публике, а и због неусталености некадашње грађије и ортографије, одреднице су у речнику транскрибоване, а речнички чланак у високој мери следи лексикографски модел дат у *Оџледној свесци Речника славеносрџској језика* (2017) и у претходној ауторкиној монографији, што обезбеђује континуитет истраживања и олакшава будуће синтезе. Одредницу штампану масним словима прати граматичка информација, регистроване форме у оригиналном ортографском виду, хронолошки поређане, потом дефиницију дату курзивом, потврде са ширим контекстом, синониме тј. еквиваленте и изразе с датим термином који немају статус вишечлане јединице. Дobar пример може дати обрада термина на који смо се позивали у приказу:

Луна / луна ж 1. *крујно небесно ѿело најближе Земљи, ѿ природни Земљин са ѿелитиј.* в. Месец (1а). [...] чрезъ округлу форму землѣ-сенке при луне помрачанијама... (ГХ 1844: 8). 2. *небеско ѿело које ѿод уишцајем ѿравишације кружи око ѿланѿе, са ѿелитиј.* в. сателит. – Оваковихъ вторичныхъ планетовъ или Лунѣ (ибо најболше бы было все вторичне планете Луномъ называти) видусе зрительномъ трубомъ около Юпитера 4. около Сатурна 7. (АС 1801: 110).

Моћ успешне синтезе Исидора Бјелаковић демонстрира на свега седам страна закључка, којим резимира домете свога обимног истраживања. Поздана анализа 835 термилошких јединица показала је да је свега њих 146 опстало у савременоме српском језику. Ауторка је издвојила неколико етапа у појави оних скупина које ће преживети у номенклатури до данас. Поприлично хетероген астрономски термилошки систем из XVIII и XIX в. уједначен је и редукован процесима који су прецизно описани и илустровани: „Ове јединице временом су или (1) изгубиле статус термина и постале стилски маркиране (нпр. Даница, Луна, луча, сена) или су (2) нестале из лексикона српског језика (нпр. звездопад, привлачица, полноземлије и сл.)” (стр. 350–351). И овај цитат показује важне одлике ауторкиног језика и стила, а то су јасност и прегледност које произлазе из једноставности, као и способност да ваљаним избором оптималног броја примера на најбољи начин илуструје описане појаве и закључке.

Изучавања „довуковске” или „предвуковске” епохе развоја лексике наших књижевних језика током последње деценије добила су снажан замах, којем је пресудно допринела управо Исидора Бјелаковић. Својим два монографијама, као и радом на *Речнику славеносрпској језика*, она се потврдила као водећи тумач развојних процеса у српским термилошким системима. Ове књиге Исидоре Бјелаковић, као и монографије Ане Мацановић о језикословној терминологији и Милене Зорић о славенизмима у Стеријиним драмама, уверавају нас да ће кључни недостатак наших лингвистичких, али и културолошких, сагледавања XVIII и XIX века, а то је празнина у бољем познавању развојних лексичких процеса, бити отклоњен и кроз нове сличне анализе. Сигурно је да битнијих празнина у познавању развоја српске астрономске терминологије после ове монографије више нема.

Александар Милановић

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик са јужнословенским језицима
Студентски трг 3, 11000 Београд, Србија
aleksandar.jus@gmail.com

Зорица Никитовић (ур.). *Српско њисано наслеђе и историја средњовековне Босне, Хума и Травуније*. Бања Лука – Источно Сарајево: Филолошки факултет у Бањој Луци – Филозофски факултет у Бањој Луци – Филозофски факултет у Источном Сарајеву, 2021, 521 стр.

У зборнику који је пред нама објављени су радови представљени на другом по реду научном скупу *Српско њисано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума*, одржаном 21–22. јуна 2019. године у Требињу.¹ Конференција је организована у склопу „Програма осам стотина година самосталности Српске православне цркве за период 2019–2021. година” Владе Републике Српске и окупила је шири круг еминентних научника, који су и овом приликом дали свој допринос проучавању језичког, књижевног, историјског, теолошког и општекултурног наслеђа Срба у историјској Босни и Херцеговини.

Радови у зборнику *Српско њисано наслеђе и историја средњовековне Босне, Хума и Травуније*, укупно њих двадесет један, груписани су „у три идентитетске области: историја, језик и књижевност” (стр. 8). Улога уредника припала је проф. др Зорици Никитовић (Бања Лука), док су рецензенти садржаја зборника као целине били академици Десанка Ковачевић-Којић (САНУ), Александар Лома (САНУ) и Бранко Летић (АНУРС).

1. У оквиру првог поглавља, под насловом *Историја*, обједињени су радови посвећени појединим историјским, теолошким и културноисторијским темама. Извори за ову групу истраживања били су разнолики – пословноправна документа (повеље, писма и уговори, махом из Државног архива у Дубровнику), друга архивска грађа, белешке са путовања, турски дефтери, натписи на стећцима, црквеноправни списи, сакрално рукописно наслеђе.

Започиње га рад Невена Исаиловића (Београд), *Хум и Хумска земља у ишиулаишури средњовековних владара и великаша* (стр. 13–37), у којем аутор историју овог поднебља прати кроз помене у интитулацијама, диспозицијама и потписима докумената. Након неколико векова променљивих међусобних односа, Хумско кнештво се са освајањима Немање и браће стабилизује као посебан ентитет у оквиру српске државе. Аутор запажа да се у XIII веку експлицитно помиње у повељама са хумском тематиком, или у случајевима када су Немањићи желели да истакну своју власт над овом облашћу. Већ од друге половине столећа Хум постепено измиче пажњи Немањића, који се све више оријентишу ка јужним, византијским подручјима. Најпре се нашао пред налетом хрватских великаша Шубића Брибирских, да би од 1326. све до османског освајања титулатура хумског господина била у рукама босанских владара и великаша – династије Котроманић, породица Санковић, Косача. Аутор се задржава и на појму Херцегове земље, потоње Херцеговине, која је

¹ Први научни скуп *Српско њисано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума* одигра се у Вишеграду 2017. године и прати га истоимени зборник (Бања Лука – Источно Сарајево, 2018).

обухватала знатно ширу територију од Хума. Истакнуто је и да су последњи нетурски баштиници Хума заправо Радивојевићи-Влатковићи, босанска властела из западних крајева.

Радивој Радић (Београд) указује на *Неколико занемарених ѿодаѿака о Босни из групе ѿоловине XV века* (стр. 39–49). Реч је о вестима из пера четворице путника из Западне Европе, тројице са Апенинског полуострва (Анселм Адорно, Филипо Буонакорси Калимах, Бонсињоре Бонсињори) и једног из Немачке (Арнолд фон Харф), који су се током својих путештвија обрели на Балкану. Тако, између осталог, сазнајемо да су турским налетима најдуже одолевали данашња Сребреница и Јајце, да се у босанским планинама може наићи на руднике сребра, те да се у Невесињу налазе две планинске тврђаве турског освајача. Аутор рада закључује да се подаци из ових бележака, иако фрагментани, уклапају у општу слику Босне у XV столећу, дајући „обрисе једне државе која је пред налетима Османлија управо пропала” (стр. 47).

Црѿице из ѿравних односа Косача и Дубровника (стр. 51–66) доноси Срђан Рудић (Београд). Територија којом су владале Косаче граничила се с Дубровачком републиком, те су обе стране биле заинтересоване да своје односе правно уреде. Није познато када је тачно склопљен први међусобни уговор, али се зна да је то морало бити током последње деценије XIV века. Сачувана документа показују да је главни предмет несугласица била трговина сољу – док су Дубровчани настојали да по сваку цену задрже монопол који су имали још од времена Стефана Немање, и краљ Твртко I и Сандаљ Хранић су у више наврата покушавали продају соли у Новом. Из истог разлога Стефан Вукчић Косача и Дубровник били су у трогодишњем сукобу, који је формално окончан 1454. Након пада Босанског краљевства (1463) престаје потреба за регулисањем међусобних односа, те из каснијег периода нема сачуваних докумената.

Следи рад Павла Драгичевића (Бања Лука), *Босанско Загорје у средњем вијеку* (стр. 67–105). Овај топоним помиње се већ у ктиторском натпису Кулина бана (село Мухашиновићи код Високог), који је цркву зидао у време освајања „кучевског Загорја”. Детаљним прегледом извора и ставова у досадашњој литератури, аутор утврђује да је заправо реч о пограничним крајевима источно од Дрине и јужно од Мачве и Београда. С друге стране, босанско Загорје је средњовековна жупа и област између горњих токова Неретве и Дрине, а под босанском управом се први пут помиње 1326. у повељи бана Стјепана II Котроманића. Мада би се због планинског рељефа могло претпоставити да је реч о слабо насељеним крајевима, аутора на сасвим другачије закључке упућују археолошки и писани извори – остаци десетак утврђења, називи чак стотинак села у турским дефтерима, стећци (поготово они с ћирилским натписима), помени у документима Државног архива у Дубровнику. Овакви налази објашњавају се важним географским положајем, на размеђи средњовековне Босне и Хума. Рад је обогаћен и прилозима – пописима насеља нахија Загорје, Ком и Вишево у XV веку, те фотографијама натписа Кулина бана.

Предмет интересовања Радмила Пекића (Приштина / Косовска Митровица) била су *Имена на камену Травунице и Захумља* (стр. 107–129). С обзиром на не сасвим уједначене ставове о пореклу стећака, драгоцено је свако сазнање

о личностима које под њима почивају. Консултујући дубровачке изворе аутор успева да идентификује бројне особе које се помињу у натписима на знаменитим стећцима са ових простора – припаднике племенских родова Влаховићи, Пријераци, Бунчићи, Дробњаци и други. Тиме се још једном потврђује значај архивске грађе у истраживањима овог типа.

Сарајевски препис (око 1350. године) повод је да се и овом приликом укаже на *Значај Закономправила Свештој Саве* (стр. 131–151), што је учинио Саша Шољевић (Источно Сарајево). Аутор нас најпре подсећа да номоканони (законоправила) представљају мешовите зборнике грађанских закона и црквених канона, те да се Законоправило код Срба појављује старањем Светог Саве, као резултат оригиналне кодификације римско-византијског права (извори и садржај детаљно се разматрају у раду). Темелни значај овог документа огледа се у инсистирању на симфонији цркве и државе – њихов однос заснива се на међусобној сарадњи, али и чувању аутономије сваке од њих. У Законоправилу Светог Саве нарочита важност придата је харитативној делатности цркве и постојању часних домова, те осуди симоније. Такође, одлучно се одбацују иновације Римске цркве (попут служења на бесквасном хлебу или поста суботом), чиме се подвлачи припадност православљу. Чињеница да Номоканон све до данас задржава статус званичног канонског зборника сведочи о томе да „просветитељско дело Светог Саве припада српском народу како у протеклим вековима, тако и у садашњости и у будућности” (стр. 149).

Владан Бартула (Источно Сарајево) зборнику је допринео радом *Средњовековно православно монаштво Босне, Хума и Травуније* (стр. 153–184). Уз позивање на литературу, аутор најпре истиче да је црквена организација у средњем веку на овим просторима била превасходно „источног, православног обреда, српскословенског језика и ћириличног писма” (стр. 153). У складу с тим је и карактер монаштва, на шта упућују различити показатељи. О томе, у првом реду, својом садржином, језиком, графијом и ортографијом сведочи рукописно наслеђе. Као најбољи пример истакнут је Радосављево зборник – на основу организације текста и глагољског записа, писаног архаичном глагољском графијом источне провенијенције из последње деценије XII века и прожетог исихастичким елементима, закључује се да је овај текст преузет са Истока и да је служио при обреду полагања монашког завета. Да је монаштво у Босни и Хуму било православног карактера показује и хијерархија Цркве босанске и пратећа терминологија – рецимо, звање *іосій*, „некада синоним за игумана у старијој организацији словенског монаштва” одржало се у Босни, „која је била затворенија за духовне утицаје извана” (стр. 179). Напослетку, ту су и бројне црквене грађевине и стећци, распрострањени по локалитетима Босне, Хума и Травуније, од којих су многи споменути у раду.

Ово поглавље заокружује рад Боривоја Милошевића (Бања Лука), *Православна црква и српски национални идентитет у Босни и Херцеговини* (стр. 185–208). Након освајања српских земаља од стране Османлија, Српска православна црква на себе преузима улогу чувара духовног, националног, али и политичког бића српског народа под турском влашћу, обједињујући Србе из Османског царства, Хабзбуршке монархије и млетачке Далмације. Тако је од обнављања (1557) до укидања Пећке патријаршије (1766) и православна

црква у Босни и Херцеговини била њен саставни део. Друштвено-политички живот Срба у Босанском пашалуку одвијао се превасходно у оквиру црквено-школских општина, а православни манастири били су главна спона између цркве и народа, са улогом, између осталог „да заштите становништво од превјеравања (исламизације и покатоличавања) и губитка националног идентитета” (стр. 193). Важна димензија деловања православног свештенства, нарочито у XIX веку, било је учешће у националним ослободилачким покретима.

2. У другом поглављу, *Језик*, налазе се радови у којима су из историјско-језичке перспективе анализирани жанровски разнолики текстови са простора средњовековне Босне и Хума, како сакрални, тако и они несакралне природе – јеванђеље, чудо, пословноправни списи, роман, тефтери, тестамент. Један рад из ове целине припада области историје (словенског) писма.

О њројолајољци (стр. 211–224) пише Вања Станишић (Београд). Под овим термином у палеославици подразумева се реконструкција првобитног списка знакова словенске азбуке, при чему главне изворе представљају древни словенски абецедари (азбуквари), азбучне молитве и спис Чрнорисца Храбра. Главни део рада посвећен је питању да ли су слова „ђерв” и „шта” била део првобитне словенске азбуке. Своје место у оквиру ове теме има и Минхенски абецедар, најстарији паралелни списак двеју словенских азбука, који потиче из XI века, с хумско-босанског подручја, с обзиром на оригинално ћирилично ђерв. Двојерова и тројусова структура глагољице и ћирилице Минхенског абецедара „одражава старију фазу те штокавско-глагољске структуре, у којој ћирилица још увек верно прати глагољицу и представља само њену буквалну транслитерацију” (стр. 221).

Следи рад Виктора Савића (Београд), *Грецизми Дивошева јеванђеља* (стр. 225–287). Дивошево јеванђеље представља најстарију сачувану књижну целину из српске књижевнојезичке скупине са простора средњовековне Босне (око 1330. године). Непосредан предмет интересовања били су лексички грецизми, међу којима се начелно могу разликовати „општи” (они који су се усталили у свим словенским рукописима с древним јеванђељским текстом, нпр. адъ, еванђелие, тръπεζа) и „посебни” (они којих у већини других споменика исте врсте углавном нема, нпр. камель, спекоуляторъ); притом треба имати на уму да се под грецизмима подразумевају и позајмљенице које су стигле само уз грчко посредовање. Аутор спроводи текстолошко поређење са одабраним јеванђељима, пре свега старословенским и српкословенским, узимајући у обзир и текст најстаријег хрватског глагољског јеванђелистара (из Омишаљског мисала), као и поједина руска јеванђеља. Између осталог, утврђено је да: 1) Дивошево јеванђеље и друга из исте групе у погледу грецизама нису међусобно кохерентна и не издвајају се у односу на укупан корпус српских јеванђељских рукописа; 2) западносрпска рукописна грана не репрезентује древни текст Словенског јеванђеља, већ припада каснијем типу, који настаје накнадним увидом у грчке предлошке; 3) у овим текстовима нема ничег јеретичког, богумилског, „они су по свему источне, ‘православне’ провенијенције, тј. ова јеванђеља су део заједничког наслеђа црквенословенске писмености из круга Pax Slavica Orthodoxa” (стр. 275).

У раду Јасмине Грковић-Мејџор (Нови Сад), *О сарајевском њрејису Чуда ѡресвейше Боѡродице из 1715. ѡдине* (стр. 289–299), анализирају се језичке одлике овог преписа, до сада готово непознатог у нашој средини. Реч је о верзији дела Атанасија Ландоса са Крита, које је први пут штампано 1641, а на српскословенски преведено већ 1684. године. Анализа је показала да је српскословенска норма добро очуванана свим језичким нивоима. Но, синтакса овог текста ипак упућује на српскословенски језик *нижеѡ сѡшила*. Својеврсно понародњавање, тј. приближавање говорном језику без кршења норме највидљивије је у сфери партиципа, и то кроз одсуство изразитих књишких конструкција и фаворизовање конкурентних средстава која постоје и у вернакулару (нпр. временске реченице у односу на апсолутни датив). Такође, паратактичке структуре доминантне су у односу на хипотактичке. Оваква језичка реализација условљена је наративном природом текста, са многим мотивима из усмене књижевности, и његовом наменом публици којој виши стил није морао бити близак, те не чуди сродност са језиком Српске Александриде.

Слободан Павловић (Нови Сад) утврђује *Фонолошке одлике срѡских ѡвельа и ѡисама власѡтеле Санковића* (стр. 301–320), чији су се поседи налазили у области Хума. Сачувано је пет ћириличких исправа упућених Дубровнику од 1336. до 1399. године, а писало их је пет писара, од којих су тројица позната. У раду се разматрају историјскофонолошки релевантне појаве у сфери вокализма и консонантизма. У погледу судбине јата забележена је тројака ситуација: чување његове фонолошке посебности у виду затвореног /e/ (двојица непознатих писара), икавска рефлексација кратког јата (дијаци Грубанац и Рашко), чување фонолошке вредности јата кроз дифтонг /ie/ (логотет Милета Поповић). Свим писарима осим једног позната је промена /ə/ у /a/, док се рефлекси вокалног /l/ срећу код двојице њих. Резултат прогресивног јотовања [jd] бележи се спорадично. Аутор закључује да није могуће прецизирати дијалекатске особености територије Санковића, али се може претпоставити „да је говор Милете Поповића био најближи вернакулару главнине простора којим су Санковићи управљали крајем XIV столећа” (стр. 318).

И Зорица Никитовић (Бања Лука) бавила се језиком правних текстова, али из лексичко-семантичког угла. Резултати њеног истраживања изложени су у раду *Теонеме у ѡсловно-ѡравној ѡисменосѡи средњовјековне Босне и Хума* (стр. 321–353). Ауторкина намера била је да утврди „да ли се и којим елементима сакралног одликују српске ћириличне исправе са простора средњовјековне Босне” (стр. 324). Анализа је спроведена у теоријском окриљу теолингвистике, на основу докумената из *Дѡпломатѡичкој зборника средњовјековне Босне* Невена Исаиловића (у рукопису). Показало се да су лексичке теонеме и сакрални изрази у значајној мери заступљени у већини структурних делова повеља (уз традиционално навођену аренгу). Најфреквентнији су теоними (називи за Бога), следе теотоконими (називи за Богородицу) и агиоантропоними (власита имена светитеља), док су ангелоними (називи за бестелесна бића) и хеортоними (називи црквених празника) ређи. Чињеница да се дипломатија одвијала милостиу Божиюмъ, а акти писали Бога молекѡ и призвавъ име Христа Бога „говори о *ѡеоанѡроѡцентѡричној* [курзив АЦЈ] језичкој слици свијета која стоји у темељу старе српске писмености, књижевности и културе” (стр. 347).

Понародњавање језика у Берлинској Александриди на синтаксичком нивоу (стр. 355–378) било је предмет интересовања Марине Курешевић (Нови Сад). Берлинска Александрида (БА) један је од јужнословенских преписа средњовековног романа о Александру Великом, настао крајем XV века на тлу (југо)западне Босне. Може се узети за првобитну српкословенску верзију текста с краја XIII / почетка XIV века из околине Дубровника или Дукље, с тим да су претходна истраживања показала да је текст БА у великој мери понародњен. У овом раду анализирају се инфинитивна фраза и хипотактички везници, а резултати се пореде са текстом тзв. Академијиног рукописа Српске Александриде (СА), писаног српкословенским језиком нижег стила, како би се што боље сагледао карактер овог понародњавања. Инфинитив је у оба текста забележен у истим синтаксичко-семантичким улогама, с тим да се текст БА одликује мањом фреквенцијом књишких црта (нпр. акузатива са инфинитивом уз комуникативне, когнитивне и глаголе перцепције), често са формалном грешком, и нешто већом склоношћу ка употреби млађих конкурентних средстава. Такође, у оба текста доминирају хипотактички везници из књишког регистра, али је њихова превага у тексту БА мање изражена; посведочени су и везници који указују на његову (југо)западноштокавску провенијенцију (нпр. везник да којим се уведе асертивне допунске реченице уз одређене групе глагола). Истраживање је показало да се понародњавање спорије реализовало на синтаксичком, него на фонетско-фонолошком и морфолошком плану, као и да је спроведено до краја у другом делу текста БА, који се текстолошки разликује од текста СА. Нешто већа блискост језика БА са вернакуларом може се објаснити његовом припадношћу „културном кругу који није био непосредно изложен утицају Српске православне цркве” (стр. 359).

У раду Исидоре Бјелаковић (Нови Сад) анализира се *Језик Тефџера хаџи Гавра (1684–1751)* (стр. 379–398). Реч је о препису оригиналног документа, вођеног у Сарајеву током наведеног периода. Будући да је настајао у доба смене српкословенског језика рускословенским као званичним језиком Српске православне цркве, рад почиње прегледом досадашњих знања о хронологији и току овог процеса, која су оцењена као недовољно заокружена, што се нарочито односи на области изван Јужне Угарске. Фонолошка и морфолошка анализа језика Тефџера, фокусирана на црте које се могу посматрати као *differentia specifica* говора православног становништва Сарајева и околине (рефлексија јата, статус фонеме /x/ и деклинација хипокористика мушких имена), показује да је писан у основи народним језиком, са спорадичним упливом српкословенских елемената. Запажа се да је присуство књишких црта условљено тематском устројеношћу текста и социјалном стратификацијом (нпр. веома су фреквентне у текстовима о високим црквеним великодостојницима). Спорије продирање рускословенског језика у Босни у односу на друге српске средине последица је, по свој прилици, тешког положаја Српске православне цркве на овим просторима у XVII и XVIII веку, те отежаним везама са Русијом.

Надежда Јовић (Ниш) обавештава нас *О језику шестнаестог века Хаџи Јова Дукиној Вишковића из 1707. године* (стр. 399–416), дубровачког трговца пореклом из околине Требиња. Анализом фонетских, морфолошких и синтаксичких

особина утврђено је да је опорукa писана у основи српским народним језиком источнохерцеговачког типа. Нека графичка решења резултат су угледања на латиницу (нпр. вокално *p* доследно се бележи као *ap*), а на плану синтаксе уочен је утицај романских језика у мешању падежа мировања и кретања, те употреби посесивног генитива с предлогом *od*. Богата ономастичка грађа открива доминацију хришћанског ономастикона у односу на словенски, што би, истиче ауторка, требало проверити ширим захватом у грађу овог типа. Ваља нагласити и да су српскословенске језичке особине (нпр. САМАРТЪ, ОДЕЖДА), такође посведочене у тексту, јасан показатељ професионалне припадности опоручитеља.

Рад који затвара целину о језику припада управо области ономастике – Ирена Цветковић Теофиловић (Ниш) испитивала је *Лична имена у Тефтеру Сџаре цркве у Сарајеву (XII и XVIII век)* (стр. 417–436). Непосредан извор за ово истраживање била је рукописна књига Сарандари, парусије и вјечни помени, преписана из поменутог тефтера. Фреквенцијска анализа мушких и женских имена показала је да она хришћанска (Јован, Марија) имају апсолутну превагу над словенским (Милета, Стана), што можда говори у прилог већ уочене тенденције повлачења словенске антропонимије на територији Хабзбуршке монархије и динарских крајева у XVIII веку. Такође, грађа из овог рукописа нуди значајне податке за историјску дијалектологију, проучавање типова антропонимијске формуле, те увид у процесе настанка српских презимена. Ауторка закључује: „Имена православних хришћана окупљених око Старе цркве у Сарајеву, који су живели у XVIII веку, сведочанство су њиховог вековног присуства на овим просторима” (стр. 433).

3. Последње поглавље, *Књижевност*, доноси нова сазнања о садржини једног од најзначајних споменика писмености средњовековне Босне и о једном штампару/редактору пореклом са ових простора, али и разобличава одређене механизме оспоравања аутохтоности српског народа у Босни у Херцеговини, примењиване током XX века.

Данијела Дојчиновића (Бања Лука) посебно су интересовали *Небиблијски шексџови Хваловој зборника*, из 1404. године (стр. 439–459). Овај рукопис редовно је у литератури приказиван као богумилски/патаренски, и то на основу произвољног тумачења појединих детаља у колофону (писаревом запису), док је његова садржина занемаривана. У раду се најпре даје преглед садржаја Хваловог зборника. Његову основу чине канонски библијски текстови, који не могу бити спорни, с тим да и у њима има елемената који указују на православни карактер овог рукописа, попут девет библијских песама или 151. псалма. Но, у средишту ауторове пажње били су они ванбиблијски – Посланица Кипријану Јевсевија Кесаријског (са тзв. Јевсевијевим канонима), Euthalian Apparatus и други. Њиховом детаљном анализом утврђено је да „у Хваловом зборнику нема нити једног текста који није добро познат и у више наврата посвједочен у богатој рукописној традицији православне Цркве” (стр. 456).

Светлана Томин и Ивана Иванић (Нови Сад) систематизовале су познату и донеле нека нова сазнања о томе ко је био *Јован Свејџорац из Гомионице* (стр. 461–478), за чије име се везује штампање Триода цветног 1649. у

Трговишту. Родом из Каменграда у Босни, из манастира Гомионице најпре одлази на Атос, по свој прилици да би учио грчки језик. Одатле, услед повољних прилика за културни рад, прелази у Влашку. Као игуман манастира Деалу учествује у штампању Литургијара из 1646. године, на коме се налази до сада неуочена фигура самог Јована Светогорца, практично његов ауто-портрет. Три године касније у Трговишту, по налогу влашке кнегиње Јелене Бесарабе, српском редакцијом штампа Триод цветни. Овај рад, с једне стране, осветљава улогу манастира Гомионице у одржавању и ширењу православне духовности и српске писмености, а с друге, представља прилог познавању српског штампарства у Влашкој, као и српско-румунских веза средине XVII века. Задати су и правци даљих истраживања о Јовану Светогорцу.

У раду *Средњовековна Босна и Хум у Крлежином есеју „Бојумилски мраморови”* (стр. 479–488) Бранко Летић (Источно Сарајево) подвргава анализи податке које је познати књижевник, ерудита, полиглота, енциклопедиста и оновремени члан ЦК Хрватске изнео у свом есеју *Бојумилски мраморови* (настајао од 1954. до 1965) и одредници „Богумили” у *Енциклопедији Југославије* (1/1955. и 1/1966). Оба текста формулисана су као званични ставови о богумилству средњовековне Босне и Хума, а заправо су заснована на низу логичко-методолошких пропуста, тенденциозном и селективном односу према изворима и литератури, те покушају дисквалификације историчара који су, идући за чињеницама, дошли до другачијих налаза. Б. Летић указује на противречности између општепознатих ставова о богумилима и конкретних текстуалних и ликовних решења на стећцима (рецимо, на већини стећака урезан је крст). Истакнута је и неадекватност термина „босанчица”, којим Крлежа назива писмо стећака и писаних докумената средњовековне Босне, иако му је морало бити познато да је реч о позном термину из аустријског доба. Крлежин есеј био је, закључује аутор рада, „снажна подршка мистификацији порекла садашњих Бошњака, а са њом и свим потоњим политичким импликацијама око аутохтоности и легитимитета културне баштине” (стр. 487).

Зборник затвара рад „*Добри Бошњани*” у *књижевној идеологији бошњачке посебности* (стр. 489–521), аутора Дарка Ђога (Источно Сарајево). У њему су анализирана два рада Мехмедалије Мака Диздара, која су имала готово одлучујући значај у формирању књижевне, националне и (псеудо)историјске самосвести Муслимана/Бошњака, оба заснована на идентитетској (зло)употреби средњовековља. У *Анџологији сџарих босанских ѿексџова* избор повеља одликује „својеврстан ангажовани редуccionизам” (стр. 498) – на пример, од повеља бана Матеја Нинослава изабрана је једина у којој се експлицитно не спомиње српско име. Посебну пажњу Д. Ђого посвећује фрази „добри Бошњани” и идеолошки обојеном значењу које јој М. Диздар приписује, а које се може свести на следеће: „‘Добри Бошњани’ су ‘добри’ баш зато што су ‘Бошњани’ – њихова супстанцијална доброта има смисла само у оквиру њихове босанске посебности” (стр. 511). У *Каменом сџавачу* ове идеје добијају додатну поетску надградњу. Долази се до следећег закључка: „Идеологија босанске посебности, етичко-етничке супериорности, очигледно, стоји на нестручно приређеној ‘историјској’ грађи коју сачињава српско писано наслеђе средњовековне Босне и Хума, као и на накнадним политички ангажованим интерпретацијама тог наслеђа” (стр. 517). Аутор такође истиче да се

оно не сме посматрати као тек периферни, архаични одјек немањићко-рашког културног обрасца.

4. Резултати истраживања сакупљених у овој вредној књизи не само да доносе нова сазнања, већ још једном потврђују добро познате (а неретко занемариване) чињенице и уједно представљају пострек за даљи рад на проучавању и издавању средњовековног наслеђа Босне, Хума и Травуније, „које и језиком и писмом и културолошким садржајем припада корпусу српске писане баштине” (стр. 9).

Александра Цолић Јовановић

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
aleksandra.colic@ff.uns.ac.rs

UDC 811.163.41'342.2(049.32)

Дејан Средојевић. *Дикција – о љасу, љасовима, акценџу и љрозодији у српском језику*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2022, 301 стр.

Монографија *Дикција – о љасу, љасовима, акценџу и љрозодији у српском језику*, аутора Дејана Средојевића, професора на Одсеку за српски језик и лингвистику на Филозофском факултету у Новом Саду, у издању Филозофског факултета у Новом Саду, заснована је на дугогодишњем ауторовом наставном раду и истраживању феномена дикције у српском језику. Као што аутор наговештава у *Предговору*, у ово су дело уткани знање и искуство стечени током двадесетогодишњег бављења дикцијом. То је знање изузетно опсежно и обухвата како теоријске аспекте универзалних акустичких и артикулационих законитости на којима почивају говор и дикцијске појаве у језицима света и улоге ових феномена у комуникацији, тако и резултате до којих је аутор дошао у вишегодишњим акустичко-фонетским истраживањима, у којима је проверио и утемељио теоријска знања на материјалу српског језика.

Поред поменутог *Предговора* (стр. 9–10) и списка симбола и скраћеница коришћених у књизи (стр. 11–13), књига коју приказујемо садржи 11 целина: 1. *Увод* (стр.15–16), 2. *Дикција* (стр. 17–28), 3. *Глас и љовор* (стр. 29–55), 4. *Артикулација љасова* (стр. 57–109), 5. *Акценатџ* (стр. 111–174), 6. *Инџионација* (стр. 175–211), 7. *Инџензиџеџ* (стр. 213–217), 8. *Пауза* (стр. 219–231), 9. *Темџо* (стр. 233–240), 10. *Риџам* (стр. 241–249), 11. *Фокус* (стр. 251–266). На крају монографије приказан је списак звучних и текстуалних извора коришћених у истра-

живањима (*Извори*, стр. 167), а затим следи списак цитиране литературе (*Литература*, стр. 267–301), који сведочи, како о обавештености и тематској свеобухватности, тако и о савремености приступа који је аутор применио.

У уводном поглављу аутор уводи читаоца у структуру читаве монографије, дајући преглед садржаја које ће обрадити у сваком поглављу. Аутор наговештава да комплексност феномена дикције почива на биолошким и физичким својствима говора, али у овом поглављу објашњава да ће, уз неопходна артикулациона и акустичка објашњења, фокус књиге бити на лингвистичком домену, односно на функцији дикције у преношењу језичких садржаја.

Друго поглавље аутор посвећује расветљењу појма дикције и досадашњим тумачењима овог појма, и објашњава да ће тежиште ове књиге бити на изучавању дикције, која, према аутору, проучава однос између формалног плана говора (који сачињавају сви звуци произведени говорним органима) и унутрашњег смисла текста (који одређују синтаксичко-семантичка структура која се изговара, комуникационе намере говорника, његове емоције и ставови, као и говорни стил). Аутор у овом поглављу разматра однос различитих регионалних изговора и „пријемчивости”, односно „престижности” стандардног изговора, и закључује да је стандарни изговор регионално необележен, а у испитивању вредносних судова естетски највише оцењен и најшире прихватљив, чак и међу говорницима других дијалеката.

Наредно поглавље посвећено је органској основи говора, односно дикцијских феномена, као и физичким особинама гласа. Аутор најпре објашњава физиолошки процес настанка гласа, објашњавајући функцију органа који учествују у продукцији говора, као и улогу генератора, активатора и резонатора гласа. Он с великом прецизношћу, али без непотребног оптерећења читаоца, наводи сложену морфологију органа који учествују у творби гласа, наводећи анатомске термине, и објашњавајући и развој говора детета у процесу усвајања матерњег језика. У другом делу овог поглавља разматрају се физичке особине гласа, од физиолошки условљених карактеристика (попут распона, регистра, импостације, атаке гласа и максималног времена фонације), до музичких особина гласа. Последњи део поглавља бави се различитим видовима гласовних поремећаја, и ту аутор објашњава појаве органских оштећења гласа и функционалних поремећаја гласа. Ово поглавље нам посебно наглашава значај књиге не само за поље лингвистике, већ и за стручњаке других области који се баве говорном продукцијом.

У четвртном поглављу аутор посматра гласове као говорне елементе, објашњавајући појмове фонеме, као апстрактне језичке јединице, и фона, као конкретне реализације гласа. Потом следи опсежна класификација гласовних јединица на основу артикулационих дистинктивних обележја. Аутор најпре објашњава различите механизме покретања ваздушне струје (пулмонична, глоталична, веларична), а потом класификује гласове на основу типа артикулације, начина, места творбе и звучности. Сви консонанти стандардног српског језика детаљно су описани према наведеним параметрима, уз веома исцрпан увид у алофонске реализације и дијалекатске варијације. У последњем делу овог поглавља разматра се продукција вокала. Објашњени су сви параметри значајни за творбу вокала и дат је детаљан опис вокала српског језика према

релевантним карактеристикама. Уз то, аутор наводи и објашњава и бројне регионалне и соционлингвистичке варијације вокала у погледу лабијализације и осталих релевантних параметара.

Пето поглавље посвећено је прозодијској категорији акцента речи, односно нагласка. У првом делу овог поглавља уводи се појам *суџрасејменїної нивоа*, односно, прозодијских појава попут фрекценције основног тона (која се опажа као тонска висина), интензитета (гласност), трајања, темпа и ритма. На основу примера истакнутих речи у различитим исказима, аутор објашњава природу акцента и анализира физичке карактеристике на основу којих се одређени слог перципира као наглашен. Различити језици, међутим, не користе на исти начин сва поменута прозодијска средства за истицање, те на основу тога аутор потом даје преглед и типологију нагласних система. Позивајући се на Хајмана (НУМАН 2009), Средојевић наводи да се језици у погледу нагласка налазе дуж једног континуума, где су на једном крају језици са *їонским*, а на другом са *ударним* акцентом. На основу тога, језици се сврставају у *їонске*, *ударне*, као и *мешовитије сисїеме*, у којима се тонске контуре протежу преко неколико слогова (*језици с висинским наїласком*, енг. *pitch-accent languages*). Оно што је посебно значајно у овом делу поглавља јесте обиље илустрација звучног таласа и тонског кретања у конкретним речима и слоговима, којима се знатно олакшава разумевање ових феномена чак и читаоцу који није упућен у акустичку фонетику. Аутор затим објашњава међујезичке разлике у односу на акценатску дистрибуцију и сврстава стандардни српски језик међу језике са релативно слободним местом нагласка. Главни део овог поглавља бави се прозодијским системом стандардног српског језика у погледу акцента речи. Најпре се објашњава појам *їрозодеме* и приказује систематизација прозодема у српском језику, које могу бити наглашене (*гуїосилазни*, *гуїоузлазни*, *країкосилазни* и *країкоузлазни* акценат) и ненаглашене (*ненаїлашена дужина* и *ненаїлашена країкоћа*), а потом се наводи њихова дистрибуција. Након тога, аутор објашњава појам атоних речи, односно *клиїшка*. Даље у овом поглављу описан је развој прозодијског система стандардног српског језика, а затим се разматрају фонолошке појаве везане за акценат на синхронном плану. Наводећи бројне примере из савременог језика, аутор се неминовно суочава с питањем застарелости норме и залаже се за рестандарнизацију прозодијске норме у правцу формалног прихватања уобичајених изговорних облика који су свеprisутни и у говору образованих говорника (превасходно, силазних акцената унутар речи у новијој лексици, попут речи *вирулїниан*, *децїниан*, *сїакаїшо*, итд). Аутор потом разматра појаву послеакценатских дужина, показујући да се у савременом говору оне највише чувају иза краткоузлазног акцента. Осим преношења акцента на проклитику из дијахроне и синхроне перспективе, у овом поглављу дат је и фонетски и фонолошки опис акцента и неакцентоване дужине у стандардном српском језику, где се објашњава да је подручје остварења акцента двосложна секвенца коју чине наглашени и наредни слог. Аутор поглавље завршава разматрањем односа различитих дијалекатских реализација акцента и стандардног изговора, сумирајући неке од резултата својих истраживања о перцепцији различитих регионалних изговора.

Шесто поглавље посвећено је прозодијском феномену везаном за промену висине тона – *интонацији*, односно, мелодији говора. Објаснивши најпре физичке карактеристике основног тона, као промену фреквенције звука, аутор у уводном делу објашњава и перцептивне корелате фреквенције, односно висину тона, која промену фреквенције не прати линеарно. Обрађен је појам распона основног тона, који може бити природни, паралингвистички, лингвистички и фонолошки (Laver 1994). Потом се разматра усвајање интонације у матерњем језику, као и функције интонације (лингвистичка, паралингвистичка и екстралингвистичка). Затим следи детаљно објашњење структуре дискурса у погледу интонације, почев од интонационе фразе, као основне говорне јединице којом се преноси једна информација. Аутор објашњава карактеристике и функцију интонационих фраза, као и однос интонационих фраза у говору и у писаном тексту. На мноштву конкретних примера илустрованих тонском контуром, Средојевић показује како је говорни језик структурисан у погледу интонационих фраза, и како се оне комбинују у веће дискурсне целине, *џарџоне*. Посматрајући описане појаве не само са становишта фонетско-фонолошке анализе, аутор их све време ставља у контекст дикције и објашњава појаве попут *џрагације* и *контрасџа*, дајући обиље примера с веома детаљним објашњењима ефектне глумачке дикције.

Следеће поглавље посвећено је интензитету, као још једној значајној карактеристици звука. Најпре су објашњени физиолошки механизми промене интензитета, да би се потом физичка карактеристика јачине (гласности) повезала са структурном говорном јединицом, интонационом фразом. Аутор напомиње да је интензитет, премда физички мерљива категорија, можда најмање испитана карактеристика говора, будући да је условљена како лингвистичким, тако и паралингвистичким, екстралингвистичким и социолингвистичким чиниоцима.

Осмо поглавље говори о паузи, као средству којим се генерално одељују интонационе фразе, али и веома значајном фактору ефектне дикције. За разлику од испуњених пауза, које обично садрже одређени звук, и најчешће се срећу као паузе оклевања услед несигурности говорника, неиспуњене паузе, односно периоди тишине, превасходно имају функцију структурисања дискурса. Пауза настаје као резултат многобројних феномена у говору: физичких (потреба за удисањем ваздуха), социо-психолошких (попут стреса), комуникативних (да би се омогућило разумевање), језичких (сегментирање дискурса), когнитивних (везаних за мисаоне процесе). Ипак, како истиче аутор, главна функција пауза у говору јесте темпорална организација дискурса. Поред тога, паузе имају и стилистичку функцију, наглашавајући информативну вредност делова исказа. Аутор закључује да је правилна употреба пауза изузетно важна за добро разумевање текста, будући да се кроз паузе рефлектују когнитивни процеси везани за продукцију говора.

Наредно поглавље бави се говорним темпом, који је еквивалентан броју реализованих сегмената у јединици времена. Темпо говора такође је условљен како лингвистичким, тако и паралингвистичким и екстралингвистичким чиниоцима. Разматра се однос темпа и броја пауза у говору, као и перцепција различитог темпа приликом слушања. У погледу дикције, наводи се да

се различите врсте текстова реализују различитим брзинама говорења. Према наведеним истраживањима, најспорији темпо је при читању поезије, а најбржи при читању прозе. На темпо, међутим, утиче и дужина фраза, као и распоред нових и познатих информација у тексту.

Десето поглавље бави се ритмом као прозодијском појавом. Кренувши од објашњења ритма као понављања одређеног звучног обрасца, аутор објашњава ритам говора као конструкт који нам намеће наш когнитивни систем за груписање говора при његовом опажању. У погледу ритма, језици се типолошки класификују у језике са акценатском изохронијом и оне са слоговном изохронијом. Повезујући ритам са дикцијом, аутор наводи да је ритам најочигледнији у неким поетским формама. Он такође напомиње да лоша дикција код радијских и телевизијских презентера може да се јави управо као последица погрешне ритмичке организације говора.

Последње поглавље књиге посвећено је фокусу, као информацијско-структурној категорији која се веома често у говору реализује прозодијским средствима. Гледано из угла прагматике, део исказа у фокусу може бити одговор на питање упитном заменицом, али у фокусу могу бити и читави искази, контрастирани појмови у исказу, паралелне структуре, итд. У начелу, сваки реченични конституент може бити у фокусу. Аутор наводи типове фокуса (према Kiss 1998): презентациони (широки или информациони) и контрастни (уски или идентификациони). Део фразе који садржи контрастни фокус по правилу је прозодијски истакнутији од дела у ком се налази пресупозиција. На примерима истраживања српског језика, аутор показује да се фокус реализује вишим вредностима основног тона, већим распоном тона, изразитим променама тонског кретања, повећањем интензитета и дужим трајањем. Аутор ово поглавље закључује навођењем Вулетићевог истраживања хрватског језика (VULETIĆ 2007), у коме је показано да је исправно истицање елемената у фокусу кључно за разумевање текста.

Приказ монографије *Дикција – о њасу, њасовима, акценџу и ѡрозодији у српском језику* аутора Дејана Средојевића закључила бих констатацијом да она представља изузетно вредну научну публикацију, теоријски и методолошки утемељену, написану приступачним, али извршним академским стилем. Ослањајући се на релевантну, исцрпну и савремену литературу и резултате сопствених и других најновијих емпиријских истраживања, аутор читаоца детаљно упуђује у различите аспекте дикције и фонетско-фонолошку и прозодијску структуру српског језика. Монографија садржи обиље графичких приказа помоћу којих аутор илуструје, али и аргументује своје тврдње, а читаоцу на сликовит начин претаче аудитивне информације у визуелне. Стога ова књига представља изузетан допринос не само лингвистичкој науци и фонетско-фонолошким истраживањима српског језика, него ће дакако постати и незаобилазни приручник у настави и обуци говорних професионалаца различитих профила, педагога, логопеда и студената.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- HYMAN, Larry M. How (not) to Do Phonological Typology: the Case of Pitch-accent. *Language Sciences* 31 (2009): 213–238.
- KISS, Katalin E. Identificational Focus versus Information Focus. *Language* 74/2 (1998): 245–273.
- LAVER, John. *Principles of Phonetics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- VULETIĆ, Branko. *Lingvistika govora*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za fonetiku, FF press, 2007.

Maја Марковић

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за англистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21 000 Нови Сад, Србија
majamarkovic@ff.uns.ac.rs

РЕЦЕНЗЕНТИ ЗА КЊИГУ LXV ЗБОРНИКА МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

- проф. др Милан Алџановић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Миливој Алановић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Нада Арсенијевић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
доц. др Биљана Бабић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Жарко Бошњаковић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Душанка Вуловић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
академик Јасмина Грковић-Мелџор, САНУ, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
- проф. др. Снежана Гудурић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Рајна Драгићевић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
проф. др Јасмина Дражић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
доц. др Бојана Јаковљевић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Душка Кликовац, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
проф. др Милош Ковачевић, Универзитет у Крагујевцу, ФИЛУМ
доц. др Орбат Лигорио, Универзитет у Београду, Филозофски факултет
академик Александар Лома, САНУ, Универзитет у Београду, Филозофски факултет
- проф. др Маја Марковић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
др Софија Милорадовић, научни саветник, Институт за српски језик САНУ
доц. др Ивана Митић, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет
проф. др Предраг Новаков, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Слободан Павловић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Олга Панић Кавгић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Мато Пижурица, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Твртко Прћић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Владислава Ружић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Дејан Средолевић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Душан Стаменковић, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет
проф. др Страхинја Степанов, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Соња Филиповић-Ковачевић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
- доц. др Јован Чудомировић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
др Ана Шпановић, Институт за српски језик САНУ
проф. др Гордана Штасни, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

Часопис *Зборник Маџице српске за филолоџију и линџисџику* објављује изворне научне радове, научну критику и приказе, хронику и библиографију из области филолошких и лингвистичких проучавања. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени за објављивање у *Зборнику Маџице српске за филолоџију и линџисџику*. Ако је рад био изложен на научном скупу у виду усменог саопштења, податак о томе треба да буде наведен у посебној напомени при дну прве странице чланка. Рад који је настао делимично на основу одбрањене докторске дисертације може обухватати до 30% њеног садржаја (не *verbatim*), уз упућивање на докторску дисертацију.

Језици рада су српски језик, остали словенски језици, енглески, немачки и француски. Радови на српском објављују се ћирилицом и за њих се примењује *Правопис српскога језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Нови Сад: Матица српска, 2010).

Аутор је обавезан да поштује научне и етичке принципе и правила приликом припреме рада, у складу са међународним стандардима. Предајом рада аутор гарантује да су сви подаци у раду тачни, како они који се тичу самога истраживања, тако и подаци о литератури која је коришћена, те наводи из литературе.

У *Зборнику Маџице српске за филолоџију и линџисџику* објављују се радови који имају једног или два аутора.

1. ПРЕДАЈА РУКОПИСА

Електронску верзију рукописа у Word и PDF формату послати на адресу: jdjukic@maticarspska.org.rs. У електронској верзији не наводити податке о аутору, већ их дати у тексту електронске поруке (назив и седиште установе, електронска адреса аутора). Ако је аутора више, за свакога навести тражене податке. Верзија рукописа у PDF формату може бити замењена штампаном верзијом коју треба послати на адресу: Уредништво *Зборника Маџице српске за филолоџију и линџисџику*, Матица српска, Улица Матице српске 1, 21 000 Нови Сад, Србија.

Рокови за предају радова су 1. април (за прву свеску) и 1. септембар (за другу свеску).

2. ПРОЦЕС РЕЦЕНЗИРАЊА

По пријему рада Уредништво, узимајући у обзир тему и опсег истраживања, у року од недељу дана одлучује да ли рад одговара профилу часописа и да ли ће бити послат на рецензирање. Радове рецензирају два квалифи-

вана рецензента. Поступак рецензирања је анониман у оба смера. На основу рецензија уредништво доноси одлуку да ли се рад: 1) одбија, 2) прихвата за објављивање или 3) прихвата уколико аутор изврши неопходне измене и преправке рада, у складу са примедбама рецензента. Уколико се две рецензије разликују, Уредништво може затражити и мишљење трећег рецензента. Ревидирана верзија рада шаље се рецензентима/рецензенту на поновни увид и оцену или је, у случају мањих исправки, прегледа главни уредник (или један од чланова Уредништва) и након тога Уредништво доноси одлуку о објављивању.

У року од два месеца од пријема рукописа аутор се обавештава о томе да ли је рад прихваћен за објављивање и даје му се рок за евентуалну прераду или допуну рада. Рок за објављивање прихваћених радова је 12 месеци од предаје коначне верзије рукописа. Аутор је дужан да у року од 5 дана уради коректуру рада, када то буде од њега затражено.

3. СТРУКТУРА РАДА

Рад садржи: име и презиме аутора, наслов, сажетак и кључне речи на српском, сажетак и кључне речи на енглеском, основни текст, списак цитиране литературе, резиме, афилијацију и електронску адресу аутора. Дужина рада треба да буде до једног ауторског табака. У зависности од тематике рад може, у договору са Уредништвом, бити дужи.

Обавезан редослед елемената рада:

а) име и презиме аутора: у изворним и прегледним радовима изнад наслова уз леву маргину, у приказима и хроникама испод текста уз десну маргину, италиком; назив и број пројекта/програма у оквиру којег је чланак настао наводи се у подбелешци, везаној звездицом за наслов рада;

б) наслов рада: верзалом, центриран;

в) сажетак, који укратко представља проблем, циљ, методе и резултате истраживања (до 8 редова): а) на језику основног текста, без ознаке *Сажетак*; и б) на енглеском језику; лева маргина увучена 1,5 cm у односу на основни текст;

г) *Кључне речи* (до 5): а) на језику основног текста; и б) на енглеском језику; лева маргина увучена 1,5 cm у односу на основни текст;

д) основни текст;

ђ) ИЗВОРИ; ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА: центрирано;

е) резиме (сажет опис садржине рада, тј. проширени сажетак, до 1/10 обима основног текста): име аутора уз леву маргину, наслов рада (верзалом, центрирано), испод наслова Р е з и м е (центрирано и спационирано), текст резимеа; уколико је рад на српском језику, резиме може бити на енглеском, немачком, руском или француском; уколико је рад на страном језику, резиме је на српском; ако аутор није у могућности да обезбеди резиме на одговарајућем језику, треба да га напише на језику рада, а Уредништво ће обезбедити превод;

ж) назив и адреса установе у којој је аутор запослен и електронска адреса аутора, уз леву маргину (у приказима уз десну); називи сложених организација треба да одражавају хијерархију њихове структуре, један испод другог.

Структура изворног научног рада мора бити таква да се у уводу јасно представе: научни контекст проблема, уз осврт на релевантне резултате

претходних истраживања, корпус, методе и циљеви истраживања, те да се, након анализе истраживаног проблема, у закључку јасно представе резултати.

Прегледни рад, који не садржи оригиналне резултате истраживања, треба да пружи целовит и критички приказ одређеног проблема и релевантне литературе, нову синтезу научних информација, да укаже на сличности, разлике и недостатке у постојећој литератури и др. Прегледни рад треба да садржи и теоријски заснован став аутора.

4. ФОРМАТ

а) стандардни: А4; маргине 2,5 cm;

б) фонт: Times New Roman; друге фонтове употребљене у тексту послати као посебан фајл; за црквенословенски текст користити фонт МОНАХ (аутори га могу добити обраћањем на електронску адресу jdjukic@maticasrpska.org.rs);

в) величина слова: основни текст 12 pt, а сажетак, кључне речи, подножне напомене, извори, цитирана литература, резиме, назив и адреса установе и електронска адреса аутора 10 pt;

г) размак између редова: 1,5;

д) напомене: у дну стране (footnotes, а не endnotes), искључиво аргументативне; први ред увучен 1,5 cm у односу на основни текст;

ђ) за наглашавање се користи *иџалик* (не **болд**);

е) наслови појединих сегмената рада дају се малим верзалом, увучени за 1,5 cm и интегрисани у почетне параграфе; пожељно је да буду нумерисани (**1.**, 1.1., 1.2., 1.2.1. итд.); параграфи **1.**, **2.** итд. одвајају се од претходног параграфа једним празним редом, а параграфи 1.1., 1.2. итд. размаком од 6 pt;

ж) илустративни примери се дају издвојени из основног текста; увучени су за 1,5 cm у односу на основни текст и од њега одвојени размаком од 6 pt; величина фонта 11pt.

5. ЦИТИРАНЕ ФОРМЕ

а) наслови посебних публикација који се помињу у раду штампају се италиком;

б) цитати се дају под двоструким знацима навода (у раду на српском „...”, у радовима на другим језицима у складу с одговарајућим правописом), а цитат унутар цитата под једноструким знацима навода (‘...’); пожељно је цитирање према изворном тексту (оригиналу); уколико се цитира преведени рад, у одговарајућој напмени навести библиографске податке о оригиналу; доследно се придржавати једног од наведених начина цитирања;

в) краћи цитати (2–3 реда) дају се унутар текста, дужи цитати се издвајају из основног текста (увучени), са извором цитата датим на крају;

г) пример се наводи италиком, а његов превод под једноструким знацима навода (‘...’).

6. ЦИТИРАЊЕ РЕФЕРЕНЦИ ИНТЕГРИШЕ СЕ У ТЕКСТ, НА СЛЕДЕЋИ НАЧИН:

а) упућивање на студију у целини: (ГрицкАТ 1975);

б) упућивање на одређену страну студије: (ВЕЋЕРКА 1961: 59–60);

- в) упућивање на одређено издање исте студије: (РАДОВАНОВИЋ 1986²: 66);
 г) упућивање на студије истог аутора из исте године: (БУГАРСКИ 1986а: 55), (БУГАРСКИ 1986б: 110);
 д) упућивање на студију два аутора: (ГАМКРЕЛИДЗЕ – ИВАНОВ 1984: 320–364);
 ђ) студије истог аутора наводе се хронолошким редом: (HALLE 1959; 1962);
 е) уколико библиографски извор има више од два аутора, у парентези се наводи презиме првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом и др./et al.;
 ж) страна имена се у тексту на српском језику транскрибују; у парентези се наводе у оригиналној графичкој;
 з) ако је из контекста јасно који је аутор цитиран, у парентези није потребно наводити његово презиме, нпр.

Ради се, очигледно, о социолингвистичким параметрима комуникације, које детаљно разматра и образлаже М. Радовановић (1986: 67–69).

- и) ако се упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду одвојити тачком и запетом, нпр. (БЕЛИЋ 1958; СТЕВАНОВИЋ 1968);
 ј) рукописи се цитирају према фолијацији (нпр. 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

7. ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

У текстовима писаним ћирилицом најпре се наводе (према азбучном реду презимена аутора) радови објављени ћирилицом, а затим (према абecedном реду презимена аутора) радови објављени латиницом; у текстовима писаним латиницом редослед је обрнут; сви редови осим првог увучени су за 1,5 cm употребом тзв. „висећег” параграфа; презиме аутора дати малим верзалом; у радовима на енглеском, немачком и француском референце ћирилицом се могу транслитерovati латиницом.

Литература се наводи на следећи начин:

а) књига (један аутор):

ГРИЦКАТ, Ирена. *Студије из историје српскохрватског језика*. Београд: Народна библиотека Србије, 1975.

б) књига (више аутора):

RADDEN, Günter, René DIRVEN. *Cognitive English Grammar (Cognitive Linguistics in Practice 2)*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2007.

в) рад у часопису:

НАНН, Adelaide. Verbal Nouns and Adjectives in Some Ancient Languages. *Language* 42/2 (1966): 378–398.

г) рад у зборнику радова:

ПИПЕР, Предраг. О когнитивнолингвистичким и сродно усмереним проучавањима српског језика. Предраг Пипер (ур.). *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*. Београд: САНУ, 2006, 9–46.

д) речник:

ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (red. Eva Havlová), 1–. Praha: Academia, 1989.

ђ) фототипско издање:

ИВИЋ, Милка. *Значења српскохрватској инструментјала и њихов развој (синтаксичко-семантичка студија)*. Београд, 1954. Београд: Српска академија наука и уметности – Београдска књига – Институт за српски језик САНУ, 2005.

е) рукописна грађа:

НИКОЛИЋ, Јован. *Песарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

ж) публикација доступна on-line:

VELTMAN, K. H. *Augmented Books, Knowledge and Culture*. <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>> 02.02.2002.

CONTENTS

ORSAT LIGORIO. Dalmatian Romance Loanwords in the *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika* (on Balkan Latin XV). MIOMIR ABOVIĆ. Origin and Sense of Toponym *Kotor*. ANĐELA VASILJEVIĆ. The Adverbs *uzgred* and *usput* in Contemporary Serbian Language. JELENA AJDŽANOVIĆ. The Meaning of Deduction in Analytic and Synthetic Verb Formalization – Semantic, Syntactic, and Pragmatic Analysis. NATAŠA MILIĆEVIĆ, TANJA MILIĆEV. Agreement and Attraction Errors in Relative Clauses in Serbian. MARINA JURISIĆ. On the Preposition *poza* in Serbian Vernaculars. TATJANA PAUNOVIĆ. Temporal Properties of Speech and the Perception of Reading (Dis)fluency: Serbian EFL vs. L1 Serbian and L1 English. JELENA JOSIJEVIĆ. Expressive Implicit Superlatives in Serbian and English Language. ALEKSANDAR ŽIVANOVIĆ. Voice Onset Time and Closure Duration in Word-Initial /s/ + Stop Clusters in Clear and Conversational Speech in English: The Effect of Gender. CHRONICLE. REVIEWS.

Зборник Матице српске за филологију и лингвистику
Издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/6622-726
e-mail: zmsf1@maticasrpska.org.rs
www.maticasrpska.org.rs

Редакција LXIV/1 књ. Зборника Матице српске за филологију и лингвистику
закључена је 10. новембра 2022.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске
Стручни сарадник Одељења: Милена Кулић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено децембра 2022.

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: Сајнос, Нови Сад

Штампање ове свеске Зборника омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
80/81(082)

ЗБОРНИК Матице српске за филологију и лингвистику –
Archivum philologicum et linguisticum / главни и одговорни уред-
ник др Јасмина Грковић-Мејдор. – 1984/1985, књ. 27/28–. – Нови
Сад : Матица српска, Одељење за књижевност и језик, 1985–.
– 24 cm

Наставак публикације: Зборник за филологију и лингвистику
ISSN 0352-5724
COBISS.SR-ID 9630978